De Achttiende Eeuw. Jaargang 40

bron
De Achttiende Eeuw. Jaargang 40. Z.n. [Uitgeverij Verloren], Hilversum 2008

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_doc003200801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE ACHTTIENDE EEUW

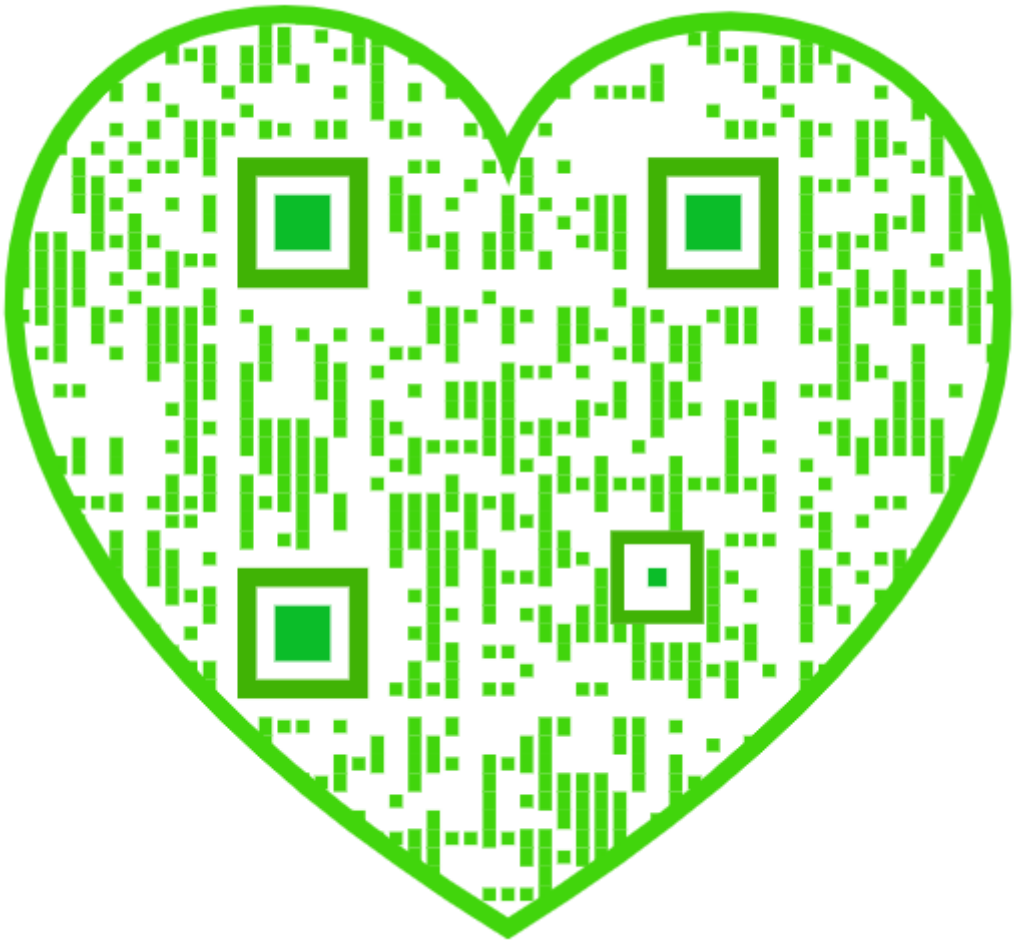

[2008/1]

Ger-manie
Waar is Schills hoofd gebleven?
Nederlands-Duitse culturele uitwisseling in de lange achttiende eeuw

Hanco Jürgens en Inger Leemans

Het eerste dat de beroemde Duitse reiziger Ludolf Wienbarg vroeg toen hij in Leiden aankwam was ‘wo habt ihr Schill's Kopf’? Waar is het hoofd van Ferdinand von Schill? De opzichters van het Leidse anatomische kabinet moesten het antwoord schuldig blijven: ‘Er ist seit einigen Jahren aus der Anatomie verschwunden, man weiß nicht wie, durch wen und wohin; vermuthlich hat ihn Jemand gestohlen’. ‘Das ist gut’, antwoordde Wienbarg, ‘so brauche ich nicht der Dieb zu sein’.[1]

Het zal niet vaak gebeurd zijn dat men in anatomische verzamelingen navraag kwam doen naar geprepareerd fysisch materiaal, dat immers doorgaans van criminelen of landlopers was. Maar Schill was een ander verhaal. Ferdinand von Schill was een Duitse militair die in 1809 een opstand tegen Napoleon ontketende in het noorden van Duitsland. Het lukte hem zelfs om met meer dan duizend medestanders Stralsund te bezetten. De opstand was - helaas? - geen lang leven beschoren: al snel werden de opstandelingen uit de stad geveegd door de ‘Franse’ legermacht van Napoleon, die voor een groot deel uit Nederlanders en Denen bestond.[2] Het hoofd van de gesneuvelde Schill werd op bevel van de Franse veldheer door een Nederlandse Officier van Gezondheid van zijn romp gescheiden en op sterk water gezet, waarna het als oorlogstrofee aan Lodewijk Napoleon aangeboden zou worden. Die moest echter niets hebben van dit soort barbarij en zo kwam dit Duitse hoofd als oorlogsresidu in Leiden terecht, onder de hoede van ‘professor in alles’ Sebald Brugmans - de lijfarts van Lodewijk Napoleon.[3] Brugmans zou het hoofd in de collectie van het anatomisch museum hebben opgenomen, volgens Wienbarg ‘in eine Spiritusflasche gesetzt, unter Mißgeburten’. Brugmans maakte meteen bekend dat hij het hoofd terug zou geven aan elke Duitse stad die daartoe een gerechtigd verzoek indiende.

Dat verzoek liet een tijd op zich wachten. Pas jaren na de Napoleontische tijd en het getouwtrek rond het Weense congres ontwikkelde zich in de Duitse landen een nationaal gericht herinneringsprogramma waarin de ‘helden van het vaderland’ geëerd werden. Het Duitse heldenhoofd in de Nederlandse anatomische verzameling werd steeds meer een schrijnend gegeven. Wienbarg was al bereid om het terug te stelen. Ook andere Duitse reizigers richtten zich op hun tocht door Nederland op dit misplaatst stukje Duitse geschiedsrest. Friedrich Karl von Strombeck kan in

1 Wienbarg, *Holland in den Jahren 1831 und 1832*.
2 Binnenkort komt er een nieuwe biografie over Schill door Sam Mustafa. Tot die tijd moet men zich verlaten op de verouderde stukken zoals die van Haken, Barsch en Binder von Krieglstein.
3 Volgens een journalist van de Neue Feuerbrände (1807, 3, 8, 87-102) zou het hoofd naar Haarlem gestuurd zijn en niet naar Leiden.

Darstellungen aus einer Reise durch Deutschland und Holland im Jahre 1837 de lezers geruststellen die zich sinds 1831 afvroegen waar nu dat hoofd was: het is terecht én het is opgeëist door de Duitse stad Braunschweig. Volgens Von Strombeck was het zijn neef Carl Friedrich von Vechelde, die zowel een *Denkmal* had laten oprichten voor de veertien Schill-aanhangers die in Braunschweig waren doodgeschoten, als het initiatief heeft genomen om een brief te sturen naar professor Carl Ludwig Blume in Leiden - zelf afkomstig uit Braunschweig - om het hoofd terug te geven. Blume

is het hoofd persoonlijk gaan afleveren. Von Strombeck citeert de *Braunschweiger Zeitung* waarin trots verslag wordt gedaan van de feestelijkheden op 24 september 1837, waarbij het hoofd van de vrijheidsheld onder grote belangstelling eervol en christelijk tot ruste werd gebracht op Duitse grond: 'Sie fochten und fielen für Deutschlands Freiheit'. In Leiden werd een Nederlandse vertaling uitgegeven van het essay *Das Haupt Ferdinand von Schills* van neef Von Vechelde.[4] Schills *Denkmal* zou in de eeuw daarna nog verschillende malen ingezet worden als *lieux de mémoire* voor de 'vrijheidsstrijd' van de Duitsers en het begin van de eenwording van Duitsland.

Schills hoofd vormt een bijzonder voorbeeld van *cultural transfer*, of beter gezegd van *cultural exchange*, aangezien het niet gaat om een cultuurobject dat door een actieve zender naar een passieve ontvanger is gegaan, maar om een dynamisch proces van interactieve culturele uitwisseling, in dit geval tussen de Duitse landen en Nederland. Deze uitwisseling behelst een proces van betekenisontneming en betekenisgeving. Verplaatsing betekent meestal automatisch ook vertaling, assimilatie.[5] Op zijn reis door verschillende landen en naar verschillende locaties krijgt het hoofd van Schill steeds nieuwe betekenissen en raakt het oude kwijt. Van militair trofee van de Fransen, door Lodewijk Napoleon in Westfalen verafschuwd als symbool van barbarij, wordt het hoofd een anatomisch curiosum in Leiden, waarna het in Braunschweig ingezet wordt in de *imagined community* die Duitsland heet.

De lange reis van Schills hoofd kan als symbool worden gezien voor het themanummer van *De Achttiende Eeuw*. In dit nummer zijn artikelen opgenomen die zijn geschreven naar aanleiding van het symposium *Ger-mania? Conference on the Cultural Relations between the Netherlands and the German States in the 18th Century* in 2007 georganiseerd door de Werkgroep 18e Eeuw, de Projectgroep Hoog-Nederduitsch en het Rijksmuseum Twente in Enschede.[6] Het congres onderzocht de culturele betrekkingen tussen de Duitse landen en de Nederlanden in de lange achttiende eeuw. De bijdragen waren niet in eerste instantie gericht op beeldvormingsprocessen, maar veeleer op de grensoverschrijdende culturele uitwisselingen en de wegen waarlangs deze uitwisselingen plaatsvonden.

De afgelopen decennia is veel onderzoek verricht naar de verhoudingen tussen deze twee buurlanden. Zowel in de publieke pers als in academische studies gaat de aandacht veelal uit naar beeldvormingsprocessen in de periode na 1945. Kranten en academische studies herhalen en onderzoeken nationale 'Selbst- und Fremdbilder' die na de Tweede Wereldoorlog bestendigd zijn. Veel media-aandacht kreeg het Clingendaelonderzoek uit 1993 waaruit bleek dat Nederlandse jongeren een uiterst negatief beeld van Duitsers hadden, vooral degenen die weinig in contact waren geweest met de Duitse cultuur.[7] Sindsdien werden er verschillende

4 Von Vechelde, *Ferdinand von Schill*.

5 Bernd Roeck, 'Introduction'; Matthias Middell, 'European History and Cultural Transfer'; Von Bormann (ed.), *Cultural transfer*.

6 Onze dank gaat uit naar de sponsors van het symposium: de C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, de Gravin van Bylandtstichting, het Fonds voor de Geld- en Effectenhandel en het Rijksmuseum Twente.

7 Zie onder andere Jansen, *Bekend en onbemind*; Janssen & Renckstorf (ed.), *Erger dan Duitsers...*. Zie voor wederzijdse karikaturen ook Deppe & Keim (ed.), *Hallo Nachbar!... ...Dag buurvrouw!*

samenwerkingsverbanden, instituten en websites opgericht om deze stereotyperingen te problematiseren en om de Duits-Nederlandse culturele betrekkingen nader te onderzoeken.[8] Deels vanuit deze projecten verscheen een aanzienlijk aantal studies waarin de culturele betrekkingen tussen de beide landen en de wederzijdse beeldvormingsprocessen onderzocht werden. Zo wil de bundel *Gegenseitigkeiten* door de blik te richten op de eeuwenoude verbondenheid, de 'Gemeinsamkeiten' tussen

8 In juli 1995 lanceerde het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen het 'Duitslandprogramma voor het Hoger Onderwijs', met als doel de kennis over Duitsland in Nederland te vergroten. Dit programma voorzag in de oprichting van een historisch-politiek instituut in de Randstad: het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA). In het kader van het Duitslandprogramma werden naast het Duitsland Instituut in Amsterdam ook het Centrum voor Duitsland Studies in Nijmegen en het Expertise Centrum Duits in Utrecht opgericht.

Nederland en Duitsland, de barrières doorbreken die door de constructie van nationale identiteiten zijn ontstaan.[9]

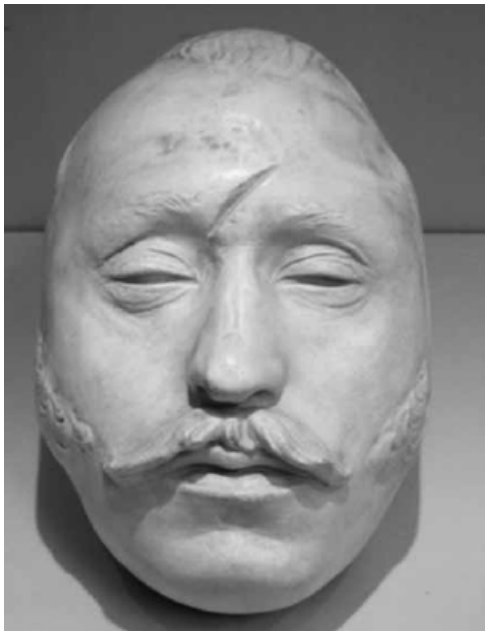

Dodenmasker van Schill. Dresden, Körnermuseum

Deze studies omschrijven de onderlinge verhoudingen als een typische burenrelatie, 'Twee buren twee culturen'; net als buren worden ook Duitsland en Nederland heen en weer geslingerd *Zwischen Nähe und Distanz*.[10] Bijzonder aan de Nederlands-Duitse buurrelatie is de ongelijkheid in de verhouding, het betreft 'Zwei ungleiche Nachbarn'.[11] Duitsland is de economische reus, de politiek dominante staat, Nederland staat 'in de schaduw van Duitsland', heeft Duitsland als 'partner uit noodzaak'.[12] De negatieve Nederlandse beeldvorming zou eerder veroorzaakt zijn door het calimerogevoel dan door de Tweede Wereldoorlog.[13]

Onderzoek naar de vroegmoderne tijd kan nieuw licht werpen op deze buurrelatie. Duitsland was immers niet altijd de dominante buur; Nederland niet altijd de afhankelijke maar kritische partner. Nederland en Duitsland hebben stuivertje gewisseld in de afgelopen eeuwen. Traditioneel wordt het omslagpunt rond 1750 gelegd: tot die tijd trokken Duitsers naar de Republiek om er te werken, te studeren of kennis te maken met de rijke Nederlandse cultuur.[14] Reizigers bejubelden de

9 Van Gemert & Geuenich (ed.), *Gegenseitigkeiten*, Inleiding.
10 Von der Dunk, *Twee buren, twee culturen*; Hess & Schissler (ed.), *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz*.
11 Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*.
12 Brands (ed.), *In de schaduw van Duitsland*; Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak*. In een rapport over de handelsbetrekkingen tussen 1974-1979 wordt geconstateerd: 'Nederland exporteert gemiddeld 43% van zijn goederenuitvoer binnen de EG naar West-Duitsland. en West-Duitsland 22% naar Nederland. Dit beduidt dat Nederland ongeveer twee maal zo afhankelijk is van West-Duitsland als West-Duitsland van Nederland'. Greup & Ketting, 'De handelsbetrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek'.
13 Wielenga & Strupp (ed.), *Vom Feind zum Partner*.
14 Zie bijvoorbeeld Kossmann, *Holland und Deutschland*; Huizinga, 'Duitsland's invloed op de Nederlandsche beschaving' en Spoelstra, *De invloed van de Duitsche letterkunde op de Nederlandsche*.

welvaart, auteurs vertaalden en bewerkten Nederlandse literatuur en stelden de Republiek als voorbeeld voor hervorming van de nog door het Latijn gedomineerde Republiek der Letteren.[15] Na 1750 sloeg bewondering om in spot, onbegrip en desinteresse. Klopstock zou de laatste Duitse auteur zijn geweest die de Nederlandse literatuur - met name de *Friso* van Van

15 'Die Tatsache, dass unter den bedeutenden Dichter- und Gelehrtenpersönlichkeiten, nur wenige nicht in die nördlichen Niederlande gereist sind, lässt erkennen, in welchem Grade das niederländische Geistesleben als förderlich für das eigene Bildungsstreben erkannt wurde'. Schönle, *Deutsch-Niederländische Beziehungen*, 2. Zie onder andere ook Van Gemert, 'Abgrenzungen-Annäherungen'.

Haren - ten voorbeeld stelde voor de Duitse literatoren (maar waarschijnlijk zonder deze te hebben gelezen?).[16] Duitse romantische auteurs en reizigers mochten later graag de Nederlanden als flegmatisch en kleinburgerlijk afschilderen om daar de bevlogen Duitse *Volksgeist* tegenover te zetten.[17] Ook in Nederland zou een nationaal discours ontwikkeld worden waarin de eigen beschaafde nuchterheid werd gecontrasteerd met het lompe voorkomen van de traditionele mof en het *schwärmerisch*-mystieke van de nieuwe Duitse romantici en 'Kantolieken'.[18]

Deze vroegmoderne beeldvormingsprocessen zijn de afgelopen jaren intensief onderzocht.[19] De grote aandacht voor vooral de negatieve stereotyperingen die de Duits-Nederlandse beeldvorming gaan domineren in de tweede helft van de achttiende eeuw, heeft de aandacht echter te veel afgeleid van de 'Nähe' die wellicht typerender genoemd kan worden voor beide culturen dan de door henzelf gepostuleerde 'Distanz'. De Nederlanders zouden zich namelijk vanaf het midden van deze eeuw meer en meer op de Duitse cultuur richten. Een aanzienlijk gedeelte van de Nederlandstalige boekproductie was vertaald uit het Duits. Of men nu naar de theologie, pedagogiek, de medische wetenschap, de kinderliteratuur, het toneel of de roman kijkt, op vrijwel alle gebieden worden de Duitse ontwikkelingen op de voet gevolgd en nagevolgd.[20] Duitse uitgevers stromen Nederland binnen om daar in te springen op de groeimarkt aan vertalingen uit het Duits en Duitse woordenboeken en grammatica's.[21] Van de 'randstad' tot Drenthe werden Duitse leesbibliotheken ingericht. In de steden kon men op verschillende plekken via Duitse kranten en geleerde journalen het Duitse nieuws bijhouden. Zo bleef men bijvoorbeeld ook in Nederland op de hoogte over de ontwikkelingen omtrent de monumentalisering van Schills hoofd.

Deze *cultural transfer* was geen eenrichtingsverkeer. Hoewel dit nog nauwelijks is onderzocht en vaak zelfs het tegenovergestelde beweerd wordt, bestond ook aan Duitse zijde wel degelijk nog veel belangstelling voor de Nederlandse wetenschap, letterkunde, politiek en maatschappij. De instroom van Duitse handelaren en (seizoens)arbeiders in Nederland was aanzienlijk en hoewel de glorietijden van Boerhaave voorbij waren, vormden de Nederlandse universiteiten nog steeds trekpleisters voor Duitse geleerden. Zo was het de uit Braunschweig afkomstige Leidse professor Blume die uiteindelijk Schills hoofd terug over de grens bracht. Duitse tijdschriften en kranten berichtten geregeld over het Nederlandse nieuws, de politiek, de vorderingen op technisch en natuurwetenschappelijk gebied en de staat

16 Kossmann, *Holland und Deutschland*.

17 Meyers imagologische studie *Das Bild des Holländers in der deutschen Literatur* beschrijft de zigzagbeweging in de Neder-Duitse beeldvorming: van bewondering in de zestiende en zeventiende eeuw, naar spot vanaf 1750, tot weer een positiever beeld aan het einde van de negentiende eeuw. Voor een overzicht van imagologische studies zie Van Ackeren, *Das Niederlandebild*, 36-47. Heimböckel zet zich af tegen Van Ackeren: al vóór de Romantiek (onder andere bij Heine en Kant) wordt de Hollandse (koopmans)geest negatief ingekleurd. Toch spreekt hij ook over een positieve 'barokke' en een negatieve 'romantische' kijk op Nederland. Heimböckel, 'Der Antiniederlandismus'.

18 Lucassen, 'Poepen, knoeten, mieren en moffen'; Jensen, 'Libben labben'; Johannes, *Lof der Aalbessen*; Stanzel, 'National character as literary stereotype'.

19 Zie ook Bläsing, *Niederländer und Deutsche*; Leerssen & Spiering (ed.), *German reflections*; Kloos, *Niederlandbild*.

20 Spoelstra, *De invloed van de Duitsche letterkunde op de Nederlandsche*; Van Eijnatten, 'Paratexts'; Idem, 'The debate on religious unity'; Idem, 'History, Reform and Aufklärung'.

21 Leemans, 'The earthly race one family'.

van de Nederlandse letterkunde. Nederlandse wetenschappelijke en literaire werken werden in vertaling gepubliceerd of in bloemlezingen of mengelwerken opgenomen. Wienbarg en Von Strombeck vulden een lange rij aan van Duitse reizigers die Nederland als reisbestemming kozen. De culturele distantie die door Nederlandse en Duitse opiniemakers, reizigers en literatoren vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werd benadrukt, moet dus gezien worden als conflicterend met, of ook deels veroorzaakt door deze intensieve culturele uitwisselingen.

Dit themanummer wil een bijdrage leveren aan de nadere belichting van deze nog weinig bestudeerde Nederlands-Duitse culturele uitwisselingsprocessen. De bijdragen laten zien hoe intensief en veelzijdig deze transmissiepatronen waren. Zij belichten beide kanten van de culturele uitwisseling en leggen in een aantal casestudies de verwevenheid en complexiteit van dit proces

bloot. Een problematisch gegeven van dit soort onderzoek is, dat het categorieën afbakent die het juist kritisch wil onderzoeken. Uitwisseling tussen een 'Nederlandse' en een 'Duitse' cultuur veronderstelt een verschil tussen beide culturen dat in veel gevallen kunstmatig is, zowel op cultureel als op politiek en staatkundig gebied.[22] In de periode tussen 1648, toen de Nederlandse Republiek zich officieel losmaakte van het Heilig Roomse Rijk, en de eenwording van Duitsland in 1871, was er nog geen sprake van twee te onderscheiden 'buurlanden'. De Nederlandse Republiek was een amalgaam van bestuurlijke eenheden, terwijl Duitsland een lappendeken vormde van keurvorstendommen, hertogdommen, graafschappen, kerklanden en vrije steden. De Nederlanden hadden niet één maar vele buren: de graafschappen van Oost Friesland en Bentheim, het bisdom Münster en het prinsbisdom Luik, en de hertogdommen van Kleve en Geldern, die weer bij Pruisen hoorden. In verschillende 'Duitse' gebieden werd nog Nederlands gesproken en las men Nederlandse kranten. Afstanden waren ook in de vroegmoderne tijd relatief. De culturele uitwisseling tussen Amsterdam, Leipzig en Berlijn was veel intensiever dan tussen Amsterdam en het Drentse platteland. Volgens de *Hollandsche Spectator* werd het scheldwoord 'mof' niet alleen gebruikt voor de Westfaalse Hannekemaaiers, maar ook voor de inwoners van Gelderland en Overijssel en zelfs voor mensen die net buiten de Amsterdamse stadsgrens leefden.[23]

Grenspaal uit 1659 van het voormalige drielandenpunt bij Overdinkel in de buurt van Enschede en Gronau. Op de grenspaal zijn de wapens van het graafschap Bentheim, het bisdom Münster en de provincie Overijssel te zien. In de negentiende eeuw ging het graafschap Bentheim op in het koninkrijk Hannover en het bisdom Münster werd deel van Pruisen. Pas in 1866 hield het drielandenpunt op te bestaan met de annexatie van Hannover door Pruisen. Illustratie afkomstig uit: J.W. Bieze, *De Grens Bepaald. De Nederlandse grens en grenspaal in historisch perspectief* (Rotterdam 1992).

22 Zie hierover ook Leerssen, *De bronnen van het vaderland*.

23 Van Effen, *Hollandsche Spectator* 11, 217, geciteerd via het lemma 'mof' in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Paul Knolle laat zien hoe betrekkelijk het concept ‘Nederlands’ kan zijn: verschillende beeldbepalende kunstenaars uit de ‘Nederlandse’ schildersschool blijken een Duitse achtergrond te hebben. Knolle onderzoekt een aantal Duitse kunstenaars die in Nederland een opleiding volgden en hun loopbaan opbouwden. Het feit dat zelfs in een periode van toenemende nationale bewustwording deze Duitse kunstenaars schijnbaar moeiteloos tot de Hollandse schilderschool konden worden gerekend geeft al de grote stilistische en thematische verwantschap tussen de Duitse en Nederlandse school aan. Op veel gebieden vloeiden de Nederlandse en Duitse cultuur moeiteloos in elkaar over en werden ‘vreemde’ elementen moeiteloos meegenomen in de als ‘eigen’ beschouwde, maar in wezen zeer heterogene cultuur. Ook op infrastructureel gebied is dit duidelijk: mobiliteit was voor de Duitse en Nederlandse kunstwereld een centraal gegeven en omdat er al een ruime Nederlands-Duitse traditie bestond op het gebied van culturele uitwisseling, verliep de uitwisseling in de achttiende eeuw soepel. De grensgebieden lijken de belangrijkste aan-

leverzones te zijn geweest van Duitse kunstenaars in de Nederlanden.

Ook het artikel van Jan Konst maakt duidelijk dat de Duitse cultuur zich na 1750 niet volledig van Nederland had afgewend en dat er wel degelijk positieve aandacht bestond voor de Nederlandse literaire productie. Van Jacobus Bellamy werd het volledige oeuvre in het Duits vertaald; de Duitse markt volgde de Nederlandse Bellamy-uitgaven op de voet.

Onderzoek naar culturele uitwisseling kan vele gebieden bestrijken: het kan zich richten op de transmissie van ideeën, op de analyse van (inter)culturele discoursen, of het kan de transmissie onderzoeken als sociaal of politiek proces. In de meeste artikelen van dit themanummer gaat de aandacht niet alleen uit naar de inhoud en vorm van de culturele overdracht - bijvoorbeeld naar de aanpassingen die werden gedaan bij de vertaling van het werk van Bellamy -, maar ook uitdrukkelijk naar de infrastructuur van dit proces: wat zijn de wegen waarlangs de culturele transitie heeft plaatsgevonden? In hoeverre is receptie steeds afhankelijk van specifieke *agents of culture*? De bijdragen onderzoeken bemiddelingsrollen van individuen, van sociale of religieuze groepen of van instanties zoals genootschappen. In hoeverre werd de intensiteit en de invulling van de culturele transmissie bepaald door deze culturele bemiddelaars?

Onderzoek naar *cultural agents* geeft aandacht aan een heel nieuwe groep van auteurs en culturele actoren. Veel van de culturele uitwisseling rust op de schouders van minder bekende wetenschappers zoals professor Blume die Schills hoofd uiteindelijk terugbracht, van *poetae minores* zoals de door Konst onderzochte Theobald Wilhelm Broxtermann. Hoewel deze auteurs zelden in handboeken of literatuurgeschiedenissen voorkomen, zijn zij als culturele *Vermittler* belangrijke onderzoeksobjecten. Vaak gaat het om mensen die via werk, reizen of politieke omstandigheden (tijdelijk) in het andere land verbleven, of die door hun afkomst uit de grensgebieden zich op beide taalgebieden hebben gericht. Zo was de uit Osnabrück afkomstige Broxtermann waarschijnlijk al via zijn Nederduitse dialect meer aan de Nederlandse taal gewend.

Broxtermanns voorbeeld geeft aan dat in politiek troebele tijden de culturele uitwisseling verschuift en intensiveert. Broxtermann, een ‘glühender Republikaner’, verhuisde in 1795 naar Nederland om daar deel te kunnen nemen aan het maatschappelijke experiment van de Bataafse Republiek. Net als Schiller, Goethe, Von Knigge en vele minder bekende Duitse auteurs - met name schrijvers van historische romans - was ook Broxtermann levendig geïnteresseerd in de Nederlandse geschiedenis en spiegelde hij de revolutionaire gebeurtenissen van het einde van de achttiende eeuw aan de Nederlandse Opstand. Deze specifieke Duitse interesse voor het politieke Nederlandse verleden wacht nog op nadere bestudering. En net als August Wilhelm Schlegel en vele andere Duitsers, werd ook Broxtermann huisleraar in Nederland. Zoals de *Arke noachs* al stelde: ‘Een Duitsche Goeverneur, eene Zwitsersche Gouvernante. Zie daar het rustpunt eener fatzoenlijke opvoeding’.

Annemieke Kouwenberg richt zich in haar onderzoek niet op individuen als *cultural agents*, maar op genootschappen. Kouwenberg onderzoekt de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en Felix Meritis als bemiddelaars tussen de Nederlandse en Duitse wetenschappen. Zij ontdekt dat niet alle genootschappen hun rol als wetenschappelijke bemiddelaars even actief hebben uitgevoerd en dat beide genootschappen op zeer verschillende manieren contacten met Duitse genootschappen

en met wetenschappers onderhielden, deze inzetten in het Nederlandse wetenschappelijke bedrijf én deze contacten exploiteerden om de eigen status te verhogen.

Minstens zo belangrijk als genootschappen en wetenschappers waren de uitgevers en boekverkopers als bemiddelaars tussen Nederland en de Duitse landen. Rietje van Vliet onderzoekt de Nederlands-Duitse boekhandelsrelaties in de tweede helft van de achttiende eeuw aan de hand van een *case study* van de lutherse predikant en Haagse uitgever Johan Hendrik Munnikhuizen. Als lutherse boekverkoper biedt Munnikhuizen inzicht in het functioneren van een subgroep binnen het uitgeversbedrijf, die een belangrijke rol zou gaan spelen in de boekhandelsbetrekkingen tussen de Republiek en de Duitse staten. Het complexe netwerk van Munnikhuizen bestaat echter niet alleen uit lutherse boekhandelaars, maar ook uit een in Nederland woonachtige Duitse zakenman en een in de boekenmarkt actieve asjkenazische jood. Via deze intermediaire rollen kon Munnikhuizen als verlicht boekverkoper heel West- en Oost-Europa bedienen en de Nederlandse markt verrijken met de nieuwste verlichte Duitse werken.

Onderzoek naar culturele uitwisseling dient dus ook aandacht te besteden aan de sociale en religieuze contexten die inwerken op het transitieproces en onderscheid te maken tussen de verschillende praktijken en opvattingen van verschillende groepen zoals arbeiders, studenten, soldaten, reizende zakenlieden, uitgevers, predikanten, priesters, aristocraten, koningen en keizers. Sociale en culturele achtergronden zijn bijvoorbeeld al zeer bepalend voor de reisroutes die men kiest. Heinrich Ludolff Benthem schreef in 1698 dat een Westfaalse boer, een koerier, een

handelaar, een officier en een studiosus weliswaar allemaal in het land reizen, maar verschillende routes bewandelen, omdat zij ook verschillende bestemmingen hebben.[24] De reisroute heeft ook een belangrijke plaats in het door Thomas von der Dunk beschreven reisverhaal van keizer Jozef II, die begint in de Oostenrijkse Nederlanden en van daar doorreist naar de Nederlandse Republiek. Jozef II combineert op zijn reis persoonlijke interesses met politieke doelen. Net als vele Duitse reizigers voor hem, bewandelt Jozef echter ook wel degelijk de bekende toeristische paden, zoals het pad langs Broek in Waterland, waar Duitse reizigers zichzelf zo graag bevestigd zagen in hun clichés over de reinheid der Nederlanders. Evenals Wienbarg en Von Strombeck met het hoofd van Schill, bouwen deze Duitse reizigers een bepaald discours op over Nederland, dat dan door anderen ook weer aangevallen kan worden.

Het artikel van Thomas von der Dunk laat zien hoe keizer Jozef II op zijn reis door de Oostenrijkse Nederlanden en door de Nederlandse Republiek zelf tot cultureel object wordt. Hoewel hij incognito reisde verspreidden de geruchten over zijn reisschema zich razendsnel, waarna nieuwsgierige menigten zich rond zijn verblijfsplaatsen verdrongen. Culturele uitwisseling maakt mensen meer bewust van 'het zelf' en van 'de ander'. Juist op het moment dat zijn status als keizer wordt ontkend - een Broek in Waterlander weigert hem de ingang tot zijn huis -wordt hij het meest in zijn keizerlijke rol gedrongen. Zo wordt de reis ook opgenomen in het cultureel geheugen van de Nederlanders: zijn reisdagboek werd al snel in het Nederlands vertaald, met bijzondere aandacht voor de 'gewigtige trekken van deezen monarch'. Een vergelijking van deze keizerlijke interesse in Nederland met de grote Nederlandse interesse voor andere 'Duitse' vorsten, met name de zeer populaire Frederik de Grote, zou meer inzicht kunnen bieden in de visie op het verlicht absolutisme in de Nederlandse Republiek.

De bijdragen laten zien dat *cultural exchange* of 'culturele kruisbestuiving een dynamischer onderzoeksconcept is dan de traditionele receptiegeschiedenis. Waar receptie te vaak een meer passieve overname van concepten uit een andere cultuur suggereert, biedt *cultural exchange* meer aandacht aan de actieve assimilatie van culturele concepten en aan de eigen culturele achtergronden. Zo laat Bettina Noak niet alleen zien dat het werk van Rheinvis Feith doordrenkt is met de door Christoph Martin Wieland uitgewerkte esthetische concepten 'Grazie' en 'smaak', maar toont zij ook hoe Feith deze theoretische inzichten creatief inzet voor andere discoursen, in Feiths geval over de liefde. Feith weekt Wielands ethisch-esthetische idealen los uit de sociale context waar Wieland die wilde inzetten - het Duitse hofmilieu - en vormt ze om naar nieuwe argumenten binnen Nederlandse literaire en maatschappelijke discussies. Ook hier gaat het dus om een actief proces van betekenisontneming en betekenisgeving.

Het themanummer 'Ger-manie' hoopt zo een bijdrage te leveren aan het levendige onderzoeksgebied van *cultural exchange*, door aandacht te besteden aan de inhoudelijke en infrastructurele elementen in de culturele transmissie tussen de Duitse landen en de Nederlanden. De *case studies* vormen verkenningen binnen een breed onderzoeksveld waarin nog veel routes en 'dragers' van deze bloeiende culturele transmissie in kaart kunnen worden gebracht.[25]

24 Heinrich Ludolff Benthem, *Holländischer Kirch und Schulen-Staat* (Frankfurt 1698).

25 De projectgroep Hoog-Nederduits (Viktoria Franke, Giel van Gemert, Klaartje Groot, André Hanou, Annemieke Kouwenberg, Inger Leemans en Bart Ramakers) werkt ook aan

Geraadpleegde literatuur

Margarete van Ackeren, *Das Niederlandebild im Strudel der deutschen romantischen Literatur. Das Eigene und die Eigenheiten der Fremde* (Amsterdam 1992).
Georg Barsch, *Ferdinand von Schills Zug und Tod* (Leipzig 1860).
Ludolff Benthem, *Holländischer Kirch und Schulen-Staat* (Frankfurt 1698).
Carl Binder von Krieglstein, *Ferdinand von Schill. Ein Lebensbild* (Berlin 1902).
Joachim F.E. Bläsing, *Niederländer und Deutsche über sich und den Nachbarn. Spiegel der zwischenstaatlichen Wirtschaftsbeziehungen im 19. Jahrhundert* (Bonn 1980).
Beatrice von Bormann (ed.), *Cultural transfer. Rusland en Europa vanaf 1650* (Amsterdam 2006).
Maarten Cornelis Brands (ed.), *In de schaduw van Duitsland. Een discussie* (Baarn 1979).
Jürgen Deppe & Walther Keim (ed.), *Hallo Nachbar!... ...Dag buurvrouw! Nederlands-Duitse betrekkingen in cartoons = Deutsch-niederländische Beziehungen in der Karikatur* (Berlijn/Den Haag 2001).
H.W. von der Dunk, *Twee buren, twee culturen. Opstellen over Nederland en Duitsland* (Amsterdam 1994).
J. van Eijnatten, 'Paratexts, Book Reviews, and Dutch Literary Publicity. Translations from German into Dutch, 1760-1796', *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 25 (2000) 95-127.
Joris van Eijnatten, 'The Debate on Religious Unity in the Eighteenth-Century Netherlands: The German Connection', in: Heinz Duchhardt & Gerhard May (ed.), *Union-Konversion-Toleranz. Dimensionen der Annäherung zwischen den christlichen Konfessionen im 17. und 18. Jahrhundert* (Mainz 2000) 325-348.
Joris van Eijnatten, 'History, Reform and Aufklärung. German Theological Writing and Dutch literary Publicity in the eighteenth Century', *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte/Journal for the history of modern theology 7* (2000) 173-204.
Guillaume van Gemert & Dieter Geuenich (ed.), *Gegenseitigkeiten. Deutsch-niederländische Wechselbeziehungen von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart* (Essen 2003).
Guillaume van Gemert, 'Abgrenzungen-Annäherungen. Zum niederländischen Deutschlandbild in Literatur und Leben', in: Idem & Geuenich (ed.), *Gegenseitigkeiten*, 9-37.
E.K. Greup & A. Ketting, 'De handelsbetrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek, een onderzoek op basis van relatieve goederenexportprestaties', in: Theo Quené, *Onder invloed van Duitsland. Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek* (Den Haag 1982).

verschillende artikelen, dissertaties en monografieën die dit onderzoeksgebied verder in kaart zullen brengen. In 2008 zal bij V&R Unipress in Göttingen een bundel verschijnen *Niederländsich-Deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830*, naar aanleiding van een symposium dat werd georganiseerd door de projectgroep Hoog-Nederduits in samenwerking met onderzoeksgroep *Ältern niederländische Literatur in deutscher Übersetzung (vom Mittelalter bis 1830)* (Freie Universität Berlin en Universität Leipzig).

J.C.L. Haken, *Ferdinand von Schill* (Leipzig 1824).
Dieter Heimböckel, 'Der Antiniederlandismus als Vorläufer des Antiamerikanismus. Zur strukturellen Homologie nationen-bezogener Vorstellungsmusterin der deutschen Literatur', in: Wilhelm Amann, Gunter E. Grimm & Uwe Werlein (ed.), *Annäherungen. Wahrnehmung der Nachbarschaft in der deutsch-niederländischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts* (Münster 2004) 25-39.
Jürgen C. Hess & Hanna Schissler (ed.), *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande* (Frankfurt 1988).
Johan Huizinga, 'Duitsland's invloed op de Nederlandsche beschaving', in: *Verzamelde Werken 2* (Haarlem 1948) 304-331.
Lútzen B. Jansen, *Bekend en onbemind. Het beeld van Duitsland en Duitsers onder jongeren van vijftien tot negentien jaar* (Den Haag 1993).
Jeroen Janssen & Karsten Renckstorf (ed.), *Erger dan Duitsers... Het beeld van Duitsers en Duitsland in de Nederlandse media* (Nijmegen 1989).
Lotte Jensen, 'Libben labben an eyn stucxken swijne vlees. Moffenbeeld bij de toneelschrijver Isaac Vos', *Vooys* 15 (1997) 22-28.
G.J. Johannes, *Lof der Aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830* (Den Haag 1997).
E.F. Kossmann, *Holland und Deutschland. Wandlungen und Vorurteile*. Antrittsrede. (Den Haag 1901).
Horst Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederlaendischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt 1990).
Joep Leerssen & Menno Spiering (ed.), *German reflections*. Yearbook of European studies/Annuaire d'études européennes 7 (Amsterdam 1994).
Joep Leerssen, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland 1806-1890* (Nijmegen 2006).
Ulrike Kloos, *Niederlandbild und deutsche Germanistik 1800-1933. Ein Beitrag zur komparatistischen*

Imagologie. Studia imagologica 4 (Amsterdam 1992).
Inger Leemans, 'The earthly race one family. The interconnection of the Dutch and German book trade, 1750-1840', in: Marieke van Delft, Frank de Glas, Jeroen Salman (ed.), *New perspectives in book history: contributions from the Low Countries* (Zutphen 2006) 137-156.
Leo Lucassen, 'Poepen, knoeten, mieren en moffen', in: Jan Erik Dubbelman & Jaap Tanja (ed.), *Vreemd gespuis* (Amsterdam 1987) 30-37.
Herman Meyer, *Das Bild des Holländers in der deutschen Literatur* (Düsseldorf 1966).
Matthias Middell, 'European History and Cultural Transfer', *Diogenes* 48 (2000) 23-29.
Sam Mustafa, *The Long Ride of Major von Schill* (Lanham 2008).
Bernd Roeck, 'Introduction', in: Robert Muchembled, Edward William Monter, Herman Roodenburg (ed.), *Cultural exchange in early modern Europe*. Dl. IV Forging European identities, 1400-1700 (Cambridge 2007) 1-29.
Gustav Schönle, *Deutsch-Niederländische Beziehungen in der Literatur des 17. Jahrhunderts* (Leiden 1968).
Henriette Adriana Catharina Spoelstra, *De invloed van de Duitsche letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw* (Amsterdam 1931).
Franz Karl Stanzel, 'National character as literary stereotype. An analysis of the Image of the German in English Literature before 1800', *London German Studies* 1 (1980), 101-115.
Christoph Strupp & Friso Wielenga, (ed.), *Vom Feind zum Partner. Die Niederlande und Deutschland seit 1945/Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Münster 2000).
Carl Friedrich von Vechelde, *Ferdinand von Schill*. Vrije bew. door J.A.H. (Leiden 1838).
Friso Wielenga, *West-Duitsland. Partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989).
Ludolf Wienbarg, *Holland in den Jahren 1831 und 1832* (Hamburg 1833).
http://www.zeno.org/Literatur/M/Wienbarg,+Ludolf/Reisebericht.

Ger-manie
De kortstondige carrière van Johan Hendrik Munnikhuizen als 'Übersetzungs Fabricant'

Rietje van Vliet

Summary

The article presents the Hague bookseller Johan Hendrik Munnikhuizen (1736-ca. 1803) as a case-study of Dutch publishers who anticipated the Ger-mania which from the 1760s held the Dutch reading-public in its grip. The factors leading to Munnikhuizen's rapid successes as a bookseller are examined; one important factor being that he spoke and wrote German fluently, and knew many a German enlightened theologian thanks to his Lutheran background. For the Dutch translation of *Johan Bonkel*, which was based on the German edition containing many neological passages, the publisher had to enter into correspondence with his famous German colleague Friedrich Nicolai. He did not approach him directly, but sought the mediation of the German banker Theodor Gülcher. It is unclear what caused Munnikhuizen to exit his publishing career as fast as he had entered upon it. The combination of a possible shortage of business talent, an unsound financial basis and competition from a growing group of German publishers who had settled in Germany, must have been his undoing.

In de satirische roman *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldus Nothanker* (1773-1776) moet de lutherse predikant Sebaldus Nothanker huis en haard verlaten wegens zijn heterodoxe ideeën. Uiteindelijk komt hij in de Republiek terecht, waar hij de kost verdient met het vertalen van moderne verlichte werken uit het Engels. Nothanker probeert die vervolgens te slijten aan een Amsterdams boekverkoper, ene Van der Kuit. Deze ziet er geen been in om winkeldochters van een nieuwe, moderne titel te voorzien, zonodig vergezeld van een recent jaar van uitgave. Ook voor het uitgeven van nadrukken draait hij zijn hand niet om; hij kondigt ze zelfs aan voordat het origineel überhaupt te koop is. Indien Van der Kuit inderdaad het toonbeeld is van alle Nederlandse boekverkopers, dan is het een ijzige spiegel die de auteur van de imaginaire reis door de Republiek hen voorhoudt: 'Ein Buch sahe er als ein Ding an, das verkauft werden könnte. Weiter kümmerte ihn nichts dabey.'[1]

Het is het clichébeeld van de kille zakenman, die niemand en niets ontziend zijn handelswaar op de markt brengt, weinig gehinderd door enige kennis van, laat staan liefde voor het boek. In hoeverre de schrijver van *Sebaldus Nothanker*, de Berlijnse boekverkoper Friedrich Nicolai, uit eigen ervaring sprak, is niet duidelijk. We weten dat hij zich voor het derde deel, dat zich in de Republiek afspeelt, heeft laten influisteren door zijn vriend Theodor Gülcher, die in Amsterdam woonachtig was.[2] Deze Gülcher fungeerde voor Nicolai als tussenpersoon voor zijn handelscontacten met Nederlandse boekverkopers. Gülchers mening over de Hollanders was weinig positief. Zo klaagde hij over uitgevers die hem de oren van het hoofd zeurden: 'Einige

1 Nicolai, *Sebaldus Nothanker*, Band 3, 7e Buch, 7e Abschnitt, 361.
2 Schwinger, *Friedrich Nicolais Roman 'Sebaldus Nothanker'*, 68.

Übersetzungs Fabricanten überlaufen mich täglich um zu hören, ob etwas herausgekommen ist, welches verdient Stühle dafür aufzuschlagen.'[3]

3 Brief van Theodor Gülcher aan Friedrich Nicolai van 24 oktober 1775. Geciteerd naar Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 151.

Een van deze Nederlandse vertaalfabrikanten was de Haagse boekverkoper Johan Hendrik Munnikhuizen (1736-ca 1803). Hij was als luthers ex-predikant in 1777 toegetreden tot het boekverkopersgilde van 's-Gravenhage, waar hij als uitgever tot 1782 actief was. In deze korte periode wist hij een voornamelijk Nederlandstalig fonds van behoorlijke omvang op te bouwen, met grotendeels theologische werken en veel vertalingen uit het Duits. Zijn casus lijkt model te staan voor geslaagde uitgevers uit de Republiek die munt wisten te slaan uit de Duitsland-koorts waardoor het Nederlandse lezerspubliek in de laatste kwart van de achttiende eeuw bevangen werd. Twee vragen staan hierbij centraal: waaruit bestond de succesformule van Munnikhuizen en waarom ging zijn boekenbedrijf reeds na zo'n korte periode ten onder?

Na een schets van de Duitsland-manie in de Republiek volgt een kort biografisch overzicht van Johan Hendrik Munnikhuizen. Aan de hand van zijn fonds, dat voor een belangrijk deel bestaat uit werken van verlichte theologen, wordt tevens een beeld geschetst van de geestelijke bagage van de boekverkoper. De aandacht concentreert zich vervolgens op zijn belangrijkste uitgave, *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel* (1778-1779), en de bemoeienissen daarmee van Gülcher. Van belang hierbij is dat Munnikhuizen zich niet alleen met de jonge lutherse boekverkoper Christiaan Plaat had geassocieerd, maar ook met de asjkenazische drukker Loeb Soesmans. Beide compagnons hebben bijgedragen aan het succes van Munnikhuizen.

HET LEVEN,
En AANMERKINGEN en GEVOELENS
VAN
JOHAN BONKEL,
BENEVENS
HET LEVEN
VAN VERSCHEIDENE
MERKWAARDIGE VROUWEN,
Eene uit het Engelsch in het Hoogduitsch;
MET EENIGE
AANMERKINGEN en GEVOELENS,
En nu in het Nederduitsch vertaald,
DOOR
Mr. J. H. MUNNIKHUIZEN,
Advocaat voor den E. Hove van Holland.
MET PRAAIJE KOPERE PLAATEN.
EERSTE DEEL.
IN 's GRAVENHAGE,
By J. H. MUNNIKHUIZEN en
C. PLAAT, in Compagnie,
M. DCC. LXXVIII.

Titelpagina [Thomas Amory], *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel*, deel 1 ('s-Gravenhage: J.H. Munnikhuizen en C. Plaat, 1778). Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek O 60 2925.

Het ontstaan van de Duitsland-manie

Tot ver in de achttiende eeuw golden de Duitse staten voor Nederlandse boekverkopers vrijwel uitsluitend als lucratieve afzetmarkt. Duitse boekverkopers stonden mede door de Dertigjarige Oorlog decennialang op achterstand. Ze hadden niet de beschikking over een goed netwerk in de Republiek der Letteren, noch waren zij in staat het kwaliteitsdrukwerk te leveren waaraan kosmopolitische geleerden hun verlichte ideeën wilden toevertrouwen. De vraag naar Nederlands drukwerk was daardoor groot. Menig boekverkoper besloot dan ook de grens over te gaan en een

filiaal te openen in steden waar veel internationaal handelsverkeer was, zoals de Messensteden Frankfurt en Leipzig, of waar een bloeiende geleerdengemeenschap, dikwijls gedomineerd door Franstalige geleerden van hugenootse komaf, zorgde voor veel klandizie.[4]

Maar reeds vanaf de jaren twintig groeide onder de Duitse boekverkopers het verzet tegen de hegemonie van hun Nederlandse confraters. De Duitsers waren met een opmars bezig die niet meer was te stuiten. Langzaam maar zeker verdwenen de Nederlanders van het Duitse toneel om plaats te maken voor Duitse kwaliteitsuitgevers als Georg Moritz Weidmann (Leipzig), Georg Conrad Walther (Dresden) en Friedrich Nicolai (Berlijn). Vanaf circa 1750 vond een omgekeerde beweging plaats en openden verschillende Duitse boekverkopers een vestiging in de Republiek. Inger Leemans noemt dit de eerste fase van de Duitse immigratie, die na een fase van consolidatie, specialisatie en innovatie in de negentiende eeuw overgaat in de derde fase: die van de distributie van Duitstalige werken.[5]

4 Van Vliet, *Elie Luzac*, 129 e.v.
5 Leemans, 'Earthly Race One Family', 130-144.

Aankomst van gasten bij de Hoogduitse Schouwburg in Amsterdam. Tekening door Christiaan Andriessen, circa 1805. Amsterdam, Stadsarchief.

Toch was het Nederlandse publiek al in de jaren zestig/zeventig van de achttiende eeuw bevangen door een Duitsland-manie. Een anonieme briefschrijver aan het *Deutsches Museum* merkte in 1776 op dat het in Amsterdam 'ordentlich Mode ist, deutsch zu verstehn und zu lesen'.[6] Hoe juist deze observatie was, blijkt uit het feit dat de Hoogduitsche Comedie reeds in het najaar van 1772 begon aan haar uiterst succesvolle toernee, met een voornamelijk Duitstalig repertoire van toneel en opera's, langs diverse Hollandse steden. Tot in 1777 had het een vast theater in de Watersgraafsmeer, even buiten Amsterdam.[7] Daarna duurde het tot 1791 voordat Amsterdammers hun eigen Hoogduitsche Schouwburg in de Amstelstraat kregen.

Het schouwburgpubliek moet voor een aanzienlijk deel hebben bestaan uit lutherse Amsterdammers, die gewend waren naar Duitse voordrachten te luisteren. Een kleine twintig procent van de bevolking was, mede door hun Duitse en Scandinavische achtergrond, lid van de lutherse kerk. Weliswaar verdween in de loop van de achttiende eeuw het Duitse karakter uit de kerkdiensten, voor lutheranen bleven Duitse gesproken teksten vooralsnog wel toegankelijk.[8]

Ook het lezen van Duitse teksten was voor velen geen probleem. Een van de recensenten van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* merkte in 1772 terloops op dat steeds meer Duitse auteurs in hun eigen taal gingen schrijven. 'Zo is het leeren der Hoog-duitsche sprake in onze dagen, voor hun die dezer tale vreemd zyn, van merkelyk meer belang geworden, dan men zulks wel in vroeger tyd geoordeeld heeft.'[9] In 1795 achtte de Amsterdamse uitgever Johann Christoph Roeder de tijd rijp om met een volledig in het Duits geschreven krant te beginnen: de *Amsterdammer hochdeutsche Zeitung*.

6 'Briefe aus Holland an Herrn B. in H.'
7 Freeke, 'Het Hoogduitse theater van de Watergraafsmeer'.
8 Loosjes, *Geschiedenis der Luthersche kerk*, 162-163, 169. Vlg. SAA, *Inventaris*, Inleiding.
9 *Vaderlandsche letter-oefeningen* (1772-1) 47-48.

Helaas is de omvang van de handel in Duitstalige boeken nog altijd onbekend. Wanneer we afgaan op het aantal boekhandelscatalogi waarin blijkens de titelpagina van de *Messen* te Danzig, Frankfurt en Leipzig meegebrachte boeken te koop worden aangeboden, dan is de oogst mager. Het betrof vrijwel altijd Franstalige of Latijnse titels.[10] Ook de tot nu toe bekende catalogi met alleen Duitstalige werken zijn op slechts één hand te tellen. François van der Plaats, die meerdere malen de *Messe* te Frankfurt bezocht, is voor zover bekend de eerste die een catalogus met Duitstalige boeken onder zijn Nederlandse cliëntèle verspreidde (1703).[11] Andere Nederlandse boekverkopers van wie een catalogus met alleen Duitse titels bewaard is gebleven, zijn de uit Wuppertal afkomstige Pieter van Cleef (vanaf 1772), Elie Luzac - ooit met een vestiging in Göttingen - en zijn compagnon Jan Hendrik van Damme (1777), de lutherse Amsterdammer Arend Diederich Sellschop en zijn zwager Pierre Huart (vanaf 1775) en de vanuit Frankfurt opererende gebroeders Johannes en Pieter van Düren (1794).[12]

Doordat het internationale boekenverkeer door de opkomst van de commissiehandel zich steeds minder via de *Buchmessen* in Danzig, Frankfurt en Leipzig concentreerde, raken we het zicht kwijt op wat en hoeveel Nederlandse boekverkopers uit de Duitse landen importeerden. Duitse boekverkopers lieten zich vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw op de *Messe* steeds vaker vertegenwoordigen door commissionairs, die de boekdistributie en verdere afhandeling van zaken voor hun rekening namen. De commissiehandel bracht een netwerk van hoofdcorrespondenten met zich mee dat een handelsverkeer volledig buiten de *Messen* mogelijk maakte. Ook onderhielden Duitse boekverkopers rechtstreeks contacten met hun (in dit geval) Nederlandse collega's.[13]

Wel is het mogelijk een beeld te vormen van het genre boeken van Duitse auteurs waarnaar de belangstelling in de Republiek uitging. Daarvoor moeten we de blikken richten op de talrijke vertalingen uit het Duits die in de tweede helft van de eeuw het licht zagen en waarmee ongetwijfeld een veel groter lezerspubliek bereikt kon worden dan met de originele Duitstalige uitgaven. 1760 is in dit verband een belangrijk jaar. Het markeert een keerpunt in de boekproductie binnen de Duitse staten: van de 175.000 Duitstalige titels die in de hele achttiende eeuw op de markt zijn gebracht, is twee derde na dit jaar verschenen.[14] Dit verklaart waarom twee derde van het totaal aantal achttiende-eeuwse vertalingen uit het Duits volgens de *Short Title Catalogue*

10 Van Vliet, *Elie Luzac*, 194-195.

11 François van der Plaats, *Catalogus librorum Germanicorum. Oder Verzeichnus der Hochteutschen Büchern so in Amsterdam in dem Buchladen von Frantz von der Plaats um billigen Preitz zu haben seynd*. In Amsterdam, bey Frantz van der Plaats, Buchhändler in der Capersteeg bey der Börse, 1703. (IDC nr 3794).

12 *Verzeichnis oder Catalogus von Teutschen Büchern, welche, um beygesetste Preisen, zu bekommen sind bey Pieter van Cleef, Buchhändler in 's Gravenhaage*, 1772. [&] *Erste[-Zweite] Fortsetzung des Verzeichnisses*. 1774[-1775] (IDC nr 4390); *Verzeichnis von Teutschen Büchern, zu finden bey A.D. Sellschop und P. Huart, Buchhändlern auf dem Rockin, bey der Börse, zu Amsterdam*, 1775 [1778, 1789, 1791] (IDC nr 3016; cf. nr 4554, 4555, 3017, 3018); *Catalogus von Hochteutschen Bücher, welche zu haben sind bey Luzac & Van Damme. Büchhandlern in Leiden*, 1777 (IDC nr 4675, 4676, 4602); *Verzeichniss einer zahlreichen Sammlung von rohen Büchern [...] der Gebrüder van Düren. Frankfurt. Band 7*. A-G. 1794 (IDC nr 4377).

13 Lehmstedt, 'Die Herausbildung des Kommissionsbuchhandels', 458-480.

14 Kiesel en Münch, Gesellschaft und literatur im 18. 'Jahrhundert, 181.

Netherlands (voor zover nu opgeleverd) is gedrukt na 1760. Joris van Eijnatten deed eerder onderzoek naar de toename van het aantal vertalingen uit het Duits en constateerde dat ongeveer twintig procent hiervan literaire publicaties betreft (romans, toneelstukken, gedichtenbundels, fabels). Een opmerkelijk aantal omdat er tot 1760 nauwelijks Duitse literatuur werd vertaald. Verder telde Van Eijnatten circa veertig procent boeken van godsdienstige snit, in de ruime zin des woords. Bijna de helft van deze laatste categorie vertalingen werd binnen vier jaar na verschijnen van het origineel op de markt gebracht.[15]

15 Van Eijnatten, 'History, Reform, and Aufklärung', 173-204.

Het zware accent op godsdienstige boeken is weinig verbazingwekkend. Duitsland is van ouds het land der theologen. Hier liggen de wortels van de lutherse kerk. Hier vonden verscheidene ondogmatische piëtistische denominaties een vruchtbare voedingsbodem. Hier ontstond, in de loop van de achttiende eeuw, een voor de orthodoxie bedreigende stroming, die der neologen. Zij wensten net als alle lutheranen terug te keren naar een zuiver christendom en onderwierpen de bijbel aan een historisch-kritisch onderzoek. Ook dogma's als de goddelijkheid van Christus en de verzoeningsleer stonden ter discussie.[16] Doordat zich onder neologen ook invloedrijke theologen bevonden, sijpelde het neologische gedachtegoed door in de teksten die aanvankelijk recht in de orthodoxe leer oogden. Zelfs de werken van Johann David Michaelis en Johann Gottfried Eichhorn, veel vertaald in de Republiek, werden daardoor verdacht, maar zeker niet minder populair.

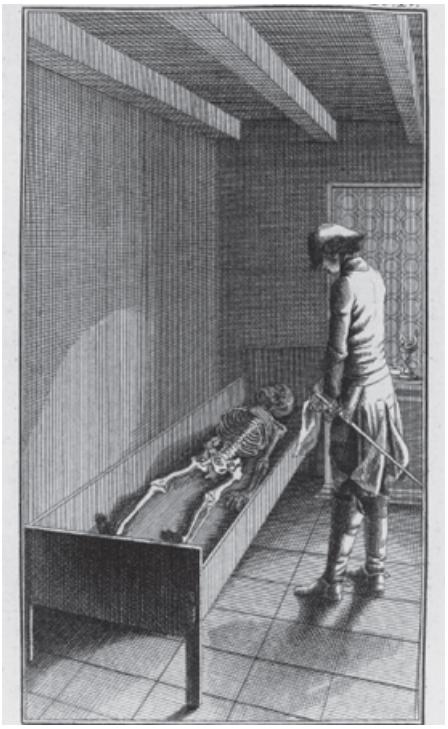

De discussies die Jan Bonkel voert, gaan over de diepste waarheden. Daarin hebben dood en leven een plaats. Gravure van Barent de Bakker naar ontwerp van Daniel Chodowiecki. In: [Thomas Amory], *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel*, deel 1 ('s-Gravenhage: J.H. Munnikhuizen en C. Plaat, 1778) 315. Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek O 60 2925.

Het besmeurde blazoen van Johan Hendrik Munnikhuizen

Met zoveel belangstelling voor het theologische boek uit de Duitse staten is het interessant een boekverkoper te bestuderen die ooit voor predikant had gestudeerd in Rostock: Johan Hendrik Munnikhuizen. Over hem schreef de Rotterdamse rechtzinnige predikant Petrus Hofstede het volgende:

16 Van der Wall, ‘Religie en Verlichting’, 30-32.

In den Haag vervoegde hij [de lutherse predikant Liberius] zich bij den door en door eerlijken Boekverkooper Munnikhuizen. Met dezen had hij een breedvoerig gesprek over de twijffelachtige stelling der Polijgamie of veelvrouwenheit, en wierd des anderen daags door hem gepresenteerd aan den Pansophist Rhuts.[17]

Het citaat is afkomstig uit het satirische *Leven van den geleerden en wijdvermaarden Janus Vlegelius* (1781), waarin Hofstede een pseudo-biografie presenteert van zijn Haagse lutherse collegapredikant Franz Georg Christopher Rütz. Diens alias, Janus Vlegelius, heeft als een rechtgeaard lutheraan een grote afkeer van het calvinisme, hetgeen extra gevoed wordt door zijn studie aan

17 [Hofstede], *Het leven van den geleerden en wijdvermaarden Janus Vlegelius*, 103. Met dank aan Ton Jongenelen die mij op deze passage wees. Vgl. De Bie, *Leven en de werken van Petrus Hofstede*, 372 e.v.

de hogeschool te Warrenstein. Daar ontmoet hij Liberius, die hem vertelt van zijn bezoeken aan het verlichte Holland - hij lijkt wel wat op Sebaldus Nothanker - en de 'door en door eerlijken Boekverkooper Munnikhuizen'. De geciteerde passage roept enkele vragen op: waarom werd Munnikhuizen met zoveel nadruk 'door en door eerlijk' genoemd? En waarom sprak Liberius uitgerekend met hem over het thema polygamie?

Om met de laatste vraag te beginnen: Munnikhuizen had, toen hij nog predikant was te Rotterdam, in 1773 een dermate groot schandaal veroorzaakt dat hij het jaar daarop door de kerkenraad werd geschorst. Hij zou tijdens de maandenlange afwezigheid van haar echtgenoot, kapitein Jan Klebo, een affaire hebben gehad met Andrina Beek. Ze was daarna bevallen van een bastaardzoon. Ondanks alle vermaningen daartoe had Munnikhuizen zijn contacten met de vrouw niet beëindigd, hetgeen de lutherse kerkenraadsleden sterkte in hun verdenkingen.

Op zichzelf is het weinig interessant of Munnikhuizen inderdaad de biologische vader was van dit kind. Feit is dat de kerkenraad een aantal procedurele missers beging waardoor de schorsing van de predikant niet naar wens verliep. Munnikhuizen vocht die dan ook aan bij het Hof van Holland, dat hem in het gelijk stelde. Terugkeren naar de kansel was er echter niet meer bij. Hij legde enkele maanden nadien zijn ambt neer en vertrok naar Utrecht, waar hij in twee jaar tijd een rechtenstudie afrondde.[18]

Op 19 januari 1776, nog voor zijn beëdiging als advocaat, kocht hij voor en in naam van Andrina Beek, inmiddels weduwe, de Haagse boek- en plaatdrukkerij van Daniel Monnier: drie boekpersen, een plaatpers, letters en verdere gereedschappen voor een bedrag van *f* 3200, te betalen voor 1 maart 1776.[19] Uit haar testament van enkele maanden later blijkt hoe de verhoudingen lagen: zolang haar zoon, luisterend naar de naam Jan Hendrik (!), minderjarig was, zou Munnikhuizen het zakelijk bewind voeren over de boekhandel.[20] Op voorspraak van de burgemeesters van Den Haag werd hij in oktober 1777 als drukker, boekverkoper en uitgever toegelaten tot het lokale boekverkopersgilde.[21]

Tegelijk met hem trad de 25-jarige Christiaan Plaat (1753-1798) toe tot het gilde. Ook hij - zijn vader kwam uit Danzig - behoorde tot de lutherse kerk. Munnikhuizen en Plaat begonnen hun samenwerking nog tamelijk vrijblijvend: in 1777 trad Munnikhuizen op als drukker van een preek van Rütz, terwijl Plaat, samen met de firma Sellschop & Huart, tekende voor de verkoop.[22] Blijkens andere uitgaven in dat jaar associeerden Munnikhuizen en Plaat zich snel tot een compagnie, die tot 1780 voortduurde. Er zijn althans op hun beider naam geen uitgaven uit 1781 aangetroffen. Hun gezamenlijke onderkomen op de Kalvermarkt werd ingeruild voor winkels in de Hofstraat en de Paviljoensgracht, waar Plaat respectievelijk Munnikhuizen hun intrek namen.

18 Van Vliet, 'Schandaal in Rotterdam'.
19 HGA, notaris Samuel Favon, contract van 19 jan. 1776.
20 HGA, notaris Johannes Heynsius, testament van 17 juni 1776.
21 HGA, *Ambachtsgilden*, Boekverkopersgildeboek 1702-1797, 2 okt. 1776 en 16 okt.1777.
22 F.G.C. Rütz, *Die Frage: worin hat doch wohl [...] die Verrätherei des Apostels Judas bestanden! beantwortet, und den Satz: dasz diese Verrätherei [...] uns einen treflichen Beweisz schenket, wodurch der Glaube [...] eines Christen von der Gottheit Jesu, kan befestigt werden* (Den Haag etc. 1777). Ook Rütz zelf wordt als verkoopadres genoemd.

De financiële situatie van Munnikhuizen moet al wankel zijn geweest,[23] want begin 1782 werden meubels en huisraad, 'mitsgaders drie capitale Drukperssen als mede veelerhande Drukletteren in allerhande oosterse talen', behoord hebbende aan Munnikhuizen, bij executie van het Hof van Holland te koop aangeboden.[24] Munnikhuizen schijnt zich daarna weer in zijn geboorteplaats Amsterdam te hebben gevestigd. Daar duikt hij in 1782 op als advocaat.[25] In het *Naamregister van kooplieden* uit datzelfde jaar wordt hij genoemd als koopman op de West. Hij moet voor of in 1803 zijn overleden; in dat jaar werd namelijk een voor mij onbekende Susanna Maria Meijer, weduwe van Jan Hendrik Munnikhuizen, te Amsterdam begraven.[26]

23 Kossmann, *Boekhandel te 's-Gravenhage*, 284.
24 HGA, *Ambachtsgilden*, Boekverkopersgildeboek 1702-1797, 25 febr. 1782. De executieveiling is de volgende dag.
25 SAA, *Klapper Poorterboeken*, 21 aug. 1782.
26 SAA, *Klapper Begraafboeken*, 5 juli 1803; Zwaneveld, *A Bookseller's Hobby-Horse*, 191.

Verlichte Duitsers

De compagnie Munnikhuizen & Plaat heeft in de vijf jaar dat ze actief was, een kleine veertig titels uitgegeven, waarvan de helft als theologisch kan worden gekarakteriseerd. Vrijwel de meeste werken zijn vertalingen. De theologische werken zijn doorgaans geschreven door Duitse auteurs. Niet verwonderlijk, gezien de lutherse achtergrond van de twee boekverkopers. Zij beheersten het Duits en - dit geldt zeker voor Munnikhuizen - ze waren heel goed op de hoogte van de moderne stroming onder de theologen, die der deïstische en bijbelkritische neologen. Beide factoren droegen ertoe bij dat ze snel een fonds met moderne theologische vertalingen konden opbouwen.

Een zinvol leven in eenvoud (een arcadisch leven) betekent niet dat de mens ontsnapt aan lijden en dood. Gravure van Barent de Bakker naar ontwerp van Daniel Chodowiecki. In: [Thomas Amory], *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel*, deel 3 ('s-Gravenhage: J.H. Munnikhuizen en C. Plaat, 1779) 186. Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek O 60 2927.

Rütz, de lutherse predikant op wie de orthodoxe Petrus Hofstede zijn pijlen had gericht, was evenzeer verlicht door het 'lampje der neologen'.[27] De Haagse voorganger was een belangrijk fondsauteur van Munnikhuizen. Dit verklaart waarom Hofstede terloops in zijn *Janus Vlegelius* ook de boekverkoper aanviel. Rütz was met de doldriftige Rotterdamse polemist in aanvaring gekomen nadat hij diens opmerkingen over de rechten van lutheranen (namelijk: geen) had beantwoord met een *Bundel van brieven aan den hoog-eerwaardigen heer Petrus Hofstede* (1779). Nog zes andere theologische werken van zijn hand zagen bij Munnikhuizen & Plaat het licht, die steevast door Hofstede te licht bevonden werden.[28]

Een opvallend aanwezige in het fonds is ook de collega van Rütz: Nicolaus Barkey. Deze liet behalve het *Museum Haganum historico-philologico-theologicum* (1774-1780) ook zijn *Symbolae litterariae Haganae* (1777-1779) bij het lutherse tweetal uitgeven. Verder droeg Barkey zorg voor de vertaling van Felix Nüschelers *Leven van magister Ulrich Zwingli* (1778). De uit Bremen afkomstige dominee was in 1774 wegens zijn 'vrijgeesterij' in een fel dispuut geraakt met Petrus Hofstede,

27 Vgl. Kinker, 'Het lampje van de neölogen'.

28 In 1781 stapte Rütz over op een andere Duits-sprekende boekverkoper uit Den Haag, Isaac van Cleef.

die er als rechtzinnig predikant niet van was gediend dat de mystieke geluiden die door bijbelteksten - in dit specifieke geval *Hooglied* - doorklinken, vervlogen door de al te letterlijke interpretatie van Barkey.[29]

Andere auteurs die bij Munnikhuizen & Plaat een onderkomen vonden, waren onder anderen de Haagse rector van de Latijnse school, Rutger Ouwens, wiens *Onderzoek, vanwaar de tovenaars van Pharao [...] water hebben kunnen bekomen* (1778) getuigt van een bijbelkritische aanpak, en de in Rusland geboren Hendrik Riemsnijder, met zijn *Fabelen en vertelsels, naar de nieuwste en beste Hoogduitse dichters* (1779).

Het belangwekkendste werk uit het fonds van Munnikhuizen & Plaat is *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel*, dat in de jaren 1778-1779 in vier kloeke delen op de markt werd gebracht. Opmerkelijk is dat het geen vertaling is van het Engelse origineel *The Life of John Buncle, Esq*. (1755-1756), geschreven door de Iers-Engelse predikant en aanhanger van het unita-

29 De Bie, *Leven en de werken van Petrus Hofstede*, 281-290; *NNBW*, 3, kol. 65-66.

risme, Thomas Amory (ca 1691-1788).[30] Munnikhuizen, die overigens zelf de Nederlandse vertaling ter hand heeft genomen, wenste de Duitstalige uitgave van Friedrich Nicolai te gebruiken omdat er diverse bijbelkritische, neologische observaties aan waren toegevoegd.[31]

Het *Leben, Bemerkungen und Meinungen Johann Bunkels* (1778) is rijk geïllustreerd met zestien gravures van de beroemde tekenaar Daniel Chodowiecki. Het beschrijft de spirituele queeste van een jongeman die - net als Sebaldus Nothanker - om zijn deïstische ideeën zijn ouderlijk huis moet verlaten. Reizend door het desolate, gothic-achtige noorden van Engeland gaat Bunkel op zoek naar waarheid en geluk. Hij belandt keer op keer in utopische oorden, waar hij een erudiete schoonheid ontmoet. Het patroon wordt snel duidelijk: ze praten naar hartelust over allerlei geleerde, vaak theologische onderwerpen, waarna ze zich verlieven, verloven en in het huwelijk treden. Dan overlijdt ze en Bunkel vervolgt zijn reis naar andere utopia. Daar werpt hij zich wederom al discussiërend in de armen van een charmante jongedame, die spoedig daarna het leven zal laten.

Het valt op dat Munnikhuizen niet als Van der Kuit, het prototype van de gewetensloze Nederlandse boekverkoper uit *Sebaldus Nothanker*, geduldig wachtte tot de Duitse vertaling in de winkel lag om die dan in hoog tempo tot een Nederlandstalige uitgave om te werken. Munnikhuizen wilde zijn Nederlandse klanten snel na het verschijnen van het eerste Duitse deel voorzien van een accurate vertaling. Was hij bang dat zij dankzij de groeiende populariteit van het Duits anders genoegen zouden nemen met de Duitstalige versie en hem daarmee de kans ontnamen van de Nederlandse *Johan Bonkel* een bestseller te maken?

Om de Nederlandse markt snel te kunnen bedienen met zijn eigen vertaling - het liefst gelijktijdig met het de Duitse uitgave - moest Munnikhuizen correspondentie aangaan met de boekverkoper Friedrich Nicolai. Hij benaderde Nicolai niet rechtstreeks maar deed dat via Theodor Gülcher (1743-1806), een Duits bankier woonachtig te Amsterdam: degene die zich tegenover Nicolai had beklaagd over de werklustige Nederlandse 'Übersetzungs Fabricanten'.

Gülcher als tussenpersoon

De duidelijk aanwijsbare intermediaire rol van deze Duitse bankier is de derde factor die ervoor gezorgd heeft dat Munnikhuizen snel na zijn debacle als predikant furore

30 Als unitariër ontkende Amory de doctrine van de heilige drie-eenheid. Thomas Amory had in 1755 *Memoirs containing the Lives of several Ladies of Great Britain, a History of Antiquities and Observations on the Christian Religion* geschreven, waar *John Buncle* (1756) een feitelijk vervolg op was. In diverse biografische beschrijvingen wordt Amory voor een mensenschuwe zonderling uitgemaakt die op latere leeftijd alleen nog in de avondschemering buiten kwam. *Dictionary of National Biography* (Londen 1885), in voce; *Ofxord Dictionary of National Biography* 2005, in voce. *John Buncle* werd opnieuw uitgegeven in 1770 door de Londense compagnie van T. Becket, P.A. de Hondt en T. Cadell. Van de hand van Thomas Cogan verscheen *John Buncle junior* (1776-1778). In de negentiende eeuw heeft men, om de spanning in het verhaal op te voeren, driekwart van de tekst geschrapt, hetgeen resulteerde in *The Spirit of Buncle* (1823).

31 Vertaler was Reimarus von Spieren; bewerker was de theoloog Hermann Andreas Pistorius. Over de laatste: *Allgemeine deutsche Biographie*, 26, 194-196.

kon maken in 's-Gravenhage als *allround* boekverkoper. Met name in de internationale handel speelden tussenpersonen een belangrijke rol. Zij hielpen niet alleen geografische en maatschappelijke afstanden te overbruggen, maar ook droegen zij ertoe bij dat de buitenlandse handelspartner vertrouwen kreeg in de voorgestane transactie. Vaak verrichtten deze tussenpersonen diverse hand- en spandiensten of, in het geval van Gülcher, traden ze op als financieel adviseur of bankier.

Theodor Gülcher behoorde als mede-eigenaar van het bankiershuis Gülcher & Mulder tot de vermogendste kooplieden van Amsterdam. Hij was afkomstig uit de omgeving van Düsseldorf. Begin jaren zestig verbleef hij in Breslau, waar hij kennismaakte met de dichter en dramaturg Gotthold Ephraim Lessing. Hij correspondeerde met Moses Mendelssohn, de voorman van de joodse Verlichting, en ook Nicolai rekende hij onder zijn vrienden. Aan diens *Allgemeine deutsche Bibliothek* leverde hij diverse bijdragen. Gülcher was een van zijn trouwste klanten. Alleen al in 1773 had hij voor meer dan zestig taler aan kwaliteitsboeken bij Nicolai besteld; hij had bij hem een standing order voor alle nieuwe uitgaven die op de Leipziger *Messe* werden aangeboden.[32]

32 Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 150-151. Voor correspondentie Gülcher-Mendelssohn zie bijvoorbeeld Staatsbibliothek Berlin, MA Depos. Berlin 74 (aug.1781; niet ingezien). Idem Gülcher-Johan Meerman, KB Den Haag S 76-86 (1808; niet ingezien).

Om onduidelijke redenen was Gülcher omstreeks 1767 verhuisd naar Amsterdam, waar hij als koopman en later vooral als bankier snel carrière maakte. Ter gelegenheid van zijn huwelijk in 1776 met Johanna Engelina Brügelmann in Elberfeld (thans onderdeel van Wuppertal) schreef Nicolai het gelegenheidsgeschrift *Widerlegung der falschen Nachricht, als ob Herr Theodor Gülcher in Amsterdam ein Brautigam sey* (1776).[33] Gülcher verstrekte in de jaren negentig leningen en hypotheken van miljoenen guldens aan de Republiek Polen, aan haar verlichte vorst koning Stanisław August Poniatowski, en zelfs aan verschillende Poolse magnaten.[34] Omstreeks 1800 werd Gülcher eigenaar van het Huis met de Kolommen aan de Herengracht, momenteel de representatieve ambtswoning van de burgemeester van de stad.

Hoewel Nicolai ook rechtstreeks contacten onderhield met Nederlandse boekverkopers, zoals Pierre Gosse en Isaac van Cleef uit Den Haag, en Johann Hermann Schneider uit Amsterdam (overigens allen met Duitstalige voorouders), lijkt hij voor zijn Nederlandse transacties vooral gebruik te hebben gemaakt van de diensten van Gülcher. Op diens advies zag Nicolai af van nauwe handelscontacten met hugenootse uitgevers omdat die met de Franse slag zouden werken. Marc-Michel Rey bijvoorbeeld, de Amsterdamse eigenaar van een minstens zo grote boekhandel-uitgeverij als Nicolai, was in de ogen van Gülcher 'ein Erzgrobian', een lomperik. Gülcher prefereerde daarom bovenal de eerlijke en accuraat werkende Hollandse boekverkopers.[35] Munnikhuizen beloofde wat dat aangaat met zijn Bonkel-uitgave veel goeds.

Nicolai had met zijn *Johann Bunkel* grootse plannen gehad.[36] Om te beginnen had hij er in 1777 een keizerlijk octrooi voor aangevraagd bij de rijkshofraad te Wenen. Dat was hem in augustus toegekend, waardoor hij het alleenrecht bezat om het werk binnen het hele rechtsgebied van de Habsburgse keizer, dus inclusief de Duitse staten, te verkopen. Bovendien had hij een brochure laten vervaardigen, waarin hij de lovende recensie uit de *Monthly Review* vertaald en wel had opgenomen. Dat schoot de hoofdredacteur van de *Teutsche Merkur*, Christoph Martin Wieland, in het verkeerde keelgat. Volksverlakkerij, zo fulmineerde hij, want met zijn bewerking van het origineel bood Nicolai immers een heel ander boek te koop aan. Alle zevenhonderd mensen die voor de uitgave hadden ingetekend, werden voor de gek gehouden en kregen nu een werk, vol met langdradige theologische vertogen.[37] Nicolai reageerde in zijn eigen *Allgemeine deutsche Bibliothek* en liet de tekst tevens verschijnen als de afzonderlijke uitgave *Ein paar Worte betreffend Johann Bunkel und Christoph Martin Wieland* (1779). Wieland presenteerde zijn eigen werken op een zeer zelfgenoegzame toon, betoogde Nicolai, en maakte zich zelfs schuldig aan duistere intekenpraktijken. Later in het jaar zou Nicolai er nog een schepje bovenop doen toen hij zijn *Noch ein Paar Worte betreffend Johann Bunkel und Christoph Martin Wieland* het licht deed zien.

33 Zie www.guelcher-chronik.de (1 mei 2008).
34 Buist, *At spes non fracta*, 119, 155 en 158.
35 Gülcher to Nicolai 31 jan. 1777. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 123.
36 Het volgende ontleen ik aan Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, passim.
37 Wieland, 'Abgenöthigter Nachtrag zur Johann-Bunkliade', 154-172. Zie voor een eerdere reactie van Wieland zijn *Bunkliade oder die Quintessenz aus Johann Bunkels Leben, Bemerkungen und Meinungen* (1778).

In zekere zin was de polemiek overbodig aangezien *Johann Bunkel*, het keizerlijk privilege ten spijt, op 18 september 1778 werd verboden. Het werk getuigde volgens de keizerlijke boekencommissie van sociniaanse gevoelens, de heilige drie-eenheid werd niet onderschreven, de goddelijkheid van Christus werd ter discussie gesteld, en ook over de Verlossing en andere kerkelijke dogmata werd veel te vrijzinnig gesproken.[38] Intussen waren er meer reacties verschenen dan die van Wieland. De *Allgemeine deutsche Bibliothek* - nota bene het geleerdentijdschrift van Nicolai zelf - publiceerde een recensie die niet onverdeeld lovend was. Het was geen roman, luidde het oordeel, maar een beschrijving van een religieus systeem. Wel bevatte het werk commentaren en andere toevoegingen die voor theologen goed bruikbaar waren.[39] Lessing kreeg er zijn handen ook niet echt voor op elkaar, maar concludeerde dat een boek dat verboden was, per definitie

38 Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 218-219.

39 *Allgemeine deutsche Bibliothek*, supplement vols. 25-36, 1 (1778), 664-671. De bespreking staat, niet verrassend, in de rubriek 'Gottesgelehrtheit'. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 286.

goed moest zijn.[40] En de schrijver Johann Timotheus Hermes schreef Chodowiecki dat *Johann Bunkel* zo saai was en zo slecht geschreven, dat het alle belangstelling voor theologische pikanterieën deed weg ebben.[41]

Intussen was Munnikhuizen via Gülcher in het bezit gekomen van de eerste katernen van *Johann Bunkel*. Nog voor de Duitse editie op de markt was, kon Munnikhuizen al beginnen met de vertaling. Nicolai verlangde snelle betaling, maar aan die eis kon of wilde Munnikhuizen, nog geen jaar als boekverkoper actief, niet voldoen. Wellicht waren Gülcher en Nicolai wantrouwend geworden na hun slechte ervaringen met Jan Dóll, de uitgever van de Nederlandse vertaling van *Sebaldus Nothanker* (1775-1776). In december 1777 had Dóll nog altijd zijn schulden aan Nicolai niet betaald; dat overkomt ons niet weer, zo moet het Duitse tweetal hebben gedacht, en maande vervolgens diezelfde maand nog de Haagse boekverkoper tot spoed.

Munnikhuizen stuurde Nicolai boeken toe ter waarde van de helft van het bedrag dat hij hem voor *Johann Bunkel* schuldig was. Ondanks herhaalde verzoeken van Gülcher weigerde Munnikhuizen het resterende bedrag te betalen omdat hij, zo schreef Munnikhuizen, nog altijd niet in het bezit was van de complete *Johann Bunkel*. Stel dat Nicolai overleed of dat de uitgave om een andere reden niet compleet uitgegeven zou worden, dan zat Munnikhuizen met een volstrekt onverkoopbaar boek! Kennelijk heeft Gülcher met succes kunnen bemiddelen tussen beide boekverkopers, want drie maanden later leverde Gülcher namens Nicolai de resterende vellen af en aanvaardde een driemaandse wissel. Het leek echter mooier dan het zich liet aanzien, want ruim een jaar later constateerde Gülcher dat Munnikhuizen zijn schulden nog steeds niet volledig had ingelost.[42]

De verplichtingen aan Nicolai vormden echter niet het voornaamste probleem van Munnikhuizen. Dat was namelijk het verbod waarmee ook de Nederlandse *Johan Bonkel* werd getroffen. Op 3 juni 1779 besloten de burgemeesters van Leiden op instigatie van het Hof van Holland het godlasterlijke werk te verbieden. De twee delen die reeds in de handel waren en het derde deel dat zojuist was gedrukt, moesten bij alle boekverkopers ter stede worden opgehaald. In de overige steden van Holland en West-Friesland werden vergelijkbare maatregelen getroffen.[43] Dit heeft Munnikhuizen er overigens niet van weerhouden ook het vierde deel op de markt te brengen. Hij moest zijn investeringen immers wel terugverdienen.

De voordelen van het Hebreeuwse boek

Munnikhuizen sprak Duits, was als in Rostock opgeleid predikant op de hoogte van wat er bij de oosterburen aan moderne theologische werken geschreven werd en

40 Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 20.
41 Brief d.d. 31-7-1778. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 78.
42 Brieven Gülcher aan Nicolai 2 dec.1777, 17 maart 1778, 3 nov. 1778. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 124.
43 Van Vliet, Elie Luzac, 634; Jongenelen, *Van smaad tot erger*, 40 (resolutie Hof van Holland is hier gedateerd 25 juni 1779 en omzegging 6/8 aug. 1779). Verbod Den Haag 30 juni 1779 betreft ook de Duitse editie. HGA, *Ambachtsgilden*, Boekverkopersgildeboek 1702-1797. Uitgebreid over de achtegronden van het verbod in Hanou, *'The Leven van Bonkel'*.

maakte voor zijn contacten met een van de grootste boekverkopers uit Duitsland gebruik van de diensten van de Duits-Amsterdamse bankier Gülcher. Dit alles plaatste Munnikhuizen in een voordelige positie op de Nederlands-Duitse boekenmarkt.

Er was nog een omstandigheid die een gunstige uitwerking had op Munnikhuizens nog prille carrière als uitgever-boekverkoper. Hij was namelijk niet alleen met Plaat een samenwerkingsverband aangegaan, maar ook met de asjkenazische jood Loeb ben Moses Soesmans. Deze was in 1750 als letterzetter werkzaam bij Johan Jansson in Amsterdam, waar hij zich bemoeide met diens Hebreeuwse drukken. Later werkte Soesmans in compagnie samen met de sefardische drukker Israel Mondovi. Tussen 1762 en 1771 had hij er een zelfstandige drukkerij. In dit laatste jaar verhuisde hij naar Leiden, maar lang zou hij daar niet blijven. Uit zijn minieme Leidse fonds blijkt dat hij toen reeds nauwe banden had met de Hoogduitse joodse gemeente te Den Haag. In 1775 treffen we hem daar aan.[44]

44 Zwiep, 'Jewish Enlightenment Reconsidered', 296-298.

De Haagse joden moeten de komst van de Hebreeuwse drukkerij van Soesmans sterk hebben toegejuicht. Anders dan de sefardische joden waren de asjkenazische joden veelal arme sloebers, maar sinds de benoeming van opperrabbijn Saul Halevi in 1748 in Den Haag beleefde de Hoogduitse joodse gemeente er een geestelijke bloeitijd. De gefortuneerde bankiersfamilie Boas had daar eveneens een steentje aan bijgedragen.[45] Welgestelde joden zagen het als hun taak de *Pentateuch*, liturgische teksten en allerhande gewijde literatuur toegankelijk te maken voor het grote asjkenazisch-joodse publiek, dat het Nederlands weinig machtig was. In dit streven om kennis, wijsheid *(chokhmah)* en moraal te verspreiden werden ze gesterkt door de joodse verlichters *(maskilim)* die vanaf de jaren zeventig overal in Europa scholen oprichtten ter emancipatie van de joden. Een belangrijk middel daartoe was het onderricht in de Hebreeuwse taal.[46]

Het was joden echter verboden zich als zelfstandig drukker in Den Haag te vestigen - joden werden niet tot het gilde toegelaten - en dus moest Soesmans omzien naar een zakelijke constructie die hem in de gelegenheid stelde zijn beroep uit te oefenen.[47] Mogelijk ontbrak het hem tevens aan voldoende financiële middelen om een eigen drukkerij te beginnen. Hoe het ook zij, in 1776 hebben Munnikhuizen en Soesmans elkaar gevonden. In hetzelfde jaar werd hun contract gesloten, ruim voordat Munnikhuizen zelf was toegetreden tot het lokale gilde. Het was geldig voor de duur van tien jaar.

ספר
חכמת השרשים
אמשטרדם
bij J. H. MUNNIKHUIZEN.

Titelpagina Naphtali Herz Ulmann, *Sefer chokhmat haschoraschim*, deel 1 (Amsterdam [='s-Gravenhage]: J.H. Munnikhuizen, 1781).

45 Van Zuiden, *Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage*, 44-48.
46 Feiner, *Jewish Enlightenment*, 76, 243-251.
47 Van Zuiden, *Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage*, 22. Vgl. ook de problemen die de joodse boekbinder Löb Marcus Cohen had om toe te treden tot het gilde. Kossmann, *Boekhandel te 's-Gravenhage*, 73-74.

Gedurende de eerste vijf jaar zouden Soesmans Hebreeuwse letters in de drukkerij van Munnikhuizen opgeslagen en gebruikt worden, in ruil waarvoor Soesmans *f* 300 gulden kreeg (waarvan de helft een lening tegen vier procent rente). Soesmans verplichtte zich de letterkasten op orde te brengen. Indien Munnikhuizen letters wilde vervangen, moesten er nieuwe op fifty-fifty basis worden gekocht. Voorts was het de taak van Soesmans Hebreeuwse werken aan te schaffen die, na wederzijds goedvinden, op kosten van Munnikhuizen zouden worden gedrukt. De inkomsten zouden in eerste instantie bij Munnikhuizen binnenkomen, waarna ze na aftrek van de drukkosten onder beide boekverkopers evenredig moesten worden verdeeld. Verder bepaalde het contract dat Soesmans de correctie van het Hebreeuwse drukwerk om niet voor zijn rekening zou nemen en Munnikhuizen het overige correctiewerk. Er was ook een concurrentiebeding: Soesmans mocht in geen geval Hebreeuwse of andere werken voor eigen rekening drukken, noch op de persen van Munnikhuizen, noch op de persen van derden. Alle uitgeefplannen moest Soesmans daarom eerst voorleggen aan Munnikhuizen, met het verzoek te participeren in het project. Besliste deze negatief, dan nog was Soesmans verplicht het bij hem te laten drukken tegen een gulden per riem papier.

Ten slotte: Munnikhuizen verbond zich om de zonen van Soesmans tegen een door hem, Munnikhuizen, te bepalen salaris in dienst nemen om de Hebreeuwse werken te drukken.[48]

Het is duidelijk dat Soesmans weinig meer te zeggen had over het gebruik van zijn beroemde Hebreeuwse drukletters. Hun eerste gezamenlijke uitgave was *Seder Hosa'not kefi minhag Askenaz*, een liturgisch werkje ter gelegenheid van het Loofhuttenfeest. De titelpagina noemt de naam van Munnikhuizen als de uitgever, en die van Soesmans als drukker. Aan het slot geven beide nieuwkomers in het Jiddisch hun visitekaartje af:

> In dise neie auf gerichte drukerei drukt man allerhande Seforim es sei Lesjoun hakoudesj oder teitsch un auch in allerlei lesjaunes kemau hollendisj, spanisj, tsarfes, mag sein gunst versprecht alle civiliteit und gute bedienung.[49]

Later gaf het boekverkopersduo nog het gebedenboek *Beth tephilai* (1777) uit, verbeterd en voorzien van grammaticale annotaties door de Duits-joodse geleerde Solomon ben Judah (Zalman Hena).

Wat bewoog Munnikhuizen om met Soesmans in zee te gaan en samen allerlei liturgisch werk uit te geven? Vermoedelijk was het Munnikhuizen vooral om de financiën te doen. Hebreeuwse boeken waren immers bestemd voor joden in heel Duitsland, Polen, de landen rond de Oostzee, Rusland en ver daarbuiten. Dankzij deze enorme afzetmarkt konden ze in enorme oplagen worden gedrukt; ze lijken dan ook bijzonder winstgevend zijn geweest.[50] Dat laatste werd versterkt door het verlichte streven van rijke joden om Hebreeuwse uitgaven (voor) te financieren. Daar kon ook Munnikhuizen van profiteren. Zo kwam de heruitgave van het homiletische werk van de zestiende-eeuwse talmudist Eliezer Asjkenasi, dat onder andere de becommentarieerde tekst van het rituaal voor de twee eerste paasavonden bevat, tot stand dankzij de geldelijke steun van ene Eliezer Witsenhausen.[51] Voor andere werken trad de Haagse bankiersfamilie Boas als mecenas op.[52] De Hebreeuwse vertaling van Euclides' *Elementa*, van de geleerde Baruch Schick (Szyk ben Schklow), uit Minsk, kwam in 1780 uit met financiële steun van de puissant rijke koopman Benjamin ben Jona Cohen uit Amersfoort.[53]

Het aangekondigde tweede deel van de *Elementa* is nooit verschenen, waarschijnlijk wegens het naderende einde van Munnikhuizens boekverkopersactiviteiten. Om dezelfde reden kreeg waarschijnlijk ook het filosofische werk *Sefer chokhmat ha-schoraschim* (1781) van de beroemde maskil Naphtali Herz Ulmann niet de geplande drie vervolgdelen. Het was opnieuw door Benjamin Cohen gesubsidieerd, al was deze geldschieter deze keer niet de enige.[54] Ulmann, leerling van Christian Wolff en bevriend met Moses Mendelssohn, was afkomstig uit Mainz maar heeft

48 HGA, notaris Johannes Heynsius, 17 juni 1776, fol. 657-670.
49 Geciteerd naar Van Zuiden, *De Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage*, 53.
50 Fuks-Mansfeld, 'The Hebrew Book Trade in Amsterdam in the Seventeenth Century'.
51 Van Zuiden, *Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage*, 54.
52 Ibidem, 55, 56.
53 Ibidem, 57.
54 Ibidem, 58-59. Over Ulmann zie bijvoorbeeld Munk, *Naftali Herz Ulman*, 7, 10-11; Van Lieburg, 'On Naphtali Herz Ulman's biography', 58-65.

wegens zijn vrijdenkerij zijn toevlucht moeten zoeken in eerst Amsterdam en vanaf 1775 in Den Haag. Daar is hij in contact gekomen met Soesmans en Munnikhuizen. Of Theodor Gülcher daarin een rol heeft gespeeld, is niet bekend.

De samenwerking tussen Munnikhuizen en Soesmans is vermoedelijk niet geheel naar wens verlopen. Voor de uitgave van Ulmanns *Sefer chokhmat ha-schoraschim* had Soesmans zich teruggetrokken. Zijn naam komt althans niet op de titelpagina voor. Vermoedelijk is hij naar Londen verhuisd, waar we hem pas in 1787 tegenkomen in de compagnie Lion Soesmans & Co voor de uitgave van de zesdelige *Pentateuch*. Daar was het geluk evenmin voor hem weggelegd, want reeds het jaar daarop kondigden Moses Myers en Abraham Michel in de *Daily Advertiser* aan, dat zij niet alleen de kopijrechten hadden verworven maar ook dat zij de hele onverkochte voorraad op 7 januari 1789 op een openbare veiling van de hand zouden doen.[55]

55 *Daily Advertiser* 26 dec. 1788.

Handel in Duits cultuurgoed

In dit artikel is Johan Hendrik Munnikhuizen gepresenteerd als mogelijk model voor geslaagde uitgevers uit de Republiek die handig inspeelden op groeiende belangstelling voor Duits cultuurgoed in de ruime zin des woords. Verschillende factoren hebben bijgedragen aan zijn snelle succes op de uitgeversmarkt. Zijn lutherse achtergrond, zijn academische vorming aan de universiteit van Rostock en zijn kennis van de Duitse taal kwamen hierboven ter sprake. Daar komt bij dat het Nederlandse lezerspubliek een groeiende belangstelling toonde voor moderne theologische inzichten: een terrein waarop hij als voormalig predikant goed thuis was. Munnikhuizen maakte bovendien gebruik van de diensten van de rijke bankier Gülcher, die hem in contact bracht met een van de belangrijkste boekverkopers van de Duitse staten, Friedrich Nicolai. En, ten slotte, maakte Munnikhuizen handig gebruik van het feit dat Loeb Soesmans als jood zijn beroep als drukker in 's-Gravenhage niet mocht uitoefenen. Dankzij Soesmans kon hij de werken uitgeven van beroemde maskils als Ulmann, kon hij rekenen op financiering van rijke joodse kooplieden en lag een enorme afzetmarkt tot ver in Oost-Europa voor hem open.

Friedrich Nicolai (1733-1811). Gravure door Christian Gottlieb Geyser naar ontwerp van Daniel Chodowiecki.

Maar ondanks de aanwezigheid van deze succesfactoren ging het met het boekenbedrijf van Munnikhuizen niet naar wens. Naar de precieze oorzaken moeten we helaas gissen. Hoewel hij de steun had van Haagse burgemeesters en Haagse lutherse predikanten, was de financiële basis van waaruit hij opereerde wankel. De exacte contractuele bepalingen zijn niet bekend maar het is wel duidelijk dat Munnikhuizen in zijn zakelijke beslissingen de belangen van de voormalige kapiteinsvrouw Andrina Beek en haar bastaardzoon Jan Hendrik moest laten meewegen. In hoeverre Munnikhuizen het betreurde dat de boekhandel moeizaam

van de grond kwam, is twijfelachtig. Hij had zich immers na zijn gedwongen vertrek uit Rotterdam laten omscholen tot advocaat, een beroep waarmee hij evenzeer een goed inkomen kon verdienen.

Wellicht heeft Munnikhuizen hinder ondervonden van de concurrentie van wat Inger Leemans noemde de eerste en tweede generatie Duitse boekverkopers die in de Republiek een vestiging hadden.[56] Wie de godsdienstige en culturele achtergronden bestudeert van Amsterdamse boekverkopers als Pieter Johannes Uylenbroek, Johannes Lublink de Jonge en Pieter Meijer, of van kleinere boekverkopers als de Rotterdammers Johann Friedrich Ebert en Christoffel Pattensen, en Hagenaar Johann Sigismund Dornseiffen, moet constateren dat ze allemaal luthers waren, Duitse voorouders hadden en bovendien heel goed in staat waren het Duitse theologische ideeëngoed te verzilveren. Zo'n grote voorsprong had Munnikhuizen, die het als uitgever vooral

56 Leemans, 'The Earthly Race One Family'.

moest hebben van zijn Haagse relaties, dus ook weer niet. Ook zijn lutherse concurrenten hadden ongetwijfeld hun contacten onder geleerden, boekverkopers en bankiers.

De ontbinding van de compagnie Munnikhuizen & Plaat in 1780, reeds drie jaar na oprichting, kan zowel de oorzaak als het gevolg zijn geweest van het feit dat Munnikhuizen een punt zette achter zijn kortstondige carrière in het uitgeversvak. De ambitieuze Christiaan Plaat, patriots in hart en nieren, volgde voortaan zijn eigen weg, waarbij hij zijn ambities aanpaste aan de politieke conjunctuur.[57] De kansrijke samenwerking met Loeb Soesmans liep op een fiasco uit. De joodse drukker nam de benen en liet Munnikhuizen zitten met het omvangrijke manuscript van een der beroemdste maskils van West-Europa. De geplaagde boekverkoper kon alleen het eerste deel uitbrengen en moest, waarschijnlijk door het uitblijven van verdere steun van joodse financiers, afzien van de vervolgdelen.

De combinatie van een mogelijk gebrek aan zakelijk talent, een wankele financiële basis en bovengenoemde tegenslagen maakt van Munnikhuizen het tegenovergestelde van de bikkelharde Nederlandse boekverkoper die Nicolai in zijn *Sebaldus Nothanker* schetste. In de persoon van Munnikhuizen zien we een andere karikatuur ontstaan: die van de Nederlandse boekverkoper die op het internationale speelveld van boekverkopers zijn vooraanstaande positie moet prijsgeven en die ook in eigen land te lijden had onder de voortvarendheid van uit Duitsland afkomstige boekverkopers.

Over de auteur

Rietje van Vliet promoveerde aan de Universiteit Leiden op Elie Luzac (1721-1796). *Boekverkoper van de Verlichting* (2005). Zij publiceerde onder meer over Hendrik Doedijns, Franciscus Lievens Kersteman en Jacob Campo Weyerman. Momenteel houdt zij zich als onafhankelijk onderzoeker bezig met Marc-Michel Rey. Naast haar werk als freelance onderzoeksjournalist is ze, samen met André Hanou, eigenaar van Astraea, een kleine niet-commerciele uitgeverij van literair-historische publicaties.

57 Schneider, *Voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*, passim.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Haags Gemeentearchief (HGA), *Notarieel Archief*, notaris Samuel Favon (contract van 19 jan. 1776).
Haags Gemeentearchief (HGA), *Notarieel Archief*, notaris Johannes Heynsius (testament van 17 juni 1776).
Haags Gemeentearchief (HGA), beheersnr. 376, *Ambachtsgilden*, inv.nr. 15, Boekverkopersgildeboek 1702-1797, 2 okt. 1776 en 16 okt. 1777.
Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Inventaris van de archieven van de kerkeraad en van ouderlingen der Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam*, Inleiding (http://stadsarchief.amsterdam.nl; 1 mei 2008).
Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Klapper Begraafboeken*.
Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Klapper Poorterboeken*.

J.P. de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam 1899).
'Briefe aus Holland an Herrn B. in H.', in: *Deutsches Museum* (1776-2) 696-709.
M.G. Buist, *At spes non fracta. Hope & Co. 1770-1815* (Den Haag 1974).
J. van Eijnatten, 'History, Reform, and Aufklärung. German Theological Writing and Dutch Literary Publicity in the Eighteenth Century', in: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte/Journal for the History of Modern Theology 7* (2000) 173-204.
S. Feiner, *The Jewish Enlightenment* (Philadelphia 2002).
J. Freeke, 'Het Hoogduitse theater van de Watergraafsmeer', in: *Jaarboek Amstelodamum* 92 (2000) 61-94.
R.G. Fuks-Mansfeld, 'The Hebrew Book Trade in Amsterdam in the seventeenth century', in: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (ed.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade* (Leiden enz. 1992) 155-168.
A. Hanou, 'The *Leven van Bonkel* (1778-1779): German-Dutch oppositions become visible', in: J. Konst e.a. (ed.), *Niederländisch-deutsche Literaturbeziehungen 1600-1830* (te verschijnen in 2008).
[P. Hofstede], *Het leven van den geleerden en wijdvermaarden Janus Vlegelius, Luthersche koster- en school-leeraar in 's-Gravenhage* (Amsterdam: M. Schooneveld 1781).
T. Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam 1998).
H. Kiesel en P. Münch, *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Markts in Deutschland* (München 1977).
J. Kinker, 'Het lampje van de neölogen', in: *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* 2 (1809-2) 17-47, 211-230, 273-287; en 3 (1810-2) 173-194.
E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw* (Den Haag 1937).
I. Leemans, 'The Earthly Race One Family. The Interconnection of the Dutch and German Book Trade, 1750-1840', in: M. van Delft, F. de Glas en J. Salman

(ed.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries* (Zutphen 2006) 137-156.
M. Lehmstedt, 'Die Herausbildung des Kommissionsbuchhandels in Deutschland im 18. Jahrhundert', in: F. Barbier, S. Juratic en D. Varry (ed.), *L'Europe et le livre. Réseaux et pratiques de négoce de librairie 16e-19e siècles* (Parijs 1996) 451-483.
F. van Lieburg, 'On Naphtali Herz Ulman's Biography and the Reception of his Works in the Netherlands', in: *Zutot. Perspectives on Jewish cultures* (2003) 58-65.
J. Loosjes, *Geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1921).
R.W. Munk, *Naftali Herz Ulman, een vroege maskil* (Leiden 2003).
Fr. Nicolai, *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldus Nothanker, Kritische Ausgabe*, B. Witte (ed.) (Stuttgart 1991).
M. Schneider, *Voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'* ('s-Gravenhage 1939).
R. Schwinger, *Friedrich Nicolais Roman 'Sebaldus Nothanker', ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung* (Weimar 1897).
P.E. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade. Friedrich Nicolai as Bookseller and Publisher in the Age of Enlightenment 1750-1810* (Pennsylvania 2000).
R. van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005).
R. van Vliet, 'Schandaal in Rotterdam. Waarom dominee Johan Hendrik Munnikhuizen boekverkoper werd', in: *Rotterdams jaarboekje* (te verschijnen in 2008).
E. van der Wall, 'Religie en Verlichting: een veelzijdige verstandhouding', in: E. van der Wall en L. Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 13-35.

C.M. Wieland, ‘Abgenöthigter Nachtrag zur Johann-Bunkliade’, in: *Der teutsche Merkur* (1779-1) 154-172.
D.S. van Zuiden, *De Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage van af hunne komst tot op heden* (Den Haag 1913).
A.M. Zwaneveld, *A Bookseller's Hobby-Horse, and the Rhetoric of Translation. Anthony Ernst Munnikhuisen and Bernardus Brunius, and the first Dutch Edition of ‘Tristam Shandy’* (1776-1779) (Amsterdam 1996).
I. Zwiep, ‘Jewish Enlightenment Reconsidered: the Dutch Eighteenth Century’, in: R. Fontaine, A. Schatz en I. Zwiep (ed.), *Sepharad in Ashkenaz. Medieval Knowledge and Eighteenth-Century Enlightened Jewish Discourse* (Amsterdam 2007) 279-309.

Ger-manie
Duitse schilders in de *Hollandsche school*
Hun komst, verblijf en reputatie 1680-1820

Paul Knolle

Summary

During the eighteenth century, at least forty to fifty German painters came to The Netherlands to study and to find work. Several of them, like the portraitist Jan Maurits Quinkhard and the painter of portraits and genre pieces Willem Laquy were highly successful. Quinkhard even put, with Cornelis Troost, his stamp upon Dutch portraiture. On the basis of the artists' biographies published by Arnold Houbraken (in 1718-1721), Johan van Gool (1750-1751) and Roeland van Eynden and Adriaan van der Willigen (1816-1840), this phenomenon is researched. The artists were inspired by the traditional cultural contacts between several German principalities and the Low Countries, the high quality and reputation of Dutch art and the prosperous art market, the rich private art collections and the high level of art education of the neighbouring country. Many of these German immigrants came from areas not far from The Netherlands, but painters also left Berlin, Hannover, Heilbronn, Erfurt, Dessau, Mannheim and Mainz. Most of them went to Amsterdam, where around 1700 Gerard de Lairesse proved to be a favourite teacher, because of the taste he represented and his educational capacities. Many German painters stayed for a long period, worked hard for the Dutch art market and became respected citizens. In particular Van Eynden and Van der Willigen considered several of them to form part of the Dutch school, which may seem strange considering the fact that during the second half of the eighteenth century national sensitivity had grown fast. In this article, some explanations for their point of view are suggested.

In deze tijd van globalisering dreigen wij wel eens te vergeten dat al eeuwenlang kunstenaars en liefhebbers grote afstanden afleggen om elders hun kennis, ervaring en vaardigheden te vergroten of om nieuw emplooi te vinden. Dergelijke verplaatsingen hebben vaak een vruchtbare uitwisseling tussen verschillende kunstopvattingen op gang gebracht; mobiliteit is altijd een factor van betekenis in de kunstwereld geweest.[1] Vanzelfsprekend zijn de omvang, reikwijdte, snelheid en het gemak van vervoer en communicatie de laatste decennia aanzienlijk toegenomen. We doen echter de motivatie, het organisatievermogen en belang van kunstenaars van drie of vier eeuwen geleden tekort door hun zoveel moeilijker te verwezenlijken verplaatsingen als vanzelfsprekend te beschouwen.

In deze bijdrage gaat het om een ruimtelijk beperkt, maar druk segment van het reiscircuit in de achttiende eeuw, namelijk grensoverschrijdingen tussen de gebieden

1 Bekend is natuurlijk de studiereis die Nederlandse kunstenaars sedert de tweede helft van de vijftiende eeuw naar Italië maakten. Zie hierover o.a.: Hoogewerff, *De Bentvueghels;* tent. cat. *Reizen naar Rome*; tent. cat. *Herinneringen aan Italië;* en: Van Os, *Droom van Italië*.

die tegenwoordig tot Duitsland en Nederland behoren. Tot nu toe is, als het gaat om contacten op het gebied van beeldende kunst, de aandacht vooral gericht geweest op Duitse hoven, waar Nederlandse kunst werd verzameld en waar Hollandse schilders carrière hebben gemaakt. Wat volgt is de kennismaking met een verschijnsel dat op een andere manier de internationale belangstelling voor Nederlandse kunst belicht. Het gaat om Duitse kunstenaars die in de periode 1680-1820 gedurende korte of langere tijd in Nederland werkzaam waren. Hoewel daar schilders bij zijn die de nieuwsgierigheid prikkelen, zoals de invloedrijke portrettist Jan Maurits Quinkhard, is aan dit onderwerp tot nu toe alleen aandacht besteed door Horst Gerson in zijn *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts* uit 1942.[2] Hoewel - of misschien omdat - zijn boek overloopt

2 Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei*. Gersons boek is van groot belang als *Fundgrube*. Een minder bekende, maar ook belangrijke bron van informatie is Troescher, *Kunst- und Künstlerwanderungen*.

van belangwekkende gegevens is er geen blijvend beeld uit ontstaan. Tegenwoordig realiseert men zich nog altijd niet dat veel Nederlandse kunstenaars die in de zeventiende en achttiende eeuw beeldbepalend waren, een Duitse achtergrond hadden.

De belangstelling in de Nederlandse kunstwereld voor Duitsland

Tussen Nederland en een aantal Duitse vorstendommen waren er al vóór de achttiende eeuw op politiek én cultureel gebied nauwe relaties.[3] Omstreeks 1700 werden de contacten intensiever, omdat talrijke Nederlandse kunstenaars werk vonden aan Duitse hoven. Bovendien raakten enkele grote collecties in Duitsland in trek als bron van kennis en inspiratie voor aankomende en ervaren kunstenaars. In de loop van de achttiende eeuw bezochten tientallen Nederlandse schilders de keurvorstelijke Galerie in Düsseldorf die grotendeels was samengesteld door Johann Wilhelm van de Palts. Ook liefhebbers van naam en faam als Petrus Camper en Frans Hemsterhuis raakten er onder de indruk van de kwaliteit van de Italiaanse en Nederlandse kunst.[4] Düsseldorf werd extra aantrekkelijk door de kunstacademie die er in 1773 werd opgericht en die ook Nederlandse jonge kunstenaars toegang verleende.[5] Nadat Johann Wilhelm in 1718 was overleden werd in 1730 een deel van de kunstwerken door zijn broer Karl Philipp (1661-1742) naar diens residentie Mannheim verplaatst. Ook deze stad werd een populair reisdoel.[6]

3 Zie bijvoorbeeld voor de relaties tussen het Oranjehuis en Duitsland op het gebied van beeldende kunst, architectuur en kunstnijverheid: tent. cat. *'Onder den Oranje boom'* en Lademacher, *'Onder den Oranje boom'*. Over Nederlandse kunsthandelaren en hun contacten met Duitsland in de zeventiende eeuw, zie: Lammertse en Van der Veen, *Uylenburgh & Zoon*.

4 Petrus Camper, die niet alleen in de geneeskunde maar ook in de beeldende kunsten een belangrijke rol speelde, raadde kunstenaars aan de keurvorstelijke verzameling in Düsseldorf te bezoeken. Zie voor Petrus Camper en diens belangstelling (en die van Willem Bartel van der Kooi en andere kunstenaars) voor de Keurvorstelijke Galerij in Düsseldorf: Boschma, *Willem Bartel van der Kooi (1768-1836) en het tekenonderwijs in Friesland*, 17-19 en passim. Voor Petrus Camper en de beeldende kunst, zie: Knolle, 'Petrus Camper en de beeldende kunsten'. Frans Hemsterhuis, wiens brief met 'oordeelkundige aanmerkingen over het schone in de Beeldhouw- en Schilderkunde; gedurende eene reize door het midden van Duitschland', door zijn vriend Cornelis Ploos van Amstel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1791 (tweede stuk, 480) werd gepubliceerd, kende behalve de verzameling in Düsseldorf, onder meer die in Dresden, in welke laatste stad hij vooral de Italiaanse en de Nederlandse schilders bewonderde. Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 152-153. Voor de collectie in Dresden, zie Meijers, 'Twee vorstelijke verzamelingen in Duitsland' en Korthals Altes, *De verovering van de internationale kunstmarkt*, 230-258 en de daar vermelde literatuur.

5 Zie voor deze academie: Trier, *Zweihundert Jahre Kunstakademie Düsseldorf*. Over Düsseldorf zie verder: Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung*, 245-251.

6 Zie voor de schilderijenkabinetten van de keurvorsten van de Palts en de literatuur daarover: Korthals Altes, *De verovering van de internationale kunstmarkt*, 206-229; Baumgärtel, 'Die Geschichte der Sammlung'; en Baumgärtel, 'Niederländische Kunst um 1700'. Voor de keurvorstelijke Galerie in Mannheim, zie verder bijvoorbeeld: Hofmann, 'Die kurfürstliche Gemäldegalerie in Mannheim'. Johan van Gool nam in het tweede deel van zijn *Nieuwe Schouburg* van 1750-1751 (II, 529-567) zelfs een catalogus op van de collectie in Düsseldorf, maar die was bij verschijnen al verouderd omdat een deel van de werken naar Mannheim was overgeplaatst. Korthals Altes, *De verovering van de internationale kunstmarkt*, 211. Volgens Baumgärtel, 'Die Geschichte der Sammlung', 11, was Van Gools catalogus gebaseerd

Tijdens hun reizen door Duitsland bewonderden Nederlandse schilders en tekenaars - al dan niet op weg naar Italië - schilderachtige landschappen. Sommigen zochten het niet verder dan

op zijn aantekeningen van 1716 en betrof het daarmee de vroegste catalogus van een Duitse schilderijengalerij.

Bentheim of Kleef.[7] Ook de Rijn bleef na de zeventiende eeuw attractief.[8] Drie zeer getalenteerde jonge kunstenaars, Daniel Dupré, Jaques Kuyper en Jan Ekels de Jonge, reisden in 1783 gezamenlijk langs de Rijn en bewonderden de verplichte collecties in Düsseldorf en Mannheim.[9]

Het is opvallend dat men in de achttiende eeuw Duitsland niet bezocht om Duitse kunst te zien. De belangstelling hiervoor was in Nederland, bijvoorbeeld onder de grote verzamelaars van schilderijen, tamelijk gering.[10] Eén van hen, Josephus Augustinus Brentano, bezat volgens de kunstenaarsbiografen Roeland van Eynden en Adriaan van der Willigen naast Nederlandse en Italiaanse schilderijen 'een Kabinetje met zeer oude Schilderijen uit de Nederlandsche en Duitsche school, die vooral ook belangrijk zijn, om daaruit den voortgang der Kunst te zien.'[11] Uit verslagen van bezoekers blijkt inderdaad dat Brentano, om de ontwikkeling van de kunst te demonstreren, gewoonlijk vóór de beste Hollandse en Italiaanse schilderijen zijn Nederlandse en Duitse stukken uit de vijftiende en zestiende eeuw liet zien. Helaas wordt geen van zijn schilderijen van Dürer, Holbein, Cranach, Altdorfer of Grünewald tegenwoordig nog als eigenhandig beschouwd.[12] Ook onder de verzamelaars van tekeningen was de belangstelling voor Duitse kunst aanzienlijk geringer dan die voor bijvoorbeeld de Italiaanse en Franse. De meeste belangrijke verzamelaars hadden minder dan 25 Duitse bladen.[13] Zelfs de uit Frankfurt a.d. Main afkomstige bankier

7 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, 170, noemen onder meer Jan van Goyen, Aelbert Cuyp, Jacob van Ruisdael en Salomon van Ruysdaal die 'de schoone natuur in derzelver aangename omstreken' (die van Nijmegen en Kleef) bestudeerden. Voor de belangstelling voor Bentheim in de late achttiende eeuw, zie: Von der Dunk, 'Reizen naar het oosten'.

8 Zie voor de zeventiende eeuw bijvoorbeeld: Dattenberg, 'Wandeln und Reisen am Niederrhein'; Dattenberg, *Niederrheinansichten holländischer Künstler*; en Schulz, 'Die Rheinreise niederländischer Künstler'. Een achttiende-eeuwse schilder als Gerard van Nijmegen trok met zijn tekenende eerste echtgenote Suzanna Catharina Vijgh langs de Rijn in 1788. Zie Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 250.

9 Over de reis van deze drie kunstenaars, zie: Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II (Haarlem 1817), 394, 433 en 439.

10 Wel werden Duitse teksten over kunst gelezen zoals blijkt uit de uiteenzetting van Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, 340-364, over de uitvinding van de olieverf. Hier worden Duitstalige verhandelingen van Lessing en Fiorillo aangehaald. Zie verder noot 24 hierna.

11 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* III, 466-467. Zie over deze collectie: Bionda, 'De Amsterdamse verzamelaar J.A. Brentano'.

12 Bionda, 'De Amsterdamse verzamelaar J.A. Brentano', 147-149.

13 Er waren slechts vier verzamelaars met bijna honderd (Goll van Franckenstein) tot ruim vierhonderd (Samuel van Huls) Duitse tekeningen. De andere twee waren Busserus en Ploos van Amstel. Zie over het verzamelen van Duitse tekeningen: Plomp, *Hartstochtelijk verzameld*, 168-187. Enkele voorbeelden van Duitse tekeningen in Nederlands achttiende-eeuws bezit zijn te zien in: Van Berge-Gerbaud, Menalda, Plomp en Tuyll van Serooskerken, *Hartstochtelijk verzameld*. Zie ook Plomp, *'Een voortreffelyke Liefhebberye'*. Duitse tekeningen werden al met al dus relatief weinig gekocht. Men vond deze, blijkens uitlatingen van bijvoorbeeld Lambert ten Kate en zelfs van de Saksische diplomaat en verzamelaar Christian Ludwig von Hagedorn, 'gotisch' - en dat was niet best. Voor het begrip 'gotisch' in de Nederlandse kunstliteratuur, zie: Knolle, 'Het begrip "gotisch" in de 18de-eeuwse Nederlandse kunsttheorie'.

Johann Goll van Franckenstein bracht, ondanks de vele contacten met zijn land van herkomst, geen uitzonderlijke collectie Duitse tekeningen bijeen.[14]

14 Goll van Franckenstein had door zijn zakenreizen gemakkelijk contact met Duitse kunstenaars - zoals J.G. Wille van wie hij tekeningen wilde kopen - en verzamelaars. Hij adviseerde markgravin Karoline Luise van Baden in Karlsruhe op het gebied van financiën en van kunstaankopen. Goll toonde zijn collectie tijdens zogeheten kunstbeschouwingen aan kunstenaars en kunstliefhebbers; ook diverse Duitse belangstellenden die Amsterdam aandeden, onder wie Karl Heinz von Heinecken in 1768, klopten niet vergeefs bij hem aan. Zie voor Goll van Frankenstein en zijn verzameling: Knoef, 'De verzamelaars Goll van Frankenstein'; Beck, 'Anmerkungen zu den Zeichnungssammlungen von Valerius Röver und Goll van Franckenstein'; Beck, 'Goll van Franckenstein als Käufer von Zeichnungen'; en: Polak en Peeters, *Is getekend*.

Afb. 1 Adriaen van der Werff (Kralingen 1659-1722 Rotterdam), *Zelfportret met het portret van zijn vrouw Margaretha van Rees en hun dochtertje Maria*, 1699, olieverf op doek, 82 × 66 cm, collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede, inv. Br 2018. Bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam (fotografie R. Klein Gotink)

De belangstelling voor Nederlandse kunst in Duitsland

Omgekeerd kregen Nederlandse kunstenaars, zowel zeventiende-eeuwse als eigentijdse, vanaf het begin van de lange achttiende eeuw in Duitsland een warm onthaal.[15] Keurvorsten en andere hoogwaardigheidsbeklеders verzamelden Nederlandse kunst en stelden Hollandse kunstenaars aan als hofschilder.[16] Dit had wellicht te maken met een gebrek aan vaardige Duitse tijdgenoten, maar zeker ook met waardering voor de kwalitatief hoogwaardige Nederlandse fijnschilderkunst. Deze droeg een gedistingeerd karakter waarmee men zich graag vereenzelvigde. Adriaan van der Werff was het boegbeeld van de Nederlandse schilders in Duitse dienst. Van der Werff gold in zijn tijd als de beste kunstenaar die Nederland ooit had voortgebracht. Voor zijn glad geschilderde portretten, genre- en historiestukken werd veel geld uitgegeven. Duitse waardering voor zijn schilderijen spreekt uit het feit dat Johann Wilhelm, keurvorst van de Palts, hem in 1696 tot hofschilder benoemde, in 1698 een gouden ketting met portretmedaillon schonk en in 1703 de titel van ridder verleende. Het afgebeelde zelfportret (afb. 1) toont hem met in zijn handen het portret van zijn vrouw Margaretha van Rees en hun dochtertje Maria en om zijn hals de ereketen van Johann Wilhelm.[17]

Andere Hollandse kunstenaars trokken rond van opdracht naar opdracht. De interesse voor Nederlandse schilderkunst duurde voort in de tweede helft van de achttiende eeuw. Zo had Hermanus van Brussel, toneelschilder en schilder van landschappen, interieurs en stadsgezichten, handenvol werk om in de behoefte aan tekeningen bij Duitse kunsthandelaren te voorzien.[18] In Nederland was men zich van deze belangstelling terdege bewust. Er spreekt ongetwijfeld een zekere trots uit het feit dat Van Eynden en Van der Willigen aan het begin van de negentiende eeuw

15 Zie voor de belangstelling voor Nederlandse kunst onder achttiende-eeuwse Duitse verzamelaars en kunstenaars in eerste instantie: tent. cat. *De kroon op het werk* en North, ‘Niederländische Gemälde’. Voor buitenlandse interesse in Nederlandse zeventiende-eeuwse kunst, zie verder: Jonckheere, *Kunsthandel en diplomatie*.

16 Onder de Duitse vorsten die in de eerste helft van de achttiende eeuw Nederlandse kunst verzamelden, waren, naast Johann Wilhelm van de Palts: Anton Ulrich van Braunschweig-Wolfenbüttel (1633-1714), Franz von Schönborn (1655-1729), August de Sterke (1670-1733) en zijn opvolger August III van Saksen (1696-1763), Wilhelm VIII van Hessen-Kassel (1682-1760) en Christian Ludwig II van Mecklenburg-Schwerin (1683-1756). Zie: Korthals Altes, *De verovering van de internationale kunstmarkt*, 13, 96-104, 180 en verder en Korthals Altes, ‘The art tour of Friedrich of Mecklenburg-Schwerin’. Voor de collectie in Düsseldorf, zie de literatuur in noot 6 hierboven. Voor de collectie in Dresden, zie onder meer Meijers, ‘Twee vorstelijke verzamelingen in Duitsland’; en: tent. cat. *Kunst für Könige. Malerei in Dresden im 18. Jahrhundert*. Voor kunst in Berlijn in de late zeventiende en de achttiende eeuw, zie onder andere: Börsch-Supan, *Die Kunst in Brandenburg-Preußen*.

17 Soms was voor een hofschilder een dubbelfunctie weggelegd. Philip van Dijk kwam in 1725 als portrettist in dienst bij de prins en latere landgraaf Wilhelm VIII van Hessen-Kassel, maar werd ook diens kunstagent die vele werken voor de collectie aankocht. Over Van Dijk in Duitsland, zie Korthals Altes, *De verovering van de internationale kunstmarkt*, 126-148. Van Dijk had de prins wellicht tijdens diens lange verblijf in de Republiek leerde kennen. Zie verder: tent. cat. *Dutch Masterpieces*, 36-38.

18 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 455: ‘Hij [Van Brussel] leverde vele zijner Teekeningen af aan Duitsche Kunsthandelaars en had daardoor somstijds veel werk’.

onder de ‘aanzienlijkste kunstverzamelingen’ veel Duitse collecties met Nederlandse kunst noemen.

De affectie bij de oosterburen blijkt ook uit achttiende-eeuwse reisverslagen, zoals die van de Uffenbachs en Karl Heinrich von Heinecken die Nederland in respectievelijk 1710-1711 en 1768 bezochten.[19] Daarnaast droegen gerenommeerde auteurs als Johann Godfried Herder en Goethe met ingang van de zeventiger jaren bij aan een nieuwe waardering voor het werk van Rembrandt

19 De jurist en uitgesproken boekenliefhebber Zacharias Conrad von Uffenbach en diens broer, kunstverzamelaar Johann Friedrich en Karl Heinrich von Heinecken, bezochten de Nederlanden vooral om kunst te zien en publiceerden hun rapportages. Het verslag van de reis van de Uffenbachs werd posthuum gepubliceerd als: Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*. Voor Johann Friedrich Uffenbach als verzamelaar, zie: Unverfehrt, *Zeichnungen von Meisterhand*. Voor Von Heineckens verslag, zie: Von Heinecken, ‘Beschreibung einer Reise’.

en Jacob van Ruisdael.[20] Dat Duitse teksten over kunst ook in Nederland werden gelezen blijkt onder meer uit verwijzingen in Van Eynden en Van der Willigen. Zo schreven zij positief over de *Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland und den Vereinigten Niederlanden* (4 delen, 1815-1820) van de hand van één der vroegste kunsthistorici, Johann Dominicus Fiorillo. Zij meenden dat dit boek ook voor de Nederlandse lezer voldoende toegankelijk was.[21]

Al met al lag het voor de hand dat stijl en iconografie van Nederlandse schilderkunst van invloed is geweest op de Duitse - en dit betrof niet alleen Rembrandt en Van Ruisdael. Zo diende de compositie van Gerard de Lairesses *De dood van Germanicus* (circa 1675-1680) nog in 1769 als basis voor *Augustus bij de stervende Cleopatra* van Johann Heinrich Tischbein d. Ä.[22]

Duitse kunstenaars in Nederland: het uitgangspunt

Gezien de traditionele contacten op cultureel gebied, de grote reputatie van Nederlandse kunst, de aanwezigheid in Nederland van omvangrijke privéverzamelingen die soms konden worden bezocht, de goede opleidingscultuur en de nabije ligging, is het niet verwonderlijk dat in de achttiende eeuw regelmatig jonge en ervaren Duitse kunstenaars naar Nederland togen om zich verder te bekwamen, inspiratie op te doen en werk te vinden. Aan hun aanwezigheid is, met uitzondering van die van de portrettist Johann Friedrich Tischbein, in de kunsthistorische literatuur weinig aandacht besteed. Dit blijkt onterecht, zeker wanneer men zich ervan bewust wordt dat nogal wat prominente 'Nederlandse' kunstenaars van Duitse komaf waren. Men vraagt zich nieuwsgierig af hoevéél Duitse kunstenaars hier in de achttiende eeuw waren, waar zij vandaan kwamen, waarom zij kwamen, hoe lang zij bleven, hoe zij werden ontvangen, wat zij deden, of wat hun belang was in de kunstwereld van toen. Daar komt een intrigerend verschijnsel bij. Wanneer men achttiende-eeuwse lexica met kunstenaarsbiografieën raadpleegt, blijken de auteurs veel Duitse kunstenaars onder de Hollandse schilderschool te rangschikken. Dit lijkt, voor een tijd waarin het nationaal bewustzijn sterk toenam, op zijn minst prikkelend.

20 Zie over Duitse achttiende-eeuwse teksten met betrekking tot Nederlandse kunst: Carasso, 'De schilderkunst en de natie' en idem, 'Een nieuw beeld'. Zie ook: Van den Boogert, Dumas, Van Oosterzee en Schatborn, *Goethe & Rembrandt* en de daar vermelde literatuur.

21 'Deze Geschiedenis, hoewel in het Hoogduitsch, zal voor vele, ja, misschien de meeste Nederduitschers of Nederlanders, die er belang in stellen, wel niet onverstaanbaar zijn, en dezelve te herhalen alzoo overtollig.' Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* IV, 32-33, geven verder aan dat door Fiorillo de 'berichten' van Van Mander, Houbraken en Van Gool 'in eenen goeden stijl zijn overgebragt'. Over Fiorillo, zie onder andere Hölter, 'Zwischen zwei Welten'.

22 Zie voor Tischbein: tent. cat. 3 x *Tischbein und die europäische Malerei um 1800*, nr. 3, p. 62 en nr. 16, p. 88. Voor andere voorbeelden, zie o.a.: Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung*; Van den Boogert, Dumas, Van Oosterzee en Schatborn, *Goethe & Rembrandt*; en: Kraan, *Dromen van Holland*, 20-21 (en deze publicatie in het algemeen voor de belangstelling van Duitse kunstenaars voor Nederland in de negentiende eeuw). Zie verder: Bushart, *Die Entdeckung der Wirklichkeit*, 12.

Wat nu volgt is het verslag van een eerste zoektocht naar Duitse schilders in de biografische publicaties van Arnold Houbraken (1718-1721), Johan van Gool (1750-1751) en Roeland van Eynden en Adriaan van der Willigen (1816-1840).[23] Jacob Campo Weyermans *De Levensbeschryvingen der Nederlandsche Konst-schilders en Konst-schilderessen* uit 1729 (gevolgd door een na zijn dood verschenen vierde deel uit 1769) kwam in deze fase niet in aanmerking, omdat deze bron te weinig betrouwbaar is. Ik realiseer me dat dit een aanzet is en dat aanvullend onderzoek, gesteund door onder meer de extra gegevens in Gersons boek, noodzakelijk is om het gehele onderzoeksterrein in kaart te brengen. Toch worden zelfs zonder statistische pretentie bij een oriënterende verkenning al enkele trends zichtbaar.

23 Houbraken, *De groote schouburgh*; Van Gool, *De nieuwe schouburg*; en: Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst*. Het doel van dergelijke biografische handboeken, waarvan Karel van Manders *Schilder-Boeck* uit 1604 het eerste was, was volgens Van Gool, *De nieuwe schouburg* I, 2, de 'Naemen, Levens- en Kunstbedryven dezer Kunsthelden' te vereeuwigen, voor de volgende geslachten 'als diamante gedenkzuilen der onsterffelykheit te wyden, en als leerzaeme voorbeelden aen te prysen en naer te laten'.

De gegevens

De geraadpleegde boeken wijken in benadering soms sterk van elkaar af. Zo toont Houbraken veel meer belangstelling voor het anecdotische dan de andere auteurs. Verder blijkt het verstandig de samenstellers steeds op hun gegevens te toetsen. Hun bronnenmateriaal was nogal diffuus. Vaak berustte hun kennis op mondelinge overdracht, op correspondentie en op publicaties van anderen.[24] Volledig zijn deze drie uitgaven zeker niet, zoals blijkt uit aanvullende gegevens die men tegenkomt in kunsthistorische of historische literatuur en in tentoonstellings- en veilingcatalogi.[25] Maar zij zijn serieus genoeg om te dienen als uitvalsbasis.

Het uitgangspunt wordt gevormd door kunstschilders. In de drie lexica worden trouwens nauwelijks oorspronkelijk Duitse architecten en beeldhouwers genoemd.[26] Wellicht waren andere streken vruchtbaarder voor deze beroepsgroepen. Van de twee in Duitsland geboren achttiende-eeuwse beeldhouwers die door Van Eynden en Van der Willigen worden genoemd, Anthony Ziesenis en Jacob Hagbolt, maakte vooral Ziesenis furore in de Nederlandse kunst. In 1731 geboren in Hannover, behoorde hij volgens de auteurs ‘onder onze Vaderlandsche Kunstenaars geteld te worden’. Na het eerste onderwijs in de kunst te hebben genoten in Hannover en Hamburg, kwam hij in 1757 of 1758 naar Amsterdam. Hij tekende en boetseerde naar model op de Amsterdamse stadstekenacademie en behoorde er al in 1759 tot de jongste directeuren en stellers van het model. Hij huwde met een Nederlandse bij wie hij tien kinderen verwekte en werd ook in de beeldhouwkunst een erkend meester. Uiteindelijk werd hij stadsbouwmeester en ‘Beeldhouwer der Admiraliteit en van de Oostindische Compagnie’ in Amsterdam. Ziesenis overleed in 1801 plotseling, waardoor hij een gedenkteken voor de dichteres Van Merken, waarvoor hij al schetsen had vervaardigd, niet kon voltooien.[27] Van de tekenaars en grafici worden er uitsluitend bij Van Eynden en Van der Willigen enkele genoemd die in Nederland carrière

24 Van Eynden en Van der Willigen raadpleegden voor hun biografieën ook Duitstalige publicaties, zoals Von Heineckens *Nachrichten* uit 1768-1769 en Füssli's A*llgemeines Künstlerlexicon* uit 1779. Voor Heinecken, zie onder andere Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, 52 en 133; voor Füssli onder andere I, 59.

25 Om drie voorbeelden te noemen: Jan (Jacob) Berents (Hamburg 1679-na 1742 Den Haag), wiens schilderij ‘Boeren oogsten en verzamelen appels in een heuvelachtig landschap’ op 16 november 2006 werd geveild. Zie veilingcat. *Old Master Pictures Thursday 16 November 2006*, Christie's, Amsterdam, 2006, 50, nr. 79. Voor Dominicus van der Smissen (Altona 1704-1760), die Hollandse voorouders had, zie: Niemeijer, ‘Denner en Van der Smissen’. En van Johannes Willem Tingeler (Keulen 1746-1811 Den Haag) bevindt zich een ‘Nederlands’ aandoend winterlandschap met schaatsers uit 1788 in de Amerikaanse verzameling Hascoe. Zie Sutton, *Old Master Paintings from the Hascoe Collection*, nr. 26, 60-61.

26 Een voorbeeld is Simon Bosboom, steenhouwer en bouwmeester te Amsterdam, geboren te Emden in 1614. Hij werkte onder andere aan beelden aan het Amsterdamse stadhuis en publiceerde enkele handboeken op vakgebied. Zie: Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, 148-150.

27 Zie: Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 213-216. De beeldhouwer Jacob Hagbolt, geboren in 1775 in Ürdingen, leerde het boetseren in was in Keulen. Na in Duitsland reizend zijn bestaan te hebben verdiend met het vervaardigen van profielportretten in was, kwam hij in 1803 naar Amsterdam. Van Lodewijk Napoleon maakte hij een levensgroot borstbeeld. Zie: Van Eynden en Van der Willigen, Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst III, 186-187.

hebben gemaakt: Pieter Schenck, Jacob Cats en Louis Portman, al telt Cats eigenlijk niet mee omdat hij als jonge jongen al met zijn ouders uit Altona naar Amsterdam kwam.[28]

De schilders zijn heel wat beter vertegenwoordigd. Bij het verzamelen van gegevens zijn de volgende keuzes gemaakt. Ik ben uitgegaan van kunstenaars die in de ruime periode 1655-1800 werden geboren in een plaats die nu in Duitsland ligt. Zij zijn niet als peuter verhuisd met hun ouders en zij studeerden en/of werkten gedurende geruime tijd in Nederland.[29] Als er al een Duits

28 Zie over hen, respectievelijk: Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, 190-191; II, 303-316; III, 166-168. Cats (Altona 1741-1799 Amsterdam) was een van de belangrijkste Nederlandse tekenaars uit de tweede helft van de achttiende eeuw.

29 Een kunstenaar als de bekende Hendrik Willem Schweickhardt die als vierjarige met zijn ouders van Hamm, in de Mark Brandenburg, naar Den Haag kwam, is niet meegeteld. Over Schweickhardt, zie Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 344-345; en vooral: Sluijter, 'Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797)'.

kunstenaar een reisje door Nederland maakte op zoek naar schilderachtige landschapsmotieven, is hij hier niet opgenomen. Tenslotte kwamen alleen de biografieën met voldoende heldere gegevens in aanmerking.[30]

Op grond van mijn enigszins strenge uitgangspunten dient een selectie van uiteindelijk 22 kunstenaars als basis voor het vaststellen van een aantal tendenzen.[31] Minstens tien in de lexica vermelde schilders zijn om genoemde redenen buiten beeld gebleven. Omdat er naast deze 32 immigranten zonder veel moeite kunstenaars gevonden zijn die niet in de lexica voorkomen (maar die wel in grote lijnen het beeld lijken te bevestigen), schat ik hun werkelijke aantal op tenminste veertig tot vijftig kunstenaars - waaronder overigens geen enkele vrouw. Het ziet er, bij een vlotte vergelijking, naar uit dat het aantal hoger is dan waar we voor de zeventiende eeuw op uitkomen.

De meeste van de 22 schilders kwamen uit Hamburg en het het vlak daarbij gelegen Altona (vier) en uit plaatsen net over de grens, zoals Kleef, Rees, Wesel (twee), Bentheim, Münster en Krefeld. Van verder weg kwamen kunstenaars uit Berlijn, Hannover, Heilbronn, Erfurt, Dessau, Mannheim en Mainz. De ruime vertegenwoordiging uit Hamburg en Altona is niet verbazingwekkend. Daar woonden, in verband met de geloofsvrijheid, sinds de tweede helft van de zestiende eeuw talrijke Nederlanders, inclusief kunstenaars. Er was daar zelfs een type portretkunst ontwikkeld dat gebaseerd was op de Hollandse zeventiende-eeuwse traditie.[32] Ver weg gelegen regionen als Beieren waren nauwelijks vertegenwoordigd. Dat had, behalve met de afstand, te maken met het feit dat kunstenaars daar gemakkelijk hun talent konden ontplooien en werk konden vinden.[33]

30 Zo lezen we bij Van Eynden en Van der Willigen weinig over de miniatuurschilder J. Burkman, die uit Beieren kwam en volgens hen ‘als een genaturaliseerd Nederlander’ aangemerkt kon worden. Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* III, 104.

31 Dit zijn, voorzover na te gaan in chronologische volgorde (gegevens conform de database *RKDartists* en op de website van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie): Philip Tideman (Hamburg 1657-1705 Amsterdam), Ernst Stuven (Hamburg circa 1657-1712 Rotterdam), Johann Friedrich Bodecker (Berlijn circa 1658-1727 Amsterdam), Ottmar Elliger (Hamburg 1666-1735 Sint Petersburg), Christoffel Leblon (vermoedelijk Jakob Christof le Blon: Frankfurt am Main 1667-1741 Parijs), Balthasar Denner (Altona 1685-1749 Rostock), Jan Maurits Quinkhard (Rees am Rhein 1688-1772 Amsterdam), Jan George Freezen (Heidelberg 1701-1777 Kassel), Gerard Sanders (Wesel am Rhein 1702-1767 Rotterdam), Fridericus Carolus de Hosson (Bad Bentheim 1718-1799 Oude Pekela), Tethart Philipp Christian Haag (Kassel 1737-1812 Den Haag), Willem Laquy (Brühl 1738-1798 Kleef), Christian Henning (Erfurt 1741-1822 Zeist), August Christian Hauck (Mannheim 1742-1801 Rotterdam), Barend Hendrik Thier (Lüdinghausen (Münster) 1743-1811 Leiden), George Nikolaus Ritter (Heilbronn 1748/1749-1809 Amsterdam), Benjamin Wolff (Dessau 1758-1825 Amsterdam), Johan Bernard Scheffer (Hamburg 1765-1809 Amsterdam), Hendrik Willem Caspari (Wesel am Rhein 1770-1829 Amsterdam; Caspari is, hoewel vooral tekenaar, opgenomen omdat hij ook behangsels schilderde), Johann Joseph Schwachhofer (Aschaffenburg of Mainz 1772-1829 Amsterdam), Johann Joseph Schmitz (Hannover 1784-?) en Jacobus Schoemaker Doyer (Krefeld 1792-1867 Zutphen; omdat hij op vrij jonge leeftijd met zijn ouders naar Nederland kwam een ‘randgeval’).

32 Zie: Niemeijer, ‘Denner en Van der Smissen’, 199 en 222. Zie over Hamburg ook: Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung*, 217-222.

33 Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung*, 202-203. Voor een uitzondering, zie noot 30 hierboven.

Een flink aantal nieuwkomers (elf) trok eerst naar Amsterdam. Andere kunstenaars vestigden zich in Den Haag (en wel drie, die vooral in het begin van de periode kwamen toen hier het cultureel actieve stadhouderlijk hof gevestigd was), Rotterdam, Groningen, Dordrecht en Zwolle. Het ziet ernaar uit dat in de meeste gevallen bewust is gekozen voor een goede opleiding in het algemeen of voor een bepaalde leermeester in het genre waarin men zich wilde specialiseren.[34] Ook werkge-

34 Over Johann Joseph Schwachhofer, schilder van portretten en allegorieën, schrijven Van Eynden en Van der Willigen expliciet dat hij, na in zijn geboortestad de beginselen van de kunst te hebben geleerd, als twintigjarige zocht naar 'eene geschikte gelegenheid (...), om dezelve voort te zetten.' Hij meende die te vinden in Amsterdam waar hij leerling werd bij Jaques Kuyper. Schwachhofer tekende mee in de stadstekenacademie en in tekengenootschappen als het tekendepartement van Felix Meritis (waar hij in 1804 een prijs won) en Kunst Zij Ons Doel. Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* III, 162-163.

legenheid was een belangrijk motief. Overigens is in de drie lexica nergens te lezen dat het niveau van of onderwijs in de kunst in Duitsland onvoldoende zou zijn. Het dichtst in de buurt komt Van Gool in zijn biografietje van Christoffel Leblon. Van Gool beschrijft hoe Leblon in Rome vriendschap sloot met de Nederlandse schilder Bonaventuur van Overbeek die 'zo veel gevallen in hem had' dat hij hij hem uitnodigde mee te gaan naar Holland, met de woorden: 'daer zult gy beter als by deze Moffen zyn; ik zal u vry te Amsterdam brengen'. Ik neem aan dat hij het hierbij over de situatie van de Duitse schilderkunst in het algemeen of die in Rome had. Leblon volgde Van Overbeek naar Amsterdam, woonde daar vele jaren en portretteerde er vele groten in miniatuur. Na het overlijden van zijn vrouw in 1715 verliet hij Amsterdam voor achtereenvolgens Den Haag, Parijs en Londen.[35]

Aan het begin van de periode was de historieschilder Gerard de Lairesse een opvallende favoriet onder de docenten. Dit had, behalve met zijn didactische kwaliteiten, vermoedelijk ook te maken met de door hem vertegenwoordigde smaak die populair was bij Duitse vorsten, belangrijke potentiële opdrachtgevers voor jonge Duitse kunstenaars. Soms leerde een jongeling de regels van de kunst bij een in Duitsland werkzame Nederlandse hofschilder en volgde men deze bij diens terugkeer naar Nederland. Zo kreeg Gerard Sanders les van zijn stiefvader Tobias van Nijmegen, hofschilder bij de keurvorst van de Palts. Later verhuisde hij mee naar Rotterdam om in het familie-atelier van de Van Nijmegens te gaan werken aan grote decoratieve taferelen, landschappen en portretten. Sommige kunstenaars keerden, na goed te zijn opgeleid en/of enkele jaren als zelfstandig kunstenaar in Nederland te hebben gewerkt, Nederland weer de rug toe. Omdat ook diverse Nederlandse kunstenaars kozen voor een loopbaan in Duitsland zegt dit echter niet zoveel.

Het vruchtbare, lucratieve kunstklimaat moet August Christian Hauck en enkele andere reeds gevormde kunstenaars hebben aangetrokken. Hauck was al portretschilder toen hij naar Nederland kwam.[36] Ook Benjamin Wolff had in Duitsland en reizend door Europa een bestaan opgebouwd alvorens zich in Nederland te vestigen.[37]

Als vaste verblijfplaats - voorzover men niet van opdracht naar opdracht trok - scoorde Amsterdam opnieuw het hoogst. Deze voorkeur werd ongetwijfeld ingegeven door het feit dat hier, zoals Houbraken schreef, al vele 'brave Konstschilders'

35 Van Gool, *De nieuwe schouburg* I ('s-Gravenhage 1750), 342-362. In specifieke gevallen zou men graag hebben gelezen waarom iemand zich in een bepaalde plaats vestigde. Waarom koos de portret- en historieschilder F.C. de Hosson, de zoon van een uit Parijs afkomstige hofschilder bij de graaf van Bentheim, voor Groningen als plaats van vestiging? Was daar op dat moment behoefte aan kunstenaars met zijn stijl en specialismen? Of was hij, gezien de kritiek van Van Eynden en Van der Willigen op zijn 'teekening', niet goed genoeg om elders tussen schilders met meer competentie een plaats te veroveren? Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 145-146. Duitse kunstenaars kwamen al langer om economische motieven naar Nederland. Zie Kraan, *Dromen van Holland*, 16 en verder.

36 Hij vestigde zich voor enkele jaren in Maastricht en trok vervolgens naar Leiden waar hij bevriend raakte met J. le Francq van Berkhey. In Rotterdam werd tenslotte het geven van tekenlessen zijn *core business*. Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 328-330.

37 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* III, 92-95 en IV, 22.

werkzaam waren waartussen men zich kon profileren.[38] Andere plaatsen van vestiging voor langere termijn waren Den Haag, Rotterdam, Haarlem en Groningen. Wie, zoals de in 1685 in Altona geboren portrettist Balthasar Denner, koos voor een internationale loopbaan, kon desondanks blijvend met Nederland worden geassocieerd.[39]

Dertien kunstenaars besteedden hun tijd, al dan niet geheel, aan het schilderen van portretten, wat een goede bron van inkomsten bood. Historiestukken (twee), bloemstukken (één), landschappen (twee) en genrestukken (één) of combinaties daarvan waren aanzienlijk minder in trek, ongetwijfeld omdat die minder rendabel waren. Deze keuze sloot goed aan bij wat in Nederland gebruikelijk was. Ook dat minstens acht van de geselecteerde kunstenaars werk vonden als schilder van zaaldecoraties of kamerbehangsels is, gezien de ontwikkeling van de mode in de

38 Houbraken, *De groote schouburgh* III, 367-371.

39 Zie Van Gool, *De nieuwe schouburg* II, 62-82. Over Denner, zie Niemeijer, 'Denner en Van der Smissen'; en: De Bruijn Kops, 'Twee Amsterdamse portretminiaturen'.

Nederlandse interieurdecoratie, niet verbazingwekkend. Gedurende vrijwel de gehele achttiende eeuw lieten gefortuneerde Nederlandse burgers de muren en de vlakken boven deuren en schouwen in de belangrijkste kamer(s) van hun huis decoreren. In de eerste helft van de eeuw waren mythologische taferelen en idyllische landschappen populair. Na 1760 werd vaker gekozen voor Hollandse landschappen in de trant van kunstenaars uit de Gouden Eeuw als Aelbert Cuyp en Paulus Potter. Er ontstonden zogenoemde behangselfabrieken waar diverse schilders scènes in olieverf op doeken van groot formaat aanbrachten, die vervolgens in de betimmering werden ingepast. Veel jonge kunstenaars werden in behangselfabrieken opgeleid.

Nergens in de lexica lezen wij dat er aanvangsproblemen waren, bijvoorbeeld door broodnijd of gildebepalingen (het lidmaatschap van een gilde was voor de uitoefening van het vak verplicht). Om daar werkelijk iets over te kunnen zeggen is nader archiefonderzoek nodig. Dat nieuwkomers door collega's werden uitgenodigd mee te tekenen in tekenacademies lijkt in ieder geval te duiden op een vriendelijk welkom. De miniatuurschilder G.N. Ritter, in 1748 geboren in Heilbronn, die in Amsterdam naam maakte, werd na zijn overlijden in 1809 door zijn medeleden van het genootschap Kunst Zij Ons Doel ten grave gedragen.[40] Benjamin Wolff, in 1758 geboren in Dessau, werd na een internationale carrière als schilder ‘opzigter’ bij een zeer vaderlands instituut als het Koninklijk Museum in Amsterdam.[41] Menig Duits kunstenaar huwde een Nederlandse vrouw. In de meeste gevallen lijkt, kortom, de integratie soepel te zijn verlopen. Niets wijst op een Duitse kliek onder schilders.

Van de kunstenaars wier Hollandse loopbaan artistiek en maatschappelijk een evident succes was, noem ik er twee. Ten eerste Jan Maurits Quinkhard, die samen met Cornelis Troost zijn stempel drukte op de Nederlandse portretkunst van zijn tijd. Quinkhards portretten met hun bijna beeldvullende figuren (afb. 2) wijken sterk af van die van Troost, die zijn opdrachtgevers kleiner in beeld bracht en in zijn portretten meer ruimte en diepte schiep. Quinkhard leidde vele talentrijke leerlingen op - onder wie Tibout Regters -, woonde op stand aan de Herengracht en genoot in 1742 een jaarinkomen dat gelijk was aan dat van Jacob de Wit, namelijk *f* 4000,-. Hij verdiende daarmee in dat jaar nota bene viermaal zoveel als Troost, die tegenwoordig zoveel bekender is.[42]

Willem Joseph Laquy koos er als jong kunstenaar voor zijn geluk in Nederland te beproeven. Aanvankelijk werkte hij in de bekende behangselfabriek van Johannes Remmers in Haarlem, waar hij bevriend raakte met Wybrand Hendriks. De werkzaamheden bij Remmers kwamen ten einde toen deze zijn dochter en Laquy geen toestemming gaf voor een huwelijk. Laquy begon hierna een atelier voor zichzelf en vervaardigde portretten en binnenhuistaferelen. Aan de Amsterdamse

40 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 366. Een voorbeeld van Ritters miniaturen werd gepubliceerd in De Bruijn Kops, ‘Keuze uit de aanwinsten’, afb. 12. De Bruijn Kops roemde Ritters verfijnde techniek en smaakvolle presentatie. Ibidem, 195.

41 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* III, 92-95 en IV, 22.

42 Zie: Van den Hout en Schillemans, *Putti en Cherubijntjes*, 27. Over Quinkhard, zie vooral: Van Gool, *De nieuwe schouburg*, II, 130-134; Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst*, II, 23-26 en IV, 157; tent. cat. *Dutch Masterpieces*, 82-83. Voor Quinkhards rol in de Nederlandse portretkunst en voor leven en werk van Tibout Regters, zie: Ekkart, *Tibout Regters 1710-1768*, 32 en passim.

stadstekenacademie won hij in 1769 de gouden ereprijs bij het modeltekenen. De bekende verzamelaar Gerrit Braamcamp, die Laquy's 'bevallige schildertrant' waardeerde, werd zijn beschermheer en kocht diverse schilderijen. Ook bij andere bekende verzamelaars waren zijn schilderijen in trek. Zo werd *Het Wafelhuis* (afb. 3) in 1800 geveild bij de verkoop van de collectie Jan Gildemeester, een van de andere achttiende-eeuwse Nederlandse topcollecties. In dit schilderij greep Laquy, net als veel landschap- en genreschilders van zijn tijd, terug op de vermeend realistische beeldtaal van zeventiende-eeuwse voorgangers. Het schilderij werd door kunstenaarsbiografen Van Eynden en Van der Willigen geprezen en apart beschreven. Zij noemen het stuk 'van eene bevallige ordonnantie, aangenaam van *coloriet* en Meesterlijk van penseel'.[43]

43 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* II, 275-283. Over Laquy, zie onder andere: Niemeijer, *Hollandse aquarellen uit de 18de eeuw*; en Te Rijdt, 'Twee toeschrijvingen'.

Afb. 2 Jan Maurits Quinkhard (Rees 1688-1772 Amsterdam), *Simon van der Stel en zijn gezin*, 1765, olieverf op doek, 117 × 130 cm, collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede, inv. Br 0296. Bruikleen Instituut Collectie Nederland, Rijswijk / Amsterdam (fotografie R. Klein Gotink)

De Hollandse schilderschool

Een interessant facet is de reputatie van de betrokken kunstenaars. Hoe kon het gebeuren dat zij, volgens hun Nederlandse biografen, deel uitmaakten van de Hollandse schilderschool - en dat in een periode van toenemende nationale gevoeligheid?[44]

Het begrip school werd al in de achttiende eeuw gehanteerd om kunst te verdelen in geografisch bepaalde groepen schilders met gemeenschappelijke stijlkenmerken. Wel werd vaak een gevarieerd kunstaanbod in één school ondergebracht. De verschillende werkwijzen, en daarmee de scholen, werden verklaard op grond van aspecten als landschap, de kwaliteit van de lucht, sociale factoren en godsdienst. In de loop van de achttiende eeuw werden de voornaamste kunstenaars van een land gebundeld in scholen op grond van de nationale smaak die zij openbaarden in stijl en iconografie. In Nederland vinden wij deze benadering bijvoorbeeld in een verhandeling van Roeland van Eynden uit 1787, dezelfde Van Eynden die zich later zou ontpoppen als biograaf. In grote lijnen was de Hollandse school - het zou voorzover bekend tot na 1800 duren voordat werd gesproken over de 'Nationale schilderschool' - volgens Van Eynden beroemd door 'derzelver ge-

44 Over het begrip Hollandse schilderschool, zie Knolle, '*Het kunstkarakter onzer schildernatie*. Nationale èn internationale oriëntatie'. Wat volgt is aan dit artikel ontleend.

Afb. 3 Willem Joseph Laquy (Brühl 1738-1798 Kleef), *Het Wafelhuis*, 1775, olieverf op paneel, collectie Rijksmuseum Twenthe, Enschede, inv. 4116 (fotografie R. Klein Gotink)

trouwe nabootzing en kunstige voorstelling der schoone natuur, zo verre dezelve uit de voorwerpen die onder het bereik der navolging zyn, kunnen voorgesteld worden'. Zij overtrof alle andere scholen in coloriet, kleurharmonie, de natuurlijke uitdrukking van emoties en een 'uitneemend schoone en smeltende behandeling des penceels, in voorstellingen geene verhevene of ideaale onderwerpen verbeeldende'.

Er zijn bij de invulling van het begrip wel enkele kanttekeningen te plaatsen. Van Eynden gaf aan dat de opleiding de smaak van de kunstenaar bepaalde en dus tot welke school hij of zij behoorde. Een kunstenaar kon evenwel door verhuizing de eigen smaak overdragen op andere kunstenaars. Bovendien gaven uiteenlopende perioden verschillende gezichten aan een school, zodat ten aanzien van de strengheid van de nationale smaak enige reserve op zijn plaats is. Van Eynden zei dan ook voorzichtig dat de 'karakters der onderscheide Schoolen' 'hoofdtrekken [waren], waar aan ze over het algemeen kenbaar zyn'. En wat heet nationaal: tot het begin van de negentiende eeuw bestond de Hollandse school in de praktijk uit een aantal stedelijke scholen.

Waarom zouden in Nederland werkzame buitenlandse kunstenaars nu tot de Hollandse school worden gerekend? Houbraken schrijft, zonder het woord school te gebruiken, dat zijn boek voornamelijk over Nederlandse kunstenaars gaat.

> Egter hebben wy het zelve zoo eng niet konnen bepalen, of wy moesten somwyl een buitensprong doen tot nabuurige landen; om dat vele van onze voorname, zoo oude, als nieutydze Konstschilders uit Duitslant, Zwitzerlant, Gulikerlant, Keulslant, en zoo voort, zig in Gelderlant, Brabant, en andere omleggende Provincien, alsook in Hollant met 'er woon begeven, hunne Konst daar geoeffent, en hunne levensdagen daar als inboorlingen gesleten hebben.[45]

Dat klinkt pragmatisch. Ook bij Van Eynden en Van der Willigen, van wie de eerste auteur zich nota bene met de identiteit van de Hollandse schilderkunst had beziggehouden, vindt men geen doorwrochte toelichting. Zij hanteerden onder meer Houbrakens criterium - langdurig verblijf in Nederland.[46] Vermoedelijk om deze reden wordt de bekende portrettist, de bij perioden aanwezige Johann Friedrich August Tischbein, bij hen niet vermeld. Tischbein maakte zich bovendien de 'Hollandse' stijl en iconografie te weinig eigen om hem een Nederlands kunstenaar te kunnen noemen.[47] Dit beeld wordt bevestigd bij een kanttekening bij ene T. Caenen, een in Duitsland geboren portretschilder die verscheidene jaren in Nijmegen werkte:

45 Houbraken, *De groote schouburgh* I, 6-7, noemt diverse voorbeelden.

46 De in 1744 in Praag geboren J.Z. Prey wordt onder de Nederlandse schilders gerangschikt omdat hij 'sedert vele jaren zijn bestendig verblijf onder ons houdt'. Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* III, 28.

47 Zijn vader was bij zijn geboorte in Maastricht tijdelijk werkzaam als portretschilder voor de gouverneur van deze garnizoensstad. Tischbein kreeg zijn opleiding als schilder eerst in Kassel bij zijn vader en na diens vroegtijdig overlijden bij zijn oom Johann Heinrich. Na zijn studie in Parijs en Italië kwam hij in dienst van de vorst von Waldeck, die hem ieder jaar een half jaar elders werk liet vinden. Tischbein werkte in de jaren tachtig enige tijd in Den Haag en begin jaren negentig in Amsterdam. Zie over hem onder meer: Dekking, Van Lelyveld, Lunsingh Scheurleer, *Tischbein: een reizend portrettist;* en tent. cat. *3 × Tischbein und die europäische Malerei um 1800*.

‘hij volgde den smaak van zijn geboorteland en vertrok ook weder daarhenen, naar gissing omtrent het midden der vorige eeuw; hij werd toen Hofschilder bij een’ der Duitsche Vorsten.’[48]

Langdurig verblijf en stilistische en thematische overeenkomsten waren kennelijk de belangrijkste criteria. Als het erop aan kwam maakten Van Eynden en Van der Willigen zich er nogal gemakkelijk en op het oog soms willekeurig vanaf. Een bepaalde schilder behoorde tot de ‘Hollandsche Schilderschool’ omdat zijn werk daarmee overeenkomsten vertoonde èn omdat andere

48 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, p. 335-336.

geschiedschrijvers hem niet hadden geclaimd![49] Hun indeling gaat zelfs wringen wanneer zij over de bekende Franse graveur Picart schrijven:

> Bernard Picart, schoon geen inboorling van dit land, moet men echter aanmerken als een' bekwaam Teekenaar en vermaard Plaatsnijder, welke in Holland den besten tijd van zijn leven doorbragt, een groot gedeelte zijner werken vervaardigde, en zich alzoo in de Hollandsche school heeft ingelijfd; doch met behoud van den smaak der Kunstschool van zijn Vaderland.[50]

De integratie in de Hollandse school werd, behalve door de terminologische ruimdenkendheid der lexiconschrijvers, vergemakkelijkt omdat de Duitse school in de achttiende eeuw een imagoprobleem had: ondanks een aantal belangrijke kunstenaars had zij, mede door de samenstelling uit vele staten en staatjes, naar buiten toe geen prijzenswaardige gezamenlijke verdiensten, zoals de Italiaanse, Franse en Nederlandse die wèl hadden. Bovendien werd zij, al sinds Karel van Mander, vaak in één adem genoemd met de Nederlandse school.[51] Kennelijk werden de schilders uit die twee streken verwant genoeg gevonden om gezamenlijk te worden gepresenteerd.[52] Nog in 1815-1820 publiceerde Fiorillo zijn *Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland und den vereinigten Niederlanden*.[53] Naar zijn zeggen ontbrak een geschiedenis als deze nog - in Duitsland, zal hij hebben bedoeld. Het is opvallend dat bij Nederlandse achttiende-eeuwse verzamelaars Nederlandse en Duitse tekeningen steeds in één portefeuille werden bewaard, ook bij verzamelaars die in hun collectie onderscheid aanbrachten tussen nationaliteiten.[54]

49 ‘Karel Slabbaert vermoeden wij tot de Hollandsche Schilderschool te behooren, van wegens de overeenkomst, die ‘er in zijne kunstwerken, met die van de meesters uit onze School gevonden wordt; (...)’. In een noot staat hier wat *sneaky* bij: ‘En om dat, zooveel wij weten, geen der Geschiedschrijvers van eene andere School zich hem, als hunnen Landgenoot, hebben toegeëigend.’ Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, 69. Ene Gerrit Lundens, schilder van binnenhuizen en boerengezelschappen, werd onder de meesters van de Hollandse school geplaatst ‘omdat zijne werken het meest in Holland gevonden werden en in den smaak van die School vervaardigd zijn.’ Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst I*, 135.

50 Van Eynden en Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst* I, 276.

51 Zo behandelde reeds Karel van Mander in *Het Schilder-Boeck* van 1604 de levens ‘der Doorluchtighe Nederlandtsche en hoogh-duytsche Schilders’ gezamenlijk in één deel, naast de ‘Antijcke’ en de ‘deestijtsche doorluchtighe Italiaensche’ schilders. In zijn voorwoord combineerde hij, wat niet ongewoon was, als vanzelfsprekend ‘hoogh oft neder Duytsch-landt’. Van Mander, *Het Schilder-Boeck*.

52 De combinatie bleef in zwang, want in 1753-1764 publiceerde de schilder en kunsthandelaar Jean-Baptiste Descamps zijn *La vie des peintres flamands, allemands et hollandois*.

53 Fiorillo, *Geschichte der zeichnenden Künste*.

54 Plomp, *Hartstochtelijk verzameld*, 168. Dit gebeurde te consequent om, heel praktisch, te veronderstellen dat een kleine groep Duitse tekeningen nu eenmaal ergens moest worden ondergebracht. Het ging voornamelijk om tekeningen van vóór de achttiende eeuw, om niet geringe namen als die van Dürer, Marten Schongauer, Albrecht Altdorfer, Lucas Cranach, de Holbeins, Hans Baldung Grien, Hans Rottenhammer, Adam Elsheimer en Johann Heinrich Roos.

Het is in dit verband misschien veelzeggend dat de Duitse auteur Hagedorn in zijn *Betrachtungen über die Mahlerey* (1762) trachtte de strakke indeling in scholen te doorbreken en uit te gaan van principes voor de schilderkunst in het algemeen.[55]

Slot

Gedurende de achttiende eeuw waren tientallen Duitse schilders in de Noordelijke Nederlanden werkzaam, sommige voor korte tijd, andere langdurig. Daarmee vergeleken was het aantal

55 Voor een Nederlandstalige korte inleiding op enkele van zijn opvattingen, zie Meijers, 'Twee vorstelijke verzamelingen in Duitsland', 198 en verder.

Italiaanse, Franse, Zwitserse of Britse kunstenaars in Nederland laag.[56] De Duitse immigranten waren leerling of ervaren kunstenaar. Zij kwamen niet uit zendingsdrang, maar omdat zij wilden leren van een goed meester wiens stijl of thematiek aansprak, hun loopbaan wilden voortzetten in een land waarvan de schilderschool internationaal aanzien genoot, inspiratie opdoen in een levendig kunstklimaat waar de kunst gedijde of domweg hun brood verdienen. Over eventuele godsdienstige of politieke redenen is nader onderzoek gewenst. Pas in de negentiende eeuw zou een groot aantal Duitse kunstenaars door Nederland gaan reizen om landschapstekeningen te maken.[57] Misschien werd een enkeling, behalve door andere kunstenaars, geïnspireerd door enthousiaste Duitse publicaties over Nederlandse kunst. De komst van kunstenaars uit Duitsland verliep ogenschijnlijk soepel omdat er al een ruime Nederlands-Duitse traditie bestond op het gebied van culturele uitwisseling, velen van hen niet van ver kwamen en misschien ook omdat de Duitse en Nederlandse school zo verwant werden gevonden. In ieder geval pasten de meesten zich aan aan de locale schildersstijl en iconografie. Het lijkt me aanvaardbaar - en niet modernpsychologiserend - te stellen dat vooral jongens met talent, ambitie en ondernemingslust (en soms de juiste ouders of het goede netwerk) de tocht ondernamen om zich te ontwikkelen. Het is dan ook niet vreemd dat veel van deze sterk gemotiveerde Duitse schilders werkelijk carrière hebben gemaakt en het in de kunst ver hebben gebracht. Jan Maurits Quinkhard, bijvoorbeeld, heeft mede het gezicht van de Nederlandse achttiende-eeuwse portretkunst bepaald. Hoe hun aantal zich verhoudt tot het aantal jonge kunstenaars dat naar een andere Duitse plaats of naar een ander land dan Nederland reisde om les te krijgen, is in dit stadium nog niet te zeggen. Zoals er ook meer onderzoek nodig is om eventuele verschuivingen in het aantal immigranten en in hun achtergronden vast te stellen.

Het zou zo mooi zijn om, aan het einde van deze bijdrage, te kunnen onthullen dat Duitse immigranten hun Nederlands geïnspireerde werk hebben verkocht aan Duitse klanten en zo hebben bijgedragen aan de export èn de reputatie van Nederlandse kunst. De gedachte alleen al prikkelt tot verder onderzoek. Hoe dan ook, veel Duitse kunstenaars groeiden uit tot succesrijke vertegenwoordigers van de gezaghebbende Hollandse school. In de catalogus *Dutch Masterpieces from the Eighteenth Century: Painting & Drawings 1700-1800* die een door Noord-Amerika reizende tentoonstelling in 1971 begeleidde staan liefst zes in Duitsland geboren kunstenaars.[58] *Dutch masterpieces?* Zij zouden vervuld zijn geweest van trots.

Over de auteur

56 Onder de van oorsprong Zwitserse kunstenaars kunnen Jan de Beyer, Johann Heinrich Keller en Jacob Maurer worden genoemd. Onder de weinige Britten was de portrettist Charles Howard Hodges van bijzonder belang voor de Nederlandse kunstwereld.

57 Zie Kraan, *Dromen van Holland*.

58 Tent. cat. *Dutch Masterpieces from the Eighteenth Century*. Het waren: Frans van der Mijn (Düsseldorf 1719-1783 Londen), Jan Maurits Quinkhard, Gerard Sanders, Jacob Cats (Altona 1741-1799 Amsterdam), Hendrik Willem Schweickhardt (Hamm 1746-1797 Londen) en Barent Hendrik Thier. Toegegeven: sommigen van hen gingen al op jonge leeftijd met hun ouders mee naar Nederland.

Paul Knolle studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij was als onderzoeker en docent verbonden aan de vakgroep kunstgeschiedenis aldaar. Sinds 1997 is hij hoofd collecties en conservator oude kunst in het Rijksmuseum Twenthe te Enschede. Hier organiseerde hij diverse tentoonstellingen over achttiende-eeuwse kunst. Hij publiceerde onder meer over kunstonderwijs, spotprenten en kunsttheorie in de achttiende en vroege negentiende eeuw en over de reputatie van Brugse neoclassicisten. Een proefschrift over het ontstaan van tekenacademies in Nederland is in voorbereiding. pknolle@rijksmuseumtwenthe.nl.

Geraadpleegde literatuur

Bettina Baumgärtel, ‘Die Geschichte der Sammlung - Nachbarschaften’, in: idem, *Ein Fest der Malerei. Die niederländischen und flämischen Gemälde des 16.-18. Jahrhunderts*. Bestandskatalog der Gemäldesammlung museum kunst palast - Sammlung der Kunstakademie Düsseldorf (Leipzig 2005) 10-18.
Bettina Baumgärtel, ‘Niederländische Kunst um 1700 zwischen politischem Kalkül, religiöser Erbauung und Belehrung. Die Sammlung des Kurfürsten Johann Wilhelm von der Pfalz in Düsseldorf’, in: Mai, *Holland nach Rembrandt*, 19-48.
Hans-Ulrich Beck, ‘Anmerkungen zu den Zeichnungssammlungen von Valerius Röver und Goll van Franckenstein’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 32 (1981) 111-125.
H.U. Beck, ‘Goll van Franckenstein als Käufer von Zeichnungen auf der Auktion von Abraham van Broyel in Amsterdam (1759)’, *Oud Holland* 98 (1984) 111-116.
Mària van Berge-Gerbaud, Marjolein Menalda, Michiel C. Plomp, Carel van Tuyll van Serooskerken, *Hartstochtelijk verzameld. Beroemde tekeningen in 18de-eeuwse Hollandse collecties*. (Parijs-Bussum 2001). Verschenen bij de tentoonstelling ‘Hartstochtelijk verzameld. Beroemde tekeningen in 18de-eeuwse Hollandse collecties’, Haarlem (Teylers Museum) en Parijs (Institut Néerlandais).
R.W.A. Bionda, ‘De Amsterdamse verzamelaar J.A. Brentano (1753-1821) en de inrichting van zijn ‘zaal’ voor Italiaanse kunst’, *Bulletin van het Rijksmuseum* 34 (1986) 135-176.
Bob van den Boogert, Charles Dumas, Leonoor van Oosterzee en Peter Schatborn, *Goethe & Rembrandt. Zeichnungen aus Weimar*. Aus den graphischen Beständen der Kunstsammlungen zu Weimar, ergänzt durch Werke aus dem Goethe-Nationalmuseum, tent. cat. Amsterdam, Museum het Rembrandthuis (Amsterdam 1999).
Helmut Börsch-Supan, *Die Kunst in Brandenburg-Preußen. Ihre Geschichte von der Renaissance bis zum Biedermeier dargestellt am Kunstbesitz der Berliner Schlösser* (Berlin 1980).
C. Boschma, *Willem Bartel van der Kooi (1768-1836) en het tekenonderwijs in Friesland* (Leeuwarden 1978).
C.J. de Bruijn Kops, ‘Keuze uit de aanwinsten. Portretminiaturen uit de verzameling Mr. A. Staring’, *Bulletin van het Rijksmuseum* 30 (1982) 192-205.
C.J. de Bruijn Kops, ‘Twee Amsterdamse portretminiaturen van Balthasar Denner (1685-1749)’, *Bulletin van het Rijksmuseum* 36 (1988) 163-180.
Bruno Bushart, *Die Entdeckung der Wirklichkeit. Deutsche Malerei und Zeichnung* 1765-1815, tent. cat. Schweinfurt, Museum Georg Schäfer (Schweinfurt 2003).
Dedalo Carasso, ‘De schilderkunst en de natie. Beschouwingen over de beeldvorming ten aanzien van de zeventiende-eeuwse Noordnederlandse schilderkunst, circa 1675-1876’, *Theoretische geschiedenis* 11 (1984) 381-407.
Dedalo Carasso, ‘Een nieuw beeld. Duitse en Franse denkers over de zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst, 1775-1860’, in: Grijzenhout & Van Veen *De Gouden Eeuw in perspectief*, 161-192.

H. Dattenberg, ‘Wandeln und Reisen am Niederrhein in alter und neuer Zeit. IV. Holländische Künstler des 17. Jahrhunderts am Niederrhein’, *Der Niederrhein* X (1938) 18-24.
H. Dattenberg, *Niederrheinansichten holländischer Kü/nstler des 17. Jahrhunderts*, Die Kunstdenkmäler des Rheinlands, Beiheft 10 (Düsseldorf 1967).
Nanne Dekking, Alfred van Lelyveld, Daan Lunsingh Scheurleer, e.a. (samenst.), *Tischbein: een reizend portrettist in Nederland* (Utrecht 1987).
Jean-Baptiste Descamps, *La vie des peintres flamands, allemands et hollandois, avec des portraits gravés en taille-douce, une indication de leurs principaux ouvrages, & des réflexions sur leurs différentes manières* (Parijs 1753-1764; vier delen).

Thomas von der Dunk, ‘Reizen naar het oosten; Jacob Otten Husly en andere Nederlanders in Bentheim en Burgsteinfurt op het laatst van de achttiende eeuw’, *De Achttiende Eeuw* 33 (2001) 41-68.
Rudi Ekkart, *Tibout Regters 1710-1768. Schilder van portretten en conversatiestukken* (Leiden 2006).
Roeland van Eynden en Adriaan Van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw* (Haarlem 1816-1840; vier delen).
J.D. Fiorillo, *Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland und den vereinigten Niederlanden*. (Hannover 1815-1820; vier delen).
J.R. Füssli, *Allgemeines Künstlerlexicon, oder: kurze Nachricht von dem Leben und Werken der Mahler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Kunstgiesser, Stahlschneider (...). Nebst angehängten Verzeichnissen der Lehrmeister und Schüler; auch der Bildnisse, der in diesem Lexicon enthaltenen Künstler* (Zürich 1779).
Horst Gerson, *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*. (Amsterdam 1983[2]; Haarlem 1942[1]).
Johan van Gool, *De nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders en schilderessen:* [...] ('s-Gravenhage 1750-1751; twee delen).
Frans Grijzenhout, ‘Tussen rede en gevoeligheid. De Nederlandse schilderkunst in het oordeel van het buitenland 1660-1800’, in: Grijzenhout & Van Veen, *De Gouden Eeuw in perspectief*, 27-54.
Frans Grijzenhout & Henk van Veen (red.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen-Heerlen 1992).
Herwig Guratzsch (Bearb.), *Museum der Bildenden Künste Leipzig*, Reihe *Museen, Schlösser und Denkmäler in Deutschland* (Leipzig 1997).
Herwig Guratzsch (Her.), *Maximilian Speck von Sternburg. Ein Europäer der Goethezeit als Kunstsammler*, tent. cat. Leipzig, Museum der bildenden Künste en München, Haus der Kunst 1999-2000 (Leipzig 1998).
Karl Heinrich von Heinecken, ‘Beschreibung einer Reise nach Niedersachsen, Westphalen und Holland, hauptsächlich in Betrachtung der Kunstwerke und der Künstler’, in: idem, *Nachrichten von Künstlern und Kunst-Sachen* II (Leipzig 1769) 1-84.
Karl Ludwig Hofmann, ‘Die kurfürstliche Gemäldegalerie in Mannheim - von der Fürstensammlung zur Bildungseinrichtung’, in: Alfred Wieczorek, Hansjörg Probst und Wieland Koenig (Her.), *Lebenslust und Frömmigkeit. Kurfürst Carl Theodor (1724-1799) zwischen Barock und Aufklärung*. Handbuch (Band I), tent. cat. Mannheim, Reiss-Museum und die Gesellschaft der Freunde Mannheims und des ehemaligen Kurpfalz - Mannheimer Altertumsverein von 1859, und Düsseldorf, (Stadtmuseum Düsseldorf 1999 (Publikationen des Reiss-Museums Mannheim, Band 1.1) 239-243.
Achim Hölter, ‘Zwischen zwei Welten: Giovan Domenico Fiorillo, Mitbegründer der deutschen Kunstgeschichte’, in: Manfred Boetzkes, Gerd Unverfehrt und Silvio Vietta (Her.), *Renaissance in der Romantik. Johann Dominicus Fiorillo, Italienische Kunst und die Georgia Augusta. Druckgraphik und*

Handzeichnungen aus der Kunstsammlung der Universität Göttingen (Hildesheim 1993) 18-31.
G.J. Hoogewerff, *De Bentvueghels* ('s-Gravenhage 1952).
Arnold Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen. [...]* ('s-Gravenhage 1753[2]).
Guus van den Hout en Robert Schillemans (red.), *Putti en Cherubijntjes. Het religieuze werk van Jacob de Wit (1695-1754)* (Haarlem-Amsterdam 1995).
K. Jonckheere, *Kunsthandel en diplomatie: de veiling van Willem III (1713) en de rol van het diplomatieke netwerk in de Europese kunsthandel* (Amsterdam 2005).
J. Knoef, 'De verzamelaars Goll van Frankenstein', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 2 (1948-1949), 268-286.
Paul Knolle, 'Het begrip 'gotisch' in de 18de-eeuwse Nederlandse kunsttheorie', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* XVI/1 [61-62] (1984) 17-38.
Paul Knolle, 'Petrus Camper en de beeldende kunsten: het *Ontwerp voor eene Teken Academie tot Groningen* (1768), in: J. Schuller tot Peursum-Meijer en W.R.H. Koops (red.), *Petrus Camper (1722-1789) onderzoeker van nature* (Groningen 1989) 37-44.
Paul Knolle, 'Het kunstkarakter onzer schildernatie. Nationale èn internationale oriëntatie bij het stimuleren van de "Hollandse school" 1750-1820', *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw 24* (1992) 121-139.

Everhard Korthals Altes, *De verovering van de internationale kunstmarkt: enkele studies over de verspreiding van Hollandse schilderijen in de eerste helft van de achttiende eeuw* (Leiden 2003).
Everhard Korthals Altes, 'The art tour of Friedrich of Mecklenburg-Schwerin', *Simiolus* 31 (2004-2005) 216-250.
Hans Kraan, *Dromen van Holland. Buitenlandse kunstenaars schilderen Holland, 1800-1914* (Zwolle-Den Haag 2002).
Horst Lademacher (red.), *'Onder den Oranje boom'. Dynastie in der Republik. Das Haus Oranien-Nassau als Vermittler niederländischer Kultur in deutschen Territorien im 17. und 18. Jahrhundert* (München 1999).
Friso Lammertse en Jaap van der Veen, *Uylenburgh & Zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot Lairesse 1625-1675* (Zwolle-Amsterdam 2006).
Ekkehard Mai (Her.), *Holland nach Rembrandt. Zur niederländischen Kunst zwischen 1670 und 1750* (Köln-Weimar-Wien 2006).
Karel van Mander, *Het Schilder-Boeck waer in Voor eerst de leerlustighe Iueght den grondt der Edel Vry Schilderconst in Verscheyden deelen wort voorghedraghen (...)* (Haarlem 1604).
Debora J. Meijers, 'Twee vorstelijke verzamelingen in Duitsland en het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst', in: Grijzenhout en Van Veen, *De Gouden Eeuw in perspectief*, 193-208.
Klaus Müller, 'Gründung und Entwicklung der Düsseldorfer Kunstakademie des 18. Jahrhunderts', *Düsseldorfer Jahrbuch. Beiträge zur Geschichte des Niederrheins* 65 (1994) 49-85.
J.W. Niemeijer, 'Denner en Van der Smissen. Twee Hanze-schilders in Holland', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21 (1970) 199-224.
J.W. Niemeijer, *Hollandse aquarellen uit de 18de eeuw in het Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam* (Zwolle/Amsterdam 1990). Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam (1990-1991).
Michael North, 'Niederländische Gemälde und Sammlungen in europäischen Residenzen und städtischen Zentren (18. Jahrhundert)', in: Mai, *Holland nach Rembrandt*, 1-18.
Henk van Os m.m.v. Epco Runia, *Droom van Italië*. Den Haag-Zwolle 2006 (tent. cat. Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, Den Haag) 2006.
Michiel Plomp, *Hartstochtelijk verzameld. 18de-eeuwse Hollandse verzamelaars van tekeningen en hun collecties*. Parijs-Bussum 2001. Verschenen bij de tentoonstelling 'Hartstochtelijk verzameld. Beroemde tekeningen in 18de-eeuwse Hollandse collecties', Haarlem (Teylers Museum) en Parijs (Institut Néerlandais).
Michiel Christiaan Plomp, *'Een voortreffelyke Liefhebberye'. Het verzamelen van tekeningen door voorname liefhebbers in de Republiek en later het Koninkrijk der Nederlanden, 1732-1833*, dissertatie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2002; twee banden).
Jannie J.H. Polak en Jan Peeters, *Is getekend, J. Goll van Franckenstein; tekeningen van een 18de-eeuwse heer*, tent. cat. Velsen-Zuid, Museum Beeckestijn (Velsen-Zuid 1997).
R.J.A. te Rijdt, 'Twee toeschrijvingen aan Willem Joseph Laquy (1738-1798)', *Delineavit et sculpsit* 7 (1992) 36-40.

W. Schulz, ‘Die Rheinreise niederländischer Künstler im 17. Jahrhundert’, in: K. Honnef, K. Weschenfelder en I. Haberland (Her.), *Vom Zauber des Rheins ergriffen... Zur Entdeckung der Rheinlandschaft*, tent. cat. Koblenz, Mittelrhein-Museum, en Bonn, Rheinisches Landesmuseum 1992, 147-168.
Eric Jan Sluijter, ‘Hendrik Willem Schweickhardt (1746-1797); een Haagse schilder in de tweede helft van de achttiende eeuw’, *Oud Holland* 89 (1975) 142-212.
Peter C. Sutton, *Old Master Paintings from the Hascoe Collection*, tent. cat. Greenwich, Connecticut, Bruce Museum of Arts and Science (2005).
Eduard Trier (Her.), Zweihundert Jahre Kunstakademie Düsseldorf. Anläßlich der zweihundertsten Wiederkehr der Gründung der Kurfürstlichen Akademie in Düsseldorf im Jahre 1773 (Düsseldorf 1973).
Georg Troescher, *Kunst- und Künstlerwanderungen in Mitteleuropa 800-1800. Beiträge zur Kenntnis des deutsch-französisch-niederländischen Kunstaustausches* (Baden-Baden 1953-1954; twee delen).
Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland* (Ulm-Memmingen 1753; drie delen).
G. Unverfehrt (Hrsg.), *Zeichnungen von Meisterhand. Die Sammlung Uffenbach* (Göttingen 2001).

Tentoonstellingscatalogi

Dutch Masterpieces from the Eighteenth Century: Painting & Drawings 1700-1800, tent. cat. The Minneapolis Institute of Arts, The Toledo Museum of Art, The Philadelphia Museum of Art (Minneapolis 1971).
Reizen naar Rome. Italië als leerschool voor Nederlandse kunstenaars omstreeks 1800, tent. cat. Haarlem, Teylers Museum, en Rome, Istituto Olandese (Haarlem 1984).
Herinneringen aan Italië. Kunst en toerisme in de 18de eeuw, tent. cat. Den Bosch, Noordbrabants Museum, Heino, Kasteel Het Nijenhuis, en Haarlem, Frans Halsmuseum (Zwolle 1984).
Onder den Oranje boom. Nederlandse kunst en cultuur aan Duitse vorstenhoven in de zeventiende en achttiende eeuw, tent. cat. Krefeld, Kaiser-Wilhelm-Museum, Oranienburg, Schloß Oranienburg, en Apeldoorn, Stichting Paleis Het Loo (1999-2000).
Kunst für Könige. Malerei in Dresden im 18. Jahrhundert. Eine Ausstellung der Gemäldegalerie Alte Meister der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden, tent. cat. Keulen, Wallraf-Richartz-Museum - Fondation Corboud (2003-2004).
3 x Tischbein und die europäische Malerei um 1800, tent. cat. Kassel, Staatliche Museen Kassel, Neue Galerie, en Leipzig, Museum der bildenden Künste (2005-2006) (München 2005).
De kroon op het werk. Hollandse schilderkunst 1670-1750, tent. cat. Keulen, Wallraf-Richartz-Museum, Dordrecht, Dordrechts Museum, en Kassel, Museumslandschaft Hessen Kassel (2006-2007).

Ger-manie

‘De kennis der Duitsche taal is, derhalven, voor een Geleerden, hedendaags onontbeerlijk’
De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en Felix Meritis als bemiddelaars tussen de Nederlandse en Duitse wetenschappen

Annemieke Kouwenberg

Summary

According to the around 5000 translations from German into Dutch, German literature, science, philosophy and so on were quite popular in the Netherlands between 1750 and 1840. It seems obvious that these translations influenced the Dutch public debate on these subjects; in magazines and especially learned and cultural societies, the effects of this German input may be found. Searching the archives of two Dutch societies (the learned society Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen and the Amsterdam cultural society Felix Meritis) to trace the interest in German science, we learn that the societies were not quite as receptive as we might have supposed. More interestingly, both societies showed quite different approaches in dealing with international contacts and scientific input. Whereas for the Hollandsche Maatschappij the German contacts and scientific input were only one of the many options, Felix Meritis used the German link to realize its scientific ambitions. According to the attention the society got from scientists and travellers, Felix Meritis was quite succesful in doing so. The differences between both societies reveal the possibilities societies had in handling the international context of their activities.

Le 9 d'Aout nous sommes partis M. de Zach et moi pour aller habiter le nouvel observatoire, bati sur une colline isolée a 20' ou 30' de distance de Gotha. C'est là que je loge actuellement et que j'ai commencé a m'excercer aux Observations et aux Calculs de l'astronomie pratique. Comme vous n'aimez pas trop les allemands, vous entendrez avec plaisir, que je vis ici sans aucune liaison avec des Savans Allemands de profession, que M.de Z. qui est Hongrois de nation, et qui a habité Londres, Paris, Vienne, Lemberg &c. ne se mêle de rien que d'Astronomie et que nous trouvons les mêmes sentimens non seulement par rapport aux Sciences, mais presque sur tous les sujets. Ainsi je me trouve dans une situation très singuliere, mais qui me plait infiniment: je suis au milieu de l'allemagne de la même maniere que je pourrons [sic] etre au milieu de l'Italie sans m'en appercevoir.[1]

Bovenstaand citaat is afkomstig uit een brief die de Nederlandse sterrenkundige Pieter Nieuwland (1764-1794) in de zomer van 1792 aan zijn leermeester Jan Hendrik van Swinden (1746-1823) schreef. Hij verbleef in Duitsland, waar hij bij Franz Xaver von Zach (1754-1832), de directeur van het observatorium van Gotha, zijn vaardigheden in de sterrenkunde probeerde te verbeteren. Nieuwland logeerde twee maanden in Gotha, werd er hartelijk ontvangen door de hertog en hertogin van Gotha

1 UBL, *Archief Van Swinden* BPL 755, Nieuwland aan Van Swinden 18 aug. 1792.

en besteedde al zijn tijd aan de sterrenkunde. Hij werd hierdoor zo in beslag genomen, dat hij nauwelijks meer in de gaten had of hij in Duitsland of in Italië was (en kennelijk vond hij dat ook niet zo belangrijk).

Nieuwlands reis naar Duitsland was een van de vele manieren waarop de algemene interesse die in Nederland bestond voor Duitse wetenschappelijke ontwikkelingen vorm kreeg. Dat hij naar Gotha ging, hing vooral samen met de sterrenkundige richting die zijn Duitse gastheer Von Zach was ingeslagen. Diens overtuiging van en ervaring met de mogelijkheden om de sterren-

kunde in te zetten voor praktische doeleinden, met name in de cartografie, was voor Nieuwland dé reden om naar Duitsland te gaan, en niet naar Frankrijk of Engeland, waar op theoretisch vlak veel relevantere ontwikkelingen in de sterrenkunde plaatsvonden.[2] Die praktische belangstelling was niet specifiek voor Nieuwland, noch voor de sterrenkunde. Ook de Nederlandse belangstelling voor de Duitse ontwikkelingen voor andere vakken van de natuurwetenschappen, zoals bijvoorbeeld de scheikunde, was deels praktisch georiënteerd.

Nieuwland was niet de enige Nederlandse sterrenkundige die zich in de jaren rond 1800 naar Duitsland begaf. Jan Frederik van Beeck Calkoen (1772-1811), tussen 1800 en zijn dood in 1811 hoogleraar in de sterrenkunde in Leiden en Utrecht, bezocht Von Zach en de sterrenwacht van Gotha in 1797. Hij werd door Von Zach tot 'de nieuwe Nieuwland' bestempeld: na het vroege overlijden van Nieuwland was Van Beeck Calkoen volgens Von Zach de enige die de Nederlandse sterrenkunde van de ondergang kon redden.

Ook op andere gebieden van de wetenschap toonde men belangstelling voor wat er in Duitsland gebeurde. Vermaarde wetenschappers als Petrus Camper (1722-1789) en Martinus van Marum (1750-1837) reisden door Duitsland om de vele kabinetten van Duitse geleerden te bezichtigen, de nieuwste ontwikkelingen in de mijnbouw, de rijke natuurlijke bronnen van Duitsland te leren kennen en de indrukwekkende natuur te zien.

Nederlandse studenten trokken naar Duitse universiteiten.[3] De Göttingse universiteit had een toonaangevende positie onder de Duitse universiteiten, niet in het minst omdat er veel aandacht was voor moderne wetenschap. Steven Jan van Geuns (1767-1795), de zoon van de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns, studeerde in 1789 aan de universiteit van Göttingen. Hij had een tijdje getwijfeld over zijn keuze voor Göttingen en overwoog zelfs te verkassen naar Londen. Maar, zo schreef hij zijn ouders na enkele maanden Göttingen, 'Te London verbeeld ik mij niet met zoo veel nut te hebben kunnen zijn.'[4] Ook de dichter Staring studeerde een tijd in Göttingen; hij was vooral geïnteresseerd in de net opkomende 'oekonomie' (landhuishoudkunde), een vak dat juist in Göttingen al vroeg op het universitaire programma stond, en in vakken als botanie en mineralogie.[5]

De interesse in Duitse wetenschap beperkte zich niet tot wetenschappers en studenten, maar was ook zichtbaar in vertalingen en tijdschriften. Nederlandse tijdschriften schreven uitgebreid over Duitse wetenschap en Duitse wetenschappers. Zo berichtte de *Algemeene Konst- en Letterbode* in de laatste decennia van de achttiende eeuw over de receptie van Lavoisiers theorie in Duitsland. Ook plaatste het blad berichten over experimenten met elektriciteit, astronomische observaties en

2 Baasner stelt dat met name de theoretische sterrenkunde in Duitsland in de 18e eeuw weinig voorstelde. Waar het de praktische toepassingen betrof, waren de Duitse sterrenkundigen, Von Zach voorop, zeer actief. (Baasner *Das Lob der Sternkunst*, 1)

3 In Göttingen, één van de Duitse universiteiten waar Nederlandse studenten terechtkwamen, studeerden volgens een steekproef over de jaren 1750-1759, 1770-1779, 1790-1799 en 1810-1819 74 Nederlandse studenten (Blankesteijn, *Studeren in Duitsland*, 66). Blankesteijn laat zien dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de belangstelling onder Nederlandse studenten voor Duitse universiteiten toenam, ten koste van bijvoorbeeld Frankrijk en Italië.

4 UA, *Archief familie Van Geuns* 14, S.J. van Geuns aan zijn ouders, 7 dec. 1789.

5 Evers, *De vormingsjaren van A.C.W. Staring*, 38. Ook: Evers, *Begegnungen mit der deutschen Kultur*.

plaatste het tijdschrift ook meteorologische metingen die vaak een Duitse oorsprong hadden. In andere tijdschriften, zoals de *Recensent, ook der Recensenten en de Vaderlandsche Bibliotheek* werden de enorme aantallen Nederlandse vertalingen besproken van Duitse wetenschappelijke en letterkundige werken. De tijdschriften hadden opvallend veel aandacht voor Duits werk: meer dan voor publicaties uit het Frans of Engels.[6]

Het aantal vertalingen uit het Duits in het Nederlands besloeg voor de periode 1750-1840 meer dan 5000.[7] Onder die vertalingen was, behalve voor romans, theologisch werk en opvoedkundige geschriften, ook veel aandacht voor (natuur)wetenschappelijke onderwerpen. En het

6 Van Eijnatten, 'Paratexts, book reviews, and Dutch literary publicity'; Vermeiren, *Algemeene konst- en letterbode* (1788-1862), Leemans, *The Translation Machine*, 4.

7 Leemans, *The Translation Machine*, 4.

waren bovendien niet de minste wetenschappers die vertaald werden. Op het gebied van de geneeskunde, met inbegrip van zaken als anatomie en farmacie, werd bijvoorbeeld veel werk vertaald van Samuel Hahnemann (1755-1843), de grondlegger van de homeopathie; Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836), bekend door zijn vitalistische opvattingen; Samuel Thomas Sömmering (1755-1830), die belangwekkend anatomisch onderzoek verrichtte en Johann Bartholomäus Trommsdorff (1770-1837), een apotheker die zich inzette voor de verbetering van het wetenschappelijk niveau van de farmacie. De sterrenkunde werd vertegenwoordigd door de Berlijnse astronoom Johann Elert Bode (1747-1826), die niet alleen belangwekkend onderzoek verrichtte, maar bovendien de uitgever was van het *Berliner Astronomisches Jahrbuch* dat tot 1957 zou blijven bestaan en waarin sterrenkundigen verslag deden van hun onderzoek. Pieter Nieuwland werkte tijdens zijn verblijf in Gotha aan een publicatie voor dit jaarboek, wanneer het weer te slecht was om observaties te doen.[8] Op het vlak van de sterrenkunde was ook Johann Hieronymus Schröter (1745-1816) populair. Zijn werk werd niet integraal vertaald, maar zijn observaties van het oppervlak van de maan werden in de *Algemeene Konst- en Letterbode* zeer uitgebreid besproken. Op het gebied van de scheikunde was er onder meer aandacht voor de publicaties van Christoph Girtanner (1760-1800) en Sigismund Friedrich Hermbstädt (1760-1833), twee Duitse apothekers die zich beiden onder meer bezighielden met de receptie van de nieuwe scheikundige leer van de Fransman Lavoisier in Duitsland. Dat Duitsland het nieuwe voorbeeld op wetenschappelijk terrein was, werd zeker onderkend. In een prijsverhandeling over het succes van de Duitse scheikunde stelde de Amsterdamse apotheker Bernard Tieboel dat de Duitse wetenschap zo belangrijk was geworden dat ‘de kennis der Duitsche taal [...], derhalven, voor een Geleerden, hedendaags onontbeerlijk’ was geworden.[9]

Over de verwerking van de nieuwe Duitse wetenschappelijke inzichten komt men via de recensietijdschriften weinig te weten. Door de blik op de culturele en met name wetenschappelijke belangstelling in genootschappen te richten, zou meer duidelijk kunnen worden over de verwerking van Duits gedachtegoed in Nederland. Zowel in Nederland als in Duitsland speelden genootschappen een centrale rol in het culturele en wetenschappelijke maatschappelijke debat.[10] Op wetenschappelijk terrein kan gesteld worden dat genootschappen een onmisbare schakel vormden in de popularisering en verspreiding van moderne wetenschappelijke inzichten onder een breed publiek. Genootschappen boden de mogelijkheid om kennis en informatie op voorheen ongekende schaal uit te wisselen. Bovendien werden groepen die eerder geen toegang hadden tot de kanalen waarlangs kennis en informatie werden

8 UBL, *Archief Van Swinden* BPL 755, Nieuwland aan Van Swinden 18 aug. 1792.

9 Tieboel, *Antwoord op de vraag*, 4.

10 Een algemeen beeld van de rol van genootschappen in het culturele en wetenschappelijke leven in Nederland wordt gegeven door Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom* en Hanou, *Sluiers van Isis*. Meer specifiek toegepast op verschillende soorten genootschappen zijn ook nog De Vries, *Beschaven!*; Singeling, *Gezellige schrijvers* en Mijnhardt, *Om het algemeen volksgeluk*. Ook in Duitsland is de nodige aandacht aan genootschapsgeschiedenis besteed: het algemene Europese kader wordt geschetst door Im Hof, *Das Gesellige Jahrhundert*. Specifiek Duitse ontwikkelingen worden onder meer beschreven door Zaunstöck, *Sozietätslandschaft und Mitgliederstrukturen* en *Sozietäten, Netzwerke, Kommunikation*. Bovendien zijn er veel studies over individuele genootschappen

uitgewisseld, door de opkomst van de genootschappen in staat gesteld wél deel te nemen aan die uitwisseling. De enorme uitbreiding van de communicatiemogelijkheden was zonder de genootschappen onmogelijk geweest en zorgde voor de deelname van bredere groepen van de bevolking aan het maatschappelijk debat.[11] Genootschappen fungeerden kortom als doorgeefluik voor wetenschappelijke en culturele ontwikkelingen, ook van buitenlandse origine. Een goed voorbeeld daarvan is de rol die genootschappen speelden in de Nederlandse receptie van kantiaans gedachtegoed.[12]

In dit artikel zal ik onderzoeken in hoeverre genootschappen een rol speelden in de receptie en verspreiding van Duits wetenschappelijk gedachtegoed. Twee genootschappen staan daarbij centraal: de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en het Amsterdamse algemeen-cul-

11 Zie bijvoorbeeld Zaunstöck, 'Zur Einleitung', 5.
12 Hanou, *Sluiers van Isis*.

turele genootschap Felix Meritis. De twee genootschappen hadden een heel verschillend profiel - een wetenschappelijk tegenover een algemeen-cultureel genootschap -, maar laten juist daardoor een interessant beeld zien van de manier waarop genootschappen omgingen met de Duitse instroom. Meer in het bijzonder zal de aandacht uitgaan naar de belangstelling die binnen de genootschappen bestond voor de sterrenkunde.

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (opgericht in 1752) lijkt een voor de hand liggende keuze om de instroom en receptie van Duitse wetenschappelijke ontwikkelingen in Nederland te onderzoeken. Het genootschap was het eerste officiële wetenschappelijke genootschap van Nederland en hield zijn imago goed in de gaten: ten opzichte van andere genootschappen en buitenlandse academies presenteerde de Hollandsche Maatschappij zich als het Nederlandse equivalent van een academie van wetenschappen.[13] Het succes van deze presentatie bleek snel: verschillende buitenlandse academies nodigden het genootschap uit om contact te onderhouden en verhandelingen uit te wisselen.[14] De Akademie der Wissenschaften in Berlijn was daar overigens in eerste instantie niet bij.

De status die het genootschap vanaf de oprichting uitstraalde, wekt verwachtingen over de manier waarop bij de Hollandsche Maatschappij werd omgegaan met buitenlandse contacten en de instroom van nieuwe wetenschappelijke inzichten. Het belang dat door het genootschap werd gehecht aan het onderhouden van de contacten, kan als graadmeter fungeren voor de belangstelling die binnen het genootschap bestond voor die instroom. Het onderzoeken van de buitenlandse contacten (ook met individuele wetenschappers) die vanuit Haarlem werden onderhouden, vormt een van de manieren om de belangstelling van de Hollandsche Maatschappij voor Duitsland en Duitse wetenschap te peilen. De contacten die genootschappen onderling onderhielden, waren de belangrijkste manier om op de hoogte te blijven van elkaars activiteiten en de belangrijkste wetenschappelijke ontwikkelingen elders. Voor een genootschap als de Hollandsche Maatschappij zouden zulke contacten, ook met Duitsland, bijna vanzelfsprekend moeten zijn.[15]

In de archieven van de Hollandsche Maatschappij staan voor het onderzoeken van dergelijke contacten en inhoudelijke belangstelling verschillende bronnen ter beschikking. De correspondentie en ledenlijsten van het genootschap vormen de belangrijkste ingang om internationale belangstelling op het spoor te komen. Een tweede ingang is eerder inhoudelijk van aard en wordt gevormd door de prijsvragen die de Maatschappij uitschreef. Zowel de prijsvragen zelf, als de ingestuurde

13 Dat bleek bijvoorbeeld uit de reacties op de octrooi-aanvraag van het Bataafsch Genootschap voor de proefondervindelijke wijsbegeerte in 1769. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen,* 35-39.

14 Zie bijvoorbeeld: NHA, *Archief Hollandsche Maatschappij* 12, notulen 3-2-1756 en Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* 1952, 40-41.

15 McClellan besteedt in zijn studie naar achttiende-eeuwse wetenschappelijke genootschappen zeer uitgebreid aandacht aan de contacten tussen genootschappen. McClellan, *Science Reorganized*.

verhandelingen zouden meer licht kunnen werpen op de manier waarop Duits wetenschappelijk gedachtegoed werd gerecipieerd en verwerkt.

Internationale contacten

De ledenlijsten van de Hollandsche Maatschappij telden behoorlijk wat Duitse leden. Meer dan uit enig ander land, kwamen de buitenlandse leden van het genootschap uit Duitsland.[16] In de houding van de Hollandsche Maatschappij ten aanzien van buitenlandse leden zijn twee fasen te

16 Op grond van de ledenlijsten die door Bierens de Haan worden gegeven, kan geconcludeerd worden dat de Duitstalige landen (de achttiende-eeuwse Duitse staten aangevuld met Oostenrijk en Duitstalig Zwitserland, zoals in het onderzoek steeds wordt aangehouden) sterk vertegenwoordigd zijn. Tegenover 21 Engelse/Schotse leden en 37 Franse leden, staan maar liefst 76 Duitsers. Bierens de Haan *De Hollandsche Maatschappij*, 359-367.

zien. Voor 1794 waren er relatief weinig buitenlandse leden. Vanaf het aantreden van Martinus van Marum als secretaris (hij bekleedde die functie tussen 1794 en 1837) werden steeds meer buitenlandse leden aangesteld. Duitse wetenschappers maakten een aanzienlijk deel uit van deze groep: de nieuw benoemde buitenlandse leden kwamen voor de overgrote meerderheid uit Duitsland. De groep vormde een duidelijke afspiegeling van de wetenschappelijk-inhoudelijke belangstelling van Martinus van Marum. Van Marum, niet alleen secretaris van de Hollandsche Maatschappij, maar ook directeur van het naturaliënkabinet van Teylers, onderhield vooral in die laatste functie uitgebreide contacten met Duitse wetenschappers. Ook vanuit zijn persoonlijke belangstelling voor onder meer botanie en mineralogie onderhield hij contacten met Duitse wetenschappers, zo blijkt uit de correspondentie in Van Marums archief.[17] Het waren deze wetenschappers die ook lid werden van de Hollandsche Maatschappij. Van Marums stem was doorslaggevend bij het benoemen van nieuwe leden.

Er is een opvallende discrepantie te zien tussen de Duitse leden van het genootschap en de Duitse wetenschappers die door de vertalingen van hun werk in Nederland bekend zijn geworden. Verschillende gerenommeerde Duitse wetenschappers ontbreken op de lijst: zo is er bijvoorbeeld geen spoor van sterrenkundigen als Bode en Schröter en ook de eerder genoemde Hufeland en Trommsdorff ontbreken.

Eén van de opvallendste afwezigen op de lijst is Samuel Formey (1711-1797). Formey was in Nederland niet speciaal bekend door vertalingen, maar had in wetenschappelijke kringen de nodige bekendheid verkregen als secretaris van de Berlijnse Akademie der Wissenschaften. In 1766 stelde Hollandsche Maatschappij-lid mr. Abaraham Perrenot (1726-1784) voor Formey als lid op te nemen in de Maatschappij. Perrenots advies viel niet goed bij het directeuren. In de tweede brief die Perrenot aan zijn voorstel wijdde, schreef hij: ‘Wanneer ik onlangs den Heere Samuel Formey aan UWelEerw. opgaf, had ik niets daar mede voor, dan onse Societeit met eenen (soo ik [sec] meen) nuttigen Corresponden in Duitschland te vercieren’[18] [vierkante haken van Perrenot, AK]. Formeys naam verscheen echter niet in de ledenlijst, in de archieven van de Hollandsche Maatschappij is daarvoor overigens geen duidelijke verklaring te vinden.

Het argument dat Perrenot gebruikte, het belang dat Formey zou kunnen hebben voor het netwerk van de Maatschappij, kwam bij de directeuren niet aan. Zij (en secretaris Van der Aa) hadden wellicht niet zozeer het netwerk van het genootschap op het oog bij het aanstellen van buitenlandse leden, maar lijken meer gefocust op echt wetenschappelijke kwaliteiten. Formey moest het juist hebben van zijn immense netwerk. Als secretaris van de Berlijnse Akademie onderhield Formey contacten met de belangrijkste Duitse en buitenlandse wetenschappers, genootschappen en academies. Met het opnemen van Formey als lid van de Hollandsche Maatschappij, zou het genootschap, zoals ook Perrenot benadrukte, zichzelf hebben kunnen voorzien van een arsenaal aan nieuwe contacten in Duitsland en daarbuiten. Dat argument lijkt voor de directeuren van de Maatschappij echter niet belangrijk genoeg te zijn geweest.

17 De persoonlijke contacten van Van Marum met Duitse wetenschappers zijn terug te vinden in diens correspondentie. NHA, *Archief Van Marum*.

18 NHA, *Archief Hollandsche Maatschappij* 41, A. Perrenot aan de Hollandsche Maatschappij, 18 mei 1766.

De correspondentie met deze buitenlandse leden biedt weinig aanvulling op de ledenlijsten zelf. Inhoudelijke kwesties werden in de correspondentie meestal niet behandeld: de brieven van en naar buitenlandse leden hebben voornamelijk betrekking op ingezonden prijsverhandelingen en ontvangen eerbewijzen. De invloed van buitenlandse leden op de inhoudelijke koers van de Maatschappij was dan ook vrijwel nihil. Hoewel in veel genootschappen en academies buitenlandse leden werden ingezet om op de hoogte te blijven van de wetenschappelijke ontwikkelingen elders,[19] is daarvan bij de Hollandsche Maatschappij weinig terug te vinden.

Prijsvragen

De prijsvragen die de Hollandsche Maatschappij uitschreef, geven een goede indruk van de belangstellingsgebieden van het genootschap. De Maatschappij week in haar onderwerpkeuze niet zo heel ver af van andere genootschappen: populaire onderwerpen waren onder veel meer elek-

19 Dubbele lidmaatschappen waren volgens McClellan een gebruikelijke manier om op de hoogte te blijven van de activiteiten van andere academies. McClellan *Science Reorganized*, 178-182.

triciteit, scheikunde en botanie.[20] De onderwerpen die in tijdschriften en vertalingen aan bod kwamen in relatie tot Duitsland, zoals geneeskunde, anatomie en astronomie, waren in de prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij relatief minder vertegenwoordigd. Vaak weerspiegelen de prijsvragen (opnieuw) de belangstelling van Martinus van Marum.[21] Opvallend genoeg lijkt hij zijn contacten met Duitse wetenschappers niet te hebben ingezet bij het formuleren van de prijsvragen: de specifieke kennis die hij via die contacten opdeed, kan niet zomaar worden teruggevonden in de prijsvragen.

De Hollandsche Maatschappij bracht haar prijsvragen niet alleen in Nederland onder de aandacht, maar ook in Duitsland. De Maatschappij publiceerde aankondigingen van de prijsvragen in Duitse tijdschriften als de *Göttingische Gelehrte Anzeigen* en de *Allgemeine Literatur Zeitung*. Ook werden de programma's naar buitenlandse, ook Duitse, genootschappen en academies gestuurd. De belangstelling die in Duitsland voor een paar van de prijsvragen bestond, zou een aanwijzing kunnen zijn voor specifiek Duitse onderwerpen die in de prijsvragen aan bod kwamen. Hoewel de link met Duitse wetenschap vaak onduidelijk blijft (verwijzingen zijn meestal impliciet), zijn er wel degelijk prijsvragen waarin Duitse invloeden zichtbaar zijn. Ik zal hier kort drie prijsvragen bespreken, verspreid over de periode die het onderzoek beslaat, waarin de Duitse belangstelling duidelijk zichtbaar is.

Een duidelijke link met Duitsland, in meer filosofisch opzicht dit keer, is zichtbaar in de twee prijsvragen die de Maatschappij in 1787 en 1789 uitschreef over het godsbegrip bij respectievelijk Mendelssohn en Kant. De Duitse oorsprong van de prijsvragen behoeft geen nadere toelichting. De inzendingen waren verrassend.

Naar aanleiding van de eerste prijsvraag ontving de Hollandsche Maatschappij een brief van Allard Hulshoff, predikant in Amsterdam en bijzonder geïnteresseerd in de moderne Duitse filosofie. Hij uitte in de brief zijn bezorgdheid over die prijsvraag. Zouden er wel voldoende inzendingen binnenkomen? ‘De regte Bovennatuurkundigen zijn overal dun gezaaid. Zonder Toevoer uit Duitschland, dagt ik, zou de Schaarsheid groot kunnen zyn, indien de bekwaame Vaderlanders, door Gebrek aan Tijd of Lust te rug gehouden werden.’[22] Nederlanders waren, aldus Hulshoff, niet voldoende op de hoogte van Mendelssohns ideeën om de prijsvraag te kunnen beantwoorden. Duitse inbreng was zeker nodig om voldoende kwaliteit te garanderen. Opvallend genoeg ontving de Hollandsche Maatschappij juist op deze prijsvraag alleen Nederlandse inzendingen.

Toen de Maatschappij twee jaar later een prijsvraag over Kant uitschreef, was Hulshoff kennelijk niet meer zo bezorgd. In dit geval stuurden echter alleen Duitse auteurs een verhandeling in. Kennelijk was Kant in 1789 nog wat te hoog gegrepen voor Nederlandse auteurs. De Nederlandse Kant-receptie vond vooral na 1800 plaats.[23]

Bij de prijsvraag die de Hollandsche Maatschappij in 1800 uitschreef over de ‘uitgestrektheid van de Waereld, en de orde in welke de Hemel-lichaamen, ook met

20 Zie voor een volledig overzicht van de prijsvragen die door de Hollandsche Maatschappij werden uitgeschreven De Bruijn, *Inventaris*.

21 De Bruijn vermeldt bij elke prijsvraag ook de ontwerper: in de overgrote meerderheid van de gevallen betreft dat Van Marum. De Bruijn, *Inventaris*.

22 NHA, *Archief Hollandsche Maatschappij* 394, Hulshoff aan de Hollandsche Maatschappij, 6 okt. 1788.

23 Kouwenberg, ‘Kant voor beginners’.

opzicht tot ons zonne-stelzel, geplaatst zyn',[24] is de Duitse connectie niet zozeer zichtbaar in de inzendingen die het genootschap vanuit Duitsland ontving; dat was er slechts één. Veel interessanter is het feit dat in deze prijsvraag bij hoge uitzondering verwezen werd naar eerder onderzoek op hetzelfde vlak. De inzenders konden zich baseren op 'de waarneemingen der laatere Sterrekundigen, byzonderlyk die van Herschel en Schröter'.[25] De directe verwijzing is opmerkelijk. Bij de meeste prijsvragen die de Hollandsche Maatschappij uitschreef werd helemaal niet zo uitgebreid verwezen naar ander onderzoek. In sommige gevallen werden wel standaardwerken ter discussie gesteld - nader onderzoek naar de kolom van Volta, het stelsel van Linneaus in het Nederlands vertaald - maar bij de meeste prijsvragen bleven de achtergronden impliciet.

24 De Bruijn, *Inventaris*, 86.
25 Ibidem.

Toen de Hollandsche Maatschappij in 1833 in een prijsvraag de homeopathie aan de orde stelde, waren Duitse inzendingen te verwachten. De homeopathie was juist in Duitsland sterk in opkomst, maar de bekroning van de enige Nederlandse inzending doet vermoeden dat het genootschap er niet bijzonder positief tegenover stond. De prijsvraag op zichzelf was ook al betrekkelijk kritisch. Een van de deelvragen luidde: 'Bestaat er wel eenige waarschijnlijkheid, dat dezelve eenmaal, met terzijdestelling van alle anderen, tot dus verre gevolgde, geneeswijzen, geheel of ten deele algemeen navolgenswaardig zal worden geacht?'[26] De Maatschappij stond overigens niet alleen in haar kritische houding: in recensies van het werk van Hahnemann, grondlegger van de homeopathie, werd de leer eveneens met argwaan bekeken.[27]

Hoewel de prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij wel in Duitse tijdschriften werden aangekondigd, werden de verhandelingen niet in het Duits vertaald. Een aanbod daarvoor werd afgeslagen (de verhandelingen verschenen alleen in het Nederlands) en dat gold ook voor het aanbod om samenvattingen van de verhandelingen te publiceren in Duitse tijdschriften.[28] Het officiële verbod om verhandelingen in een andere taal dan het Nederlands te publiceren, zal waarschijnlijk ook publicatie in het Frans of Engels verhinderd hebben.[29]

Hoewel in de archieven van de Hollandsche Maatschappij verschillende voorbeelden te vinden zijn van interesse voor Duitse wetenschap, is het moeilijk daaruit een eenduidig beeld te destilleren. De rol van Van Marum is bijvoorbeeld opmerkelijk. Zijn vele contacten in Duitsland zijn wel zichtbaar op de ledenlijst, maar lijken geen invloed te hebben gehad op de onderwerpen van de prijsvragen. Tegelijkertijd was de invloed van die contacten wel zichtbaar bij Teylers, waar Van Marum directeur van het kabinet was. Daar maakte Van Marum veel gebruik van zijn Duitse contacten om aanvullingen voor het kabinet aan te schaffen.

De manier waarop bij de Hollandsche Maatschappij met internationale contacten werd omgegaan, zegt veel over de positie van het genootschap. Het imago van de Hollandsche Maatschappij was betrekkelijk goed, zo blijkt uit een brief die het genootschap in 1791 ontving van de Duitse scheikundige Lorenz Crell (1745-1816). Crell schreef dat de Royal Society in Londen over een apart secretariaat beschikte dat zich met de buitenlandse contacten bezighield.[30] Dat de Hollandsche Maatschappij voor zoiets te klein en te weinig professioneel georganiseerd was, zal hem uit het antwoord van Van Marum ongetwijfeld duidelijk zijn geworden. Bovendien zag de Maatschappij het onderhouden van buitenlandse contacten niet als eerste prioriteit; het genootschap was vooral gericht op toegepast wetenschappelijk onderzoek om specifiek Nederlandse problemen op te lossen. Terwijl buitenlandse wetenschappelijke academies hun internationale contacten met zorg onderhielden, had de Hollandsche Maatschappij daarvoor noch voldoende belangstelling, noch de organisatorische capaciteiten. De overweldigende belangstelling voor Duitse wetenschap en cultuur die in vertalingen en tijdschriften zichtbaar was, was bij de Hollandsche Maatschappij niet aanwezig. Het Amsterdamse genootschap Felix Meritis toonde veel actiever

26 Ibidem, 242.
27 De Nederlandse visie op de homeopathie wordt besproken door Sprenger, 'Een met het gezond verstand strijdig stelsel'.
28 Zie bijvoorbeeld NHA, *Archief Hollandsche Maatschappij* 12, notulen 7 aug. 1764.
29 Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, 34.
30 NHA, A*rchief Van Marum* 15, Crell aan Van Marum, 22 maart 1791.

belangstelling voor wat er in Duitsland op wetenschappelijk vlak gebeurde. Dat genootschap spande zich bovendien in om ook over de grens een goed imago te krijgen.

Felix Meritis

Een vergelijking tussen de Hollandsche Maatschappij en het Amsterdamse algemeen-culturele genootschap Felix Meritis (opgericht 1777) laat de verschillen tussen de genootschappen duidelijk zien. Terwijl de Hollandsche Maatschappij zich betrekkelijk weinig lijkt aan te trekken van de voordelen die (internationale) contacten het genootschap konden opleveren, lijkt dit genootschap juist doelgericht bezig te zijn geweest buitenlandse contacten in te zetten voor de verbetering van het genootschapsimago. Een kosmopolitische instelling kan Felix Meritis in ieder geval niet ontzegd worden.

Felix Meritis was onderverdeeld in departementen voor letterkunde, natuurkunde, muziek, tekenen en koophandel. Met name in de departementen muziek en natuurkunde werd veel aandacht besteed aan het niveau van de bijeenkomsten. In beide departementen waren duidelijk de inspanningen zichtbaar waarmee men probeerde waardering te verkrijgen van professionals in het vak. Het muziekdepartement had op het eerste gezicht alles mee: de muziekzaal in het genootschapsgebouw aan de Keizersgracht in Amsterdam had een fantastische akoestiek en het orkest stond bekend als één van de beste in Nederland. Niet voor niets kennelijk: onder de honoraire leden van het departement bevond zich ook Joseph Haydn (1732-1809).[31] De brief waarin Haydn omstandig zijn dankbaarheid voor dit eerbetoon uitdrukte, werd gepubliceerd in de *Algemeene Konst- en Letterbode*. Haydn schreef:

> De vriendlyke goedkeuring, waar mede de werken van myn gering talent, tot heden, byna overal, worden ontvangen, hield ik voor het schoonst, maar tevens voor het enigst, loon, dat ik my dus ver beloven kon. Doch, nu een Vergadering van Mannen, die geen andere Tytel, dan slechts alleen die van uitstekende Verdiensten, verenigt, my in hunnen verhevenen kring besluiten op te neemen; zie ik met een vrolyk oog op den arbeid van 70 volle jaren te rug, die ik met onafgebroken inspanning aan ene kunst besteed heb, welke my in mynen hogen ouderdom ene zo onuitputlyke bron van eer en vreugde werdt.[32]

Overigens was Haydn als enige honorair lid van het muziekdepartement: andere componisten van internationale allure komen niet op de ledenlijst voor. Het lidmaatschap van Haydn laat wel zien hoezeer het bestuur van Felix Meritis trachtte erkenning te krijgen.

Het departement Natuurkunde had een andere positie. Een algemeen-cultureel genootschap als Felix Meritis was vanzelfsprekend meer gericht op de verspreiding van wetenschap, dan op het doen van nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen. Een vergelijking met een wetenschappelijk genootschap als de Hollandsche Maatschappij is daarom niet helemaal vanzelfsprekend. Het lijkt er echter op dat Felix wel streefde naar een soortgelijke wetenschappelijke status. Het genootschap bezat bijvoorbeeld een volwaardig instrumentenkabinet, geschikt om alle mogelijke experimenten uit te voeren (en vooral gebruikt voor demonstraties van experimenten) en een observatorium dat astronomen in staat stelde metingen te doen.[33] Verschillende bekende Nederlandse wetenschappers waren bereid experimenten op te voeren in de vergaderingen van Felix Meritis. Jan Hendrik van Swinden (1746-1823) is hiervan misschien het beste voorbeeld. Van Swinden stond bekend als een uitmuntend wetenschapper en was maatschappelijk zeer betrokken. Naast zijn wetenschappelijke en bestuurlijke taken was Van Swinden ook intensief betrokken bij Felix Meritis.

31 Haydn was weliswaar een Oostenrijker, maar valt daarmee binnen de in dit onderzoek gehanteerde grenzen van de Duitstalige landen.

32 AKLB 1801, nr.48 (november 1801).

33 H. Zuidervaart en R.H. van Gent bereiden een publicatie voor over de sterrenwacht van Felix Meritis: *Between Rhetoric and Reality: Instrumental Practices at the Astronomical Observatory of the Amsterdam Society 'Felix Meritis', 1789-1889*.

Hij hield er meer dan honderd voordrachten (al dan niet ondersteund door experimenten) en vervulde allerlei bestuursfuncties voor het genootschap. In zijn rede bij de opening van het genootschapsgebouw aan de Keizersgracht in 1789 verwoordde hij helder de ambities van het genootschap:

> Dan, indien Gezelschappen uit liefhebbers van Weetenschappen, fraaije Letteren, en Konsten bestaande, als zeer nuttig moeten beschouwd worden, hoe veel grooter zal niet het nut van eene Maatschappij zijn? die, wel is waar, alleen eene letterkundige uitspanning, alleen de bevordering van nuttige kundigheden onder liefhebbers tot hoofd-oogmerk heeft; doch die tevens zo ingericht is, dat zij den Geleerden niet dan aangenaam kan zijn; dat zij hun middelen en geleegenheden verschaft hunne studien, even als in een geleerd Genootschap, voort te zetten: en die aan alle haare Medeleden niets laat ontbreeken van 't geen nodig is, om in de bëoeffening der Weetenschappen, der fraaije Letteren, en schoone Konsten, zo ver te komen, als hun vermogen en hunne omstandigheden hun toelaaten?[34]

34 SAA, *Archief Felix Meritis* 157, Redevoering Van Swinden 1789, 80.

Het streven is duidelijk: Felix Meritis was alleen anders, maar zeker niet minder dan een wetenschappelijk genootschap. De ambities van Felix waren ook zichtbaar op internationaal niveau. In 1802 bijvoorbeeld, werden vijf astronomen uit drie verschillende landen opgenomen in de lijst van honoraire leden van Felix Meritis: Johann Hieronymus Schröter, Johann Elert Bode en Franz Xaver von Zach uit Duitsland, William Herschel uit Engeland (oorspronkelijk overigens ook een Duitser) en Fançois de la Lande uit Frankrijk, lijken geen bezwaren te hebben gehad hun naam aan Felix Meritis te verbinden. Hieronder waren dus ook sterrenkundigen als Bode en Schröter, die in Nederland bekend waren door de vertalingen van hun werk.

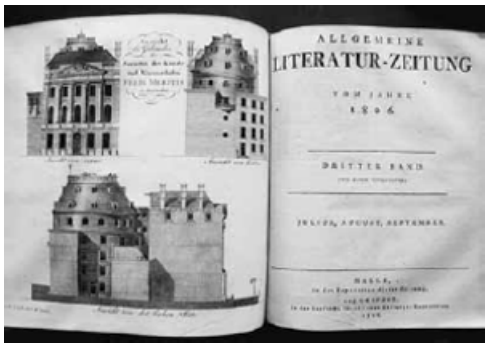

Afbeelding van het genootschapsgebouw van Felix Meritis in de Allgemeine Literatur-Zeitung van 1806. Ansicht des Gebäudes der Societät der Künste und Wissenschaften Felix Meritis zu Amsterdam, kopergravure, maker onbekend. Allgemeine Literatur-Zeitung 1806, derde band. z.p. Leiden, Universiteitsbibliotheek.

Het is opvallend dat een genootschap als Felix Meritis, dat in wetenschappelijk opzicht zeker geen vernieuwende rol speelde, in staat was bekende wetenschappers aan zich te binden. Het streven van het genootschap om in wetenschappelijk opzicht serieus genomen te worden, lijkt goed te hebben gewerkt. Niet alleen Nederlandse wetenschappers kwamen opdraven om hun vakkennis met de leken van Felix Meritis te delen, maar kennelijk vonden ook buitenlandse wetenschappers het geen bezwaar om bij te dragen aan het imago van Felix.[35] Wellicht dat ondermeer de betrokkenheid van Jan Frederik van Beeck Calkoen (1772-1811) hieraan heeft bijgedragen. Van Beeck Calkoen was na Pieter Nieuwland de tweede veelbelovende Nederlandse sterrenkundige die aan het einde van de achttiende eeuw zijn heil in Duitsland zocht. Hij bezocht de eerdergenoemde Von Zach in Gotha in 1797. Toen hij, mede door bemoeienis van Von Zach, toegang kreeg tot het observatorium van Felix Meritis bedankte hij hem daarvoor in een uitgebreide brief. Von Zach publiceerde op zijn beurt een deel van die brief, met de beschrijving van het observatorium in zijn *Allgemeine Geographische Ephemeriden*. Het observatorium van Felix had dus wel de nodige internationale bekendheid verworven. Het citaat laat duidelijk Van Beeck Calkoens waardering voor Felix Meritis zien:

> Die Gesellschaft *Felix Meritis* (nach ihrem Wahlspruch also genannt,) ist seit einigen Jahren in Amsterdam gestiftet worden, und eine der merkwürdigen literarischen Verbindungen in Holland. Sie besteht aus ungefähr 300 Mitgliedern, welche sich mit allen Zweigen der Künste und Wissenschaften beschäftigen. Sie ist in fünf Departements abgetheilt,

35 De betrokkenheid van buitenlandse wetenschappers was overigens ook bij Felix Meritis vooral formeel: het ging vooral om de naam op de ledenlijst.

nämlich die *Literatur*, die *Malerey, Handel und Schiffahrt*, *Musik* und *Naturkunde*. Diese letzte Classe ist die Zahlreichste, mehr als 150 Mitglieder halten alle Wochen ein Mahl ihre Sitzungen, in welchen eines

> der Mitglieder eine Abhandlung über irgend eine Gegenstand der Natur-Wissenschaft abliest. Die Societät besitzt ein sehr schönes und vollständiges physikalisches Cabinet, in welchem die Instrumente in der schönsten Ordnung aufgestellt sind, und welches immerfort mit den neuesten Erfindungen bereichtert wird. Für die Sternkunde, ob sie gleich bisher vernachlässiget war, ist nicht weniger gesorgt worden. Das dritte Stockwerk des innern Theils des grossen Gebäudes, das der Gesellschaft gehört, ist ganz zu einer *Sternwarte* eingerichtet.[36]

Behalve de astronomen telde de ledenlijst van Felix Meritis overigens nauwelijks buitenlandse leden.

De goedkeuring die Felix Meritis zocht, kwam ook van Duitse reizigers in Nederland. Bijna alle toeristen bezochten het genootschap, of ze nu kwamen voor het beroemde gebouw of om meer wetenschappelijke redenen. Duitse tijdschriften besteedden ook aandacht aan Felix. De *Allgemeine Literatur Zeitung* schreef regelmatig over Felix Meritis, en dat gebeurde niet alleen in het kader van nieuwe prijsvragen of ander belangrijk nieuws. Het tijdschrift leek vooral geïnteresseerd te zijn in de organisatie van het genootschap, het gebouw en de mogelijkheden die het genootschap had voor wetenschappelijk onderzoek. Zo plaatste het tijdschrift in 1806 tekeningen van het gebouw van Felix Meritis aan de Keizersgracht.[37]

De belangstelling voor Duitsland en Duitse wetenschap is bij Felix Meritis gemakkelijker aan te wijzen dan bij de Hollandsche Maatschappij. Terwijl bij het laatste genootschap de aanwijzingen steevast impliciet zijn, geldt voor Felix Meritis eerder het omgekeerde. In notulen, correspondentie, verhandelingen en elders voerde het genootschap campagne om serieus genomen te worden en om daarbij, zo lijkt het, zoveel mogelijk bevestiging van Duitse zijde te vinden. Duits wetenschappelijk gedachtegoed is her en der in de genootschapsarchieven te vinden, en blijft, anders dan bij de Hollandsche Maatschappij helemaal niet impliciet.

Reizigers

De verschillen in de manier waarop bij de Hollandsche Maatschappij en bij Felix Meritis met buitenlandse invloeden en contacten werd omgegaan, heeft ook gevolgen voor het imago van beide genootschappen. Duitse reizigers in Nederland berichtten heel verschillend over de twee genootschappen.

Georg Forster (1754-1794) was een van de meest prominente Duitse reizigers in Nederland. Hij reisde door Nederland in 1790 en publiceerde een uitgebreid verslag van zijn reis. Felix Meritis kreeg ruim twee pagina's toebedeeld. Dat is aanzienlijk meer dan de meeste bezienswaardigheden van Forster kregen. Forsters bewondering voor het genootschap bleek duidelijk uit zijn beschrijving:

> Eine Million Gulden - ich sage noch einmal: eine Million Gulden! - wurden zusammengeschoffen, und an der Heerengracht, der vornehmste Straße

36 *Allgemeine Geographische Ephemeriden*, Weimar. Maart 1798, 364.
37 *Allgemeine Literaturzeitung* 1806, Band 3, z.p.

der Stadt, erhob sich ein prächtiger Bau, durchaus zu diesem Endzweck eingerichtet, an dessen Fronton der Sinnspruch der Gesellschaft: Felix meritis, in großen goldenen Buchstaben prangt. Jede Klasse hat hier ihre eigene Säle und Zimmer, ihre Instrumenten und anderweitigen Erfordernisse. Der Concertsaal ist eine schöne Rotunde, die beinahe neunhundert Menschen enthalten kann [...]. Der Saal, wo man nach lebendigen Modellen zeichnet, hat ebenfalls ein zweckmäßige Einrichtung und Beleuchtung. Das physikalische Kabinet und die Sternwarte im obersten Stock waren noch nicht fertig; überall aber herrschte Vollständigkeit, Eleganz und reiner Geschmack. Die gelehrten Mitglieder bezeigen ihren Eifer durch die Vorlesungen, die sie zur Belehrung der anderen halten. Einen schöneren Bund der Menschen als diesen kann man sich nicht denken, wo jeder in die gemeinschäftliche Masse bringt, was er auf seinem Wege fand, es sei nun Gold oder Wissenschaft.[38]

38 Forster, *Ansichten vom Niederrhein*, 338.

Forster toonde overigens wat minder interesse voor de wetenschappelijke kwaliteiten van het genootschap. Ook over het Teylers kabinet in Haarlem is Forster tamelijk uitgebreid. De kortheid van de beschrijving van de Hollandsche Maatschappij is daarom des te opvallender. Forster lijkt weinig geïnteresseerd in de Hollandsche Maatschappij. Alleen al het feit dat hij een foutieve benaming gebruikt, geeft een indicatie van (de geringe) status van het genootschap:

> Zu letzt führte uns Herr van Marum, der uns sehr freundschaftlich aufnahm, auch in das naturalienkabinet der harlemer Societät der Wissenschaften [sic], welches zwar minder glänzend, aber durch seine zweckmäßige Einrichtung und die genau befolgte linnäische Methode vorzüglich lehrreich ist. Der zoologische Theil enthält besonders viele seltene Stücke und ist in den Klassen der Säugthiere, der Vögel und der Zoophyten ziemlich vollständig.[39]

In andere reisbeschrijvingen kreeg de Hollandsche Maatschappij nog minder aandacht: de meeste reizigers maakten niet eens melding van het bestaan van het genootschap. Ter vergelijking: Nederlandse reizigers in Duitsland vermeldden bijna steevast de akademies van Göttingen en Berlijn, ook als ze daar geen bezoek aan brachten.[40]

Het verschil in de aandacht die reizigers, ook de wetenschappers onder hen, hadden voor Felix Meritis en de Hollandsche Maatschappij is opvallend. Hoewel Felix ook door zijn opvallende gebouw de aandacht wist te trekken, blijft het vreemd dat ook wetenschappers nauwelijks de moeite namen om melding te maken van het bestaan van de Hollandsche Maatschappij. Een sluitende verklaring voor dit verschil is moeilijk te geven, maar de manier waarop Felix Meritis in internationaal opzicht aan de weg timmerde, zal zeker hebben meegespeeld.

Conclusie

De vergelijking tussen de Hollandsche Maatschappij en Felix Meritis laat zien hoe verschillend genootschappen omgingen met buitenlandse contacten. De vergelijking geeft bovendien aan wat de effecten zijn of kunnen zijn van die omgang. Terwijl de Hollandsche Maatschappij simpelweg vertrouwde op haar imago als belangrijk (en vooral ook als eerste) wetenschappelijk genootschap of als een soort academie, timmerde Felix Meritis aan de weg.

De Hollandsche Maatschappij beschouwde de internationale dimensie van haar bezigheden als bijkomstigheid. De archieven geven dan ook relatief weinig informatie prijs over de inspiratiebronnen die de Maatschappij gebruikte bij bijvoorbeeld het opstellen van prijsvragen: de achtergronden blijven veelal impliciet. De brede oriëntatie van het genootschap maakt het bovendien moeilijk om een duidelijke focus

39 Forster, *Ansichten vom Niederrhein*, 349.

40 Zo bezocht Van Geuns een bijeenkomst van de Akademie in Göttingen (UA, *Archief Familie Van Geuns* 14, S.J. van Geuns aan zijn ouders 7 dec 1789); Camper bezocht zowel de Akademie van Göttingen als die van Berlijn en werd bij beiden met veel respect ontvangen (UBA, *Reisverslagen Petrus Camper* hs II F 37 a-b). Ook Van Marum bezocht de Akademie in Göttingen (Forbes, *Martinus van Marum* III, 111).

te ontdekken. In de verhandelingen en prijsvragen kwamen alle mogelijke onderwerpen aan bod.

Felix Meritis was zich veel duidelijker bewust van zijn positie en mogelijkheden. Het is niet voor niets dat het genootschap steeds bezig is wetenschappers uit binnen- en buitenland aan zich te binden. Het genootschap dankte die eer misschien niet eens zozeer aan daadwerkelijke wetenschappelijke verdiensten, maar vooral aan de manier waarop het zich wist te presenteren (ook over de grens). Hoewel er in absolute aantallen veel minder Duitse wetenschappers voorkomen op de ledenlijst van Felix, dan op die van de Hollandsche Maatschappij, lijkt het eerste genootschap veel bewuster gebruik te hebben gemaakt van de mogelijkheden van internationale contacten. Ook inhoudelijk is de invloed van Duits wetenschappelijk gedachtegoed duidelijk zichtbaar: de nieuwe kennis en ervaring die Nederlandse sterrenkundigen in Duitsland opdeden, werd verwerkt bij Felix Meritis.

De verwachtingen die op grond van de grote belangstelling voor Duits gedachtegoed in vertalingen en tijdschriften worden gewekt ten aanzien van diezelfde belangstelling in genootschappen, worden opvallend genoeg veel beter ingelost door Felix Meritis dan door de Hollandsche Maatschappij. Terwijl het laatste als serieus wetenschappelijk genootschap tegen alle verwachtingen in relatief weinig aandacht besteedde aan zijn internationale imago, was een algemeen-

cultureel (dus niet wetenschappelijk) genootschap uit Amsterdam druk bezig met het verwerken van Duits wetenschappelijk gedachtegoed.

Over de auteur

Annemieke Kouwenberg (1980) studeerde Nederlandse taal en cultuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Sinds 2005 werkt ze aan diezelfde universiteit aan een proefschrift over Duitslandbeeld en Duitse ideeën in Nederlandse genootschappen 1750-1840. a.kouwenberg@let.ru.nl

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Primaire bronnen

Noord-Hollands Archief (NHA), *Archief Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen Noord-Hollands Archief* (NHA), *Archief Martinus van Marum*
Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief Felix Meritis* 157, Redevoering Van Swinden bij de opening van het departement Natuurkunde 1789.
Utrechts Archief (UA), *Archief familie van Geuns* 14, S.J. van Geuns aan zijn ouders 7 dec. 1789.
Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), *Reisverslagen Petrus Camper* hs II F 37 a-b.
Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), *Correspondentie Jan Hendrik van Swinden* BPL 755, Pieter Nieuwland aan Jan Hendrik van Swinden 18 aug. 1792.
Algemeene Konst- en Letterbode 1801, nr. 48.
Allgemeine Geographische Ephemeriden, Weimar. Band 1, afl. 3 Maart 1798.
Allgemeine Literaturzeitung 1806, Band 3, z.p.
G. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Flandern, Holland, England, und Frankreich im April, Mai und Junius 1790*. Georg Forsters Sämmtliche Schriften, Dritter Band. Herausgegeben von dessen Tochter. Leipzig 1843
B. Tieboel, *Antwoord op de vraag [...] waarom de scheikunde bij onze nabuuren, en vooral bij de Duitschers, in meer aanzien, en algemeener oefening is, dan in ons vaderland*. Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; 4e deel, 1e stuk, 1-107.

Secundaire literatuur

R. Baasner, *Das Lob der Sternkunst: Astronomie in der Deutschen Aufklärung* (Göttingen 1987).
J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, 1752-1952 (Haarlem 1952).
A. Blankesteijn, *Studeren in Duitsland. Nederlandse studenten aan de universiteiten van Duisburg, Göttingen, Heidelberg en Würzburg in de tweede helft van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw*. Masterscriptie Universiteit Utrecht 2006. http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2007-0319-200340/UUindex.html (21 april 2008)
J.G. de Bruijn, I*nventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917* (Haarlem 1977).
J. van Eijnatten, 'Paratexts, book reviews, and Dutch literary publicity: translations from German into Dutch, 1760-1796.' *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 25 (2000) 2, 95-127.
M. Evers, *De vormingsjaren van A.C.W. Staring. Brieven en documenten betreffende zijn studietijd in Harderwijk en Göttingen*, 1784-1789 (Hilversum 1996).
Idem, *Begegnungen mit der deutschen Kultur: niederländisch-deutsche Beziehungen zwischen 1780 und 1920* (Würzburg 2006).
R.J. Forbes (ed.), *Martinus van Marum: life and work* III (Haarlem 1971).
A.J. Hanou, *Sluiers van Isis: Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de Vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer 1988).
U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert: Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung* (München 1982).
A. Kouwenberg, 'Kant voor beginners: Paulus van Hemert als propagandist van de Verlichting'. In: *Literatuur* 21 (2004) 8, 10-12.
I. Leemans, *The Translation Machine: Mechanisms of Cultural Transfer between the German Lands and the Netherlands 1750-1840* (te verschijnen).
J.E. McClellan, *Science Reorganized: Scientific Societies in the Eighteenth Century (New York* 1985).
W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987)
W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984).
C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers: aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991).
M. Sprenger, 'Een met het gezond verstand strijdig stelsel: de receptie van de homeopathie in de "Vaderlandsche letteroefeningen."' In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 29 (2006) 1, 49-56.
I. Vermeiren, *Algemeene konst- en letterbode (1788-1862)* (Antwerpen 1972).

M. de Vries, *Beschaven!: letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001).
H. Zaunstöck, *Sozietätslandschaft und Mitgliederstrukturen: die mitteldeutschen Aufklärungsgesellschaften im 18. Jahrundert* (Tübingen 1999)
Idem, 'Zur Einleitung: Neue Wege in der Sozietätsgeschichte' in: H. Zaunstöck en M. Meumann (hrsg.) *Sozietäten, Netzwerke, Kommunikation. Neue Forschungen zur Vergesellschaftung im Jahrhundert der Aufklärung* (Tübingen 2003).
H. Zuidervaart en R. van Gent, *Between Rhetoric and Reality: Instrumental Practices at the Astronomical Observatory of the Amsterdam Society 'Felix Meritis', 1789-1889* (te verschijnen).

Ger-manie
Verhullen en ontsluieren
Christoph Martin Wielands gratia-theorie in de *Brieven over verscheiden onderwerpen* van Rhijnvis Feith*

Bettina Noak

Summary

This article discusses the intellectual relationship between Christoph Martin Wieland (1733-1813) and Rheinvis Feith (1753-1824). It shows that the Dutch writer was very well acquainted with the aesthetic conception of grace *(Grazie)* used by the German author. In his *Brieven over verscheiden onderwerpen (Letters on different topics*, 6 vls, 1784-1793) Feith frequently quotes Wieland to confirm his own arguments. Nevertheless Feith cannot be described as a mere epigone of Wieland. He uses his ideas in a very creative way to develop a critical attitude towards the rules of courtly communication which he considered immoral. Feith connects the requirements of a more *natural* and subjective communication between individuals with his dedication to aesthetic and moral values and the welfare of his fatherland.

Tijdens de lectuur van Rheinvis Feiths *Brieven over verscheiden onderwerpen* (6 delen, 1784-1793) valt op dat de Nederlandse auteur verschillende keren toestemmend citeert uit het werk van Christoph Martin Wieland (1733-1813). Bij nader inzien blijkt het niet te gaan om een oppervlakkige verzameling van uitspraken, maar om een dieperliggende geestesverwantschap tussen de Duitse en de Nederlandse schrijver. Dit wordt al duidelijk door een blik op verschillende thema's, waarmee beide schrijvers bezig waren.[1] Zij deelden een belangstelling voor de verhoudingen tussen natuur en beschaving, schoonheid en waarheid, vernuft en gevoel, individuele ontplooing en maatschappelijke gebondenheid en lieten dit alles tot uitdrukking komen in dichtwerken die de hier genoemde onderwerpen nadrukkelijk relateerden aan een thema - de liefde in haar verschillende gedaantes. Allebei zagen zich ook genoodzaakt in de omgang met de eigentijdse literaire wereld een zekere verdedigingspositie in te nemen. Bij Wieland werd het een gevecht naar twee kanten toe - al vroeg verdenkt het meer orthodoxe kamp van de literaire kritiek hem van epicurische en zedenverderfelijke neigingen. Liet hij niet immers in zijn *Musarion* (1768) zien hoe de titelfiguur, een Griekse hetaere die ook al in Lucianus' *Hetaerengesprekken* een rol had gekregen, zegevierde boven de levensvijandige filosofie van de stoïcijn en de pythagoreër, waarin de orthodoxen respectievelijk de fijnen zichzelf gespiegeld vonden? Aan de andere kant haalde 'vader Wieland' zich de spot op de hals van een jongere generatie die het speelse van zijn dichtkunst al te gemakkelijk afwees als oppervlakkig uitvloeisel van een in hun ogen te weinig intellectuele houding van de

* Ik dank Gijsbert Pols voor zijn opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

1 Over Wieland en Feith zie algemeen Bäppler, *Der philosophische Wieland*; Brender, Chr. M. Wieland; Schaefer, *Chr.M. Wieland*; Schelle, Chr. M. Wieland; Buijnsters, *Tussen twee werelden*; Kloek, 'Rhijnvis Feith', Dierick, 'Sense and/or sensibility'; De Vries, 'Loflied'; Vuyk, 'Een opmerkelijk opstel'.

oudere schrijversgeneratie. En Feith voerde, zoals bekend, een pennenstrijd, onder meer met Willem Emmery de Perponcher (1741-1819), ter verdediging van het sentimentele, waarin hij het opneemt voor de ‘natuurlijkheid’ van het ‘sentimentele’ levensgevoel tegenover de verdoving van smaak en gevoel door de burgerlijke beschaving.[2]

2 Zie de apologetische stukken in Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, I, 3, 59-92; I, 4, 93-139; III, 1, 1-51 en III, 4, 134-178. Over de discussies aangaande de sentimentele literatuur in Nederland zie de studie van Meyer, *The Pure Language of the Heart*.

In dit artikel zal de geestesverwantschap tussen Wieland en Feith exemplarisch worden bekeken tegen de achtergrond van het concept van de gratia of bevalligheid, waarvoor de Duitse auteur de benaming *Grazie* gebruikt. Het Wieland-onderzoek heeft immers laten zien dat het daarbij gaat om een sleutelbegrip in het oeuvre van de schrijver.[3] De inzet van Wielands theorie van de bevalligheid is niets minder dan de rol van ethiek en kunst in het beschavingsproces van de mensheid.[4] Na de zondeval die de zelfgekozen verwijdering symboliseert van de oorspronkelijke toestand van natuurlijke onschuld is het volgens Wieland onmogelijk geworden de waarheid of de schoonheid nog naakt te benaderen. Omdat de menselijke intenties niet meer onschuldig kunnen zijn, maar alleen nog bepaald worden door eigenbelang, moeten waarheid en schoonheid worden beschermd voor de gierige handen van een alleen naar genot strevend mensdom. Ter verklaring van de werking van de bevalligheid gebruikt Wieland het sluier-motief: de sluier, door de bevalligheid getrokken voor de waarheid, verbiedt de blik op de *naaktheid* van de natuur, de volledige kennis van haar geheimen en daarmee de ongebreidelde uitbuiting van haar ressourcen. Deze sluier is een weefsel van ethische denkbeelden, een gevoel voor piëteit, harmonie en evenwicht, waarmee de wijzen de waarheid omhullen.[5] Zonder dit gevoel, de sluier van de *Grazie*, zal ook de schoonheid gevaar lopen haar verheffende invloed op de menselijke ziel te verliezen. Het genot van de naakte schoonheid zonder de veredelende invloed van de bevalligheid is pure bevrediging van de menselijke wellust en voor Wieland ondenkbaar zonder de breidel van de ethische waarden.[6]

Met deze opvattingen over de bevalligheid heeft Wieland een diepgravende invloed uitgeoefend op de esthetische denkbeelden van Feith. Niettemin kan de Nederlandse auteur niet worden beschouwd als een epigoon van zijn Duitse geestesverwant. Hij gebruikt diens ideeën op een heel creatieve manier om zijn eigen esthetische denkbeelden te verwoorden en daarmee in Nederland een literaire discussie op weg te helpen die met de vernieuwing van de literaire communicatie ook een nieuw mensbeeld zou moeten ontwikkelen. In het eerste gedeelte van het artikel zal het concept van de *Grazie* of *bevalligheid* en het daarmee samenhangende begrip *smaak* bij Wieland en Feith nader worden belicht. In een tweede stap gaat het erom hoe deze theoretische inzichten door Feith worden gebruikt om een nieuw discours over de liefde op weg te helpen.

De bevalligheid

3 Samenvattend Sandstede, *Die Göttinnen der Anmut*.

4 Het begrip 'bevalligheid' is uit de retorische theorie sinds de oudheid bekend, ze treedt onder wisselende benamingen op als *gratia* of *venustas*, Engels grace, Frans *grâce* of Duits *Grazie*. In de middeleeuwse theorie wordt onder de goddelijke 'gratia' de eenheid verstaan van genade en schoonheid, zij heeft dus al een esthetische component. In de Renaissance wordt de 'gratia' vooral verbonden met een bevallige houding van het lichaam en de taalvaardigheid, en is zij een van de belangrijkste eigenschappen van het hoofse gedrag. Vervolgens wordt zij in de achttiende eeuw, zoals bij Wieland en later bij Schiller, tot een subjectief, individueel concept van de verbinding van de natuurlijkheid en het esthetische onderscheidingsvermogen. Zie daarover algemeen Göttert, 'Anmut'.

5 Over de cultuurhistorische inbedding van het sluier-motief zie ook Assmann, *Das verschleierte Bild zu Saïs*.

6 Over de 'Graziendichtung' als 'Widerschein eines schönen Herzens' zie Sandstede, *Die Göttinnen der Anmut*, 124-148.

Het begrip bevalligheid is sinds de oudheid uit de retoriek bekend en kan, uitgaand van Wielands ideeën omtrent het begrip *Grazie*, in het algemeen worden gedefinieerd als een vorm van de schoonheid die gekenmerkt wordt door een ongedwongen natuurlijkheid in denken, redevoering, beweging, lichaamstaal of kunst.[7] Het rijk van de *Grazie* is echter niet beperkt tot de schone letteren of de beeldende kunsten maar omvat, als ethisch én poëticaal principe, ook het gebied van de wetenschappen, de politiek en het sociale verkeer. Of, zoals Feith het uitdrukt: 'Bevalligheid, in den ruimsten zin genomen, is een vereischte van alle voortbrengsels van smaak en vernuft, een sieraad voor alle Wetenschappen, en een verdienste in kleding, houding, wending, gesprek en handeling van ieder mensch.'[8] Bevalligheid is volgens Feith, 'het juiste van alles', de

7 Over de theorie met betrekking tot de 'bevalligheid' zie algemeen Göttert, 'Anmut'; over Wielands verwerking daarvan Weisgerber, 'Un panachage rococo'.

8 Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, I, 5, 141.

harmonie in de kunst of de menselijke verhoudingen. Het is tegelijkertijd een ‘gevoelde harmonie’ die zich voor een deel onttrekt aan de verstandelijke analyse, alleen de fijnbesnaarde zielen zullen haar overal waarnemen.[9]

Wielands kort berijmd verhaal *Musarion oder die Philosophie der Grazien* kan als model dienen voor de inhoudelijke uitwerking van de ‘Graziëntheorie’ door de auteur.[10] Het beschrijft het ontwikkelingsproces van Phanias, een Atheense jongeling, die na een teleurstellende liefdesaffaire met de genoemde Musarion zijn toevlucht heeft genomen tot het rustige landleven. Op zijn landgoed ontbiedt hij Kleanth, een stoïcijn, en Theophron, een pytagoreër die hem overtuigen van de ijdelheid der wereldse dingen. Dit nieuwe wereldzicht duurt maar tot de komst van Musarion die, als verpersoonlijking van de bevalligheid, de jongeling voor het maatschappelijk verkeer terugwint. Zij overtuigt hem door haar ironisch voorgedragen, verstandelijke argumenten én haar bevallig uiterlijk van de onmogelijkheid van de wereldverzaking. En Phanias luistert naar haar argumenten, want: ‘Nie sahe man die Musen / Und Grazien in einem schönern Bund, / Nie scherzte die Vernunft aus einem schönern Mund; / Und Amor nie um einen schönern Busen’.[11] Tussen Kleanth en Theophron, die ondanks hun tentoongespreide humanistische gelatenheid onverzoenlijk tegenover elkaar staan, komt het ondertussen tot een handgemeen over de waarheid van enkele filosofische stellingen. De vertegenwoordigers van de metafysiek eindigen tenslotte in de roes van de wellust - Kleanth, als een ontaarde Socrates, stomdronken, en de ‘piëtistische’ Theophron met de meid in de stallen. Het derde boek brengt met de verzoening tussen Phanias en Musarion de eigenlijke filosofische moraal: twee mensen vinden met en in elkaar een nieuwe vorm van identiteit, los van de traditionele, als onwaarachtig ontmaskerde waarden van een oudere generatie. Zij aanvaarden hun liefdesgeluk, onafhankelijk van de maatschappelijke conventies, als een uitdrukking van de natuurlijke begeerte voor elkaar, evenwel vergezeld door de verstandelijke matiging van de driften die ze ervaren als een noodzakelijk onderdeel van hun nieuwgevonden humaniteit. Musarion, als verpersoonlijking van de *Grazie*, leidt dus Phanias en zichzelf naar het geluk. Zij is daarbij geen leidsvrouwe in de zin van Petrarca's Laura, het gaat niet om ‘die hooge bekoorlijkheid [...], die meer met de oogen des verstands onmiddelbaar ontdekt, dan door behulp der zinnen vernomen kan worden’.[12] Het gaat veeleer om de verzoening van de zinnelijke behoeftes van de natuur met de ethisch-esthetische grondbeginselen van een deugdzame levenswandel. Op deze wijze ervaren de twee personages de liefde welbewust als een subjectief, individueel proces en wordt het streven naar zinnelijk én esthtisch

9 Ibidem, 140-178. Vgl. Noak, ‘Esthetica en maatschappelijke relevantie’, 387-389.

10 Over de *Musarion* zie Brockmeier, ‘Bildung, Glück’; Erhart, ‘Beziehungsexperimente’; Köppe, ‘Beziehungen zur Antike’; Van Laak, ‘Popularität als Antiklassizismus’; Von Petersdorff, ‘Wieviel Metaphysik braucht die Aufklärung?’; Rickes, *Führerin und Geführter;* Willems, ‘Hans Castorp und Herkules am Scheideweg’; Willems, ‘Von der ewigen Wahrheit zum ewigen Frieden’.

11 Wieland, *Musarion*, I. Buch, vs. 155-158.

12 ‘Zal ik nu voor dezelve eene liefde schilderen, die naar louter intellectueele wezens berekend is, eene liefde, zo als die van Petrarcha voor zijne Laura? Zal ik enkel van de schoonheid der ziel, enkel van die hooge bekoorlijkheid spreken, die meer met de oogen des verstands onmiddelbaar ontdekt, dan door behulp der zinnen vernomen kan worden.’ Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, V, 4, 130.

genot gelegitimeerd.[13] Gerealiseerd wordt deze utopie evenwel in de arcadische omgeving van het landgoed, maar de gratia-theorie bezit niettemin een belangrijke sociale relevantie.

Wieland en Feith hebben deze maatschappelijke consequenties van de bevalligheidsleer duidelijk uitgewerkt. Van grote betekenis daarbij is de gedachte van de relatie die de *Grazie* legt tussen het uiterlijke, esthetische gedrag en een daarmee corresponderende innerlijke houding van de mens. Belangrijk voor de ontwikkeling van dergelijke ideeën was de leer van Shaftesbury, die in zijn *Advice to an author* (1711) spreekt van de 'natural grace' die aan iedere beweging 'an attractive charm' geeft. De Engelse auteur postuleert de verbinding van de 'outward' met de 'mo-

13 Vgl. ook Brockmeier, 'Bildung, Glück', 121-123.

ral grace', voor hem bestaat het bevallige dan ook in de synthese van de lichamelijke impulsen en de aandoeningen van de ziel.[14] Deze vereiste geldt uiteraard ook voor de sociale elite die een leidende positie inneemt in de maatschappij. Feith vertaalt in deze samenhang in het eerste deel van zijn *Brieven over verscheiden onderwerpen* een lang citaat uit het vijfde boek van Wielands *Die Grazien* (1770):

> Slechts met vlugtige trekken, schoone Danaë! - want de Bevalligheden haten een moeilijk en naar de lamp riekend werk - heb ik U den invloed deezer lievenswaardige Godheden op Wetenschappen, Kunsten, en Zeden, ontworpen. - Maar nog verder strekt zich haare magt uit. Niet alleen het grenslooze rijk der verbeeldingskracht, niet slechts het geheele gebied der Vreugde - de Deugd zelve staat onder haaren schepter [sic]. De Epaminondassen en de Scipioos offerden haar niet minder dan de Menanders en de Aristippen. Ook aan de handelingen, het karakter, en het leven eens wijzen en goeden Mans ('t welk, zo als Socrates gewoon was te zeggen, gelijk zijn moest aan een volkomen schilderij van een schoon geheel) moeten de Bevalligheden dat aanzien van dwanglooze gemakkelijkheid, dien glans der volmaking geven, die ze meer tot gaven der Natuur, als tot werken der Kunst schijnt te maken.[15]

De nadruk ligt in dit citaat dus niet op de positie van de bevalligheid in wetenschap, kunst en moraal, maar op haar invloed op de deugdhelden en vaderlandsvrienden, vertegenwoordigd door Epaminondas en de Scipiones. Naast de onkreukbare rechtschapenheid hoort ook de ontwikkeling van een gevoelig hart bij de nationale held die het streven naar geluk, naar de vervulling van natuurlijke levensbehoeftes in zijn politiek handelen evenzeer een plaats moet geven, wil hij anders niet verworden tot een onbarmhartige ijveraar. Vandaar ook dat de houding van een figuur als Cato Uticensis door Wieland en Feith wordt verworpen, die volgens hen de aandoeningen van het hart nooit zijn daden en zijn standpunten liet beïnvloeden en die - net als de twee gewelddadige filosofen in Wielands Musarion - met onverzettelijke strengheid zijn politieke denkbeelden wilde doordrijven.[16] Alleen het samengaan van verstand en gevoel, van rechtschapenheid en liefde laat tenslotte de voor een bevallig karakter vereiste harmonie ontstaan. Of, zoals Feith het formuleert:

> Onder de handen der bevalligheden alleen verliest de Wijsheid en Deugd der stervelingen dat te ver gedrevene en opgezwollene; dat wrange, stijve, en spitse, 't welk even zo veele gebreken zijn, waardoor zij, naar de

14 Vgl. Göttert, 'Anmut', 624-628. Over de invloed van Shaftesbury op Wieland zie Dehrmann, *Produktive Einsamkeit*; Engbers, Der 'Moral-Sense'; Grudzinski, *Shaftesburys Einflußß*. Feith noemt hem een keer in zijn *Brieven over verscheiden onderwerpen*, I, 3, 63, noot 1, maar dan via een citaat uit Mendelssohns *Über die Empfindungen*.

15 Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, I, 5, 141-142. Vgl. Wieland, *Sämmtliche Werke*, 102.

16 Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, I, 5, 142; Wieland, Sämmtliche Werke, 102.

zedelijke maat der schoonheid van de Wijzen, uitscheiden Wijsheid en Deugd te zijn.[17]

De smaak

De antropologische voorwaarde voor het in-werking-treden van de bevalligheid is volgens Wieland en Feith de onwikkeling van het gevoel voor smaak. Ook de theorie van de smaak kent een lange traditie.[18] Het bezitten van smaak als antropologisch gegeven kan worden ingedeeld in een fysiologische en een ethische komponent. Het door Voltaire geschreven artikel goût in de Franse Encyclopédie verwijst bijvoorbeeld naar de samenhang van deze twee kanten van de smaak, maar legt de nadruk op het feit dat de smaak als esthetisch onderscheidingsvermogen, hoewel het in ieder mens in de kiem aanwezig is, door een beschavingsproces moet worden ontwikkeld. Deze voorstelling over de individuele opvoeding wordt ook geprojecteerd op de evolutie van de verschillende naties: een laag beschavingspeil uit zich volgens Voltaire in een weinig gevormde

17 Feith, *Ibidem*. 'Het opgezwollene' - ook Wieland hekelt in *Musarion* 'die freudescheue Zunft / Geschwollner Stoiker' (v. 372 e.v.), zie ook Brockmeier, 'Bildung, Glück', 121.

18 Zie daarover Fick, 'Geschmack'.

nationale smaak.[19] Belangrijk voor het smaak-concept bij Wieland en Feith is tevens dat het, net als de bevalligheid, door de Engelse theoretici zoals Shaftesbury wordt verbonden met het idee van de 'moral sense'.[20] Feith definieert de 'smaak' dan ook als:

> dat gevoelvermogen, dat ons het schoone overal daar het is doet gewaar worden, en terstond van het lelijke onderscheiden. Houd bij deeze definitie nu vooreerst alleen in 't oog, dat de smaak geene opsporing van het schoone door redeneeringen en gevolgtrekkingen van het verstand zij, maar een gevoel van het schoone.[21]

Net als de bevalligheid is een goede smaak een aangeboren, natuurlijke gave die door oefening verder vervolmaakt kan worden. Hij alleen is het oog waarmee de schoonheid - in natuur, kunst of ethica - gezien kan worden. Naarmate de smaak fijner en volmaakter wordt zal de mens meer schoonheid in zijn eigen ziel ontdekken en daarmee ook een groter vermogen tot waarneming van de schoonheid buiten hem ontwikkelen, ja zijn ziel kan volgens Feith voor korte tijd opgeheven worden tot de stand der engelen: ze zal de volmaaktheid gevoelen van de Schepper en zijn werken.[22]

Dit alles heeft de nodige zedelijke betekenis. De met de juiste smaak begiftigde ziel zal als vanzelf het pad van de deugd kiezen:

> Dan, de Smaak is niet alleen een gids tot het Vermaak, hij vloeit ook op de Deugd in. Hij leert ons het schoone en verkiesbaare van dezelve - slechts kennen? - neen! maar ook gevoelen! warm, levendig gevoelen, vuurig beminnen, ijverig begeeren! Hij leert ons gewillig walgen van het afschuuwlijke, laage, onharmonische der ondeugd.[23]

Op deze wijze opent het gebruik van de gratia-theorie door Wieland en Feith nieuwe maatstaven voor een gelukkig leven in vrijheid en zelfbeschikking. De ethische en esthetische waarden als levenskompas liggen volgens hen in het individu zelf besloten,

19 Voltaire, 'Geschmack - Goût', 602-606; over het begrip 'smaak' bij Wieland zie Brockmeier, 'Bildung, Glück', 115-116. Over nationale smaak onder andere bij Feith: Oosterholt, 'De smaak voor het 'reële'.

20 Vgl. Fick, 'Geschmack', 891.

21 Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, II, 3, 67.

22 Feith schrijft: 'Dan de smaak alleen is het oog daar wij het mede zien kunnen. Van denzelven beroofd, is het voor ons geen schoon. Wij gaan het ongemerkt voorbij en genieten niets. Maar naar maate wij meer smaak bezitten, naar maate dezelve fijner en volmaakter is; naar maate ontdekken wij meer schoonheden en onze ziel geniet bij elk van dezelve. De geheele natuur wordt ééne bron van vermaak voor ons. Alle de zichtbaare kenmerken haarer inwendige volmaaktheid drenken onze ziel met wellust, en elk deel brengt hier het zijne aan toe - de plant, die voor onze voeten kronkelt, en de star die boven ons hoofd tintelt. Wij genieten tot in het oneindige, en, om het nuttige terstond bij het vermaakelijke te voegen, wij worden van de schoonheid der schepselen geduurig tot de volkomenheid van den Schepper, vooral tot Zijne onnadenkelijke wijsheid en goedheid, gemaklijk en van zelven opgeleid, en het edele vuur der dankbaarheid verwekt die koesterende vlammen in ons hart, die de ziel veradelen en den mensch voor oogenblikken tot den engel opheffen, en hier door het uiterste toppunt op zijn vermaak zetten'. Ibidem, 83-84. Over de betekenis van het begrip 'smaak' in de esthetica van Feith zie ook Kloek, 'Rheinvis Feith', 123, 133 e.v.

23 Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, II, 3, 88.

de van de religieuze en maatschappelijke conventies bevrijde mens verwerft een nieuwe, onbevooroordeelde blik op de natuur en de artistieke en maatschappelijke omzetting van haar gaven. De concepten van de *bevalligheid* en de *smaak* openen voor hem de mogelijkheid van de zelfreflectie, waarbij het eigen ik tegelijkertijd object én subject wordt van de filosofische en poëticale discussie. In deze zin kunnen de twee auteurs worden beschouwd als figuren in een literatuurhistorisch proces dat, volgens Foucaults theorie van de discoursen de overgang vormt van de episteme van de representatie naar de episteme van de geschiedenis.[24] In hun werken valt, zoals de volgende paragraaf laat zien, een oppositie waar te nemen tegen het op de representatieve functie van de taal gebaseerde culturele systeem van de hoofs-galante cultuur, waar de bevalligheid alleen verbonden werd met het naleven van onpersoonlijke gedragsregels.

24 Over de toepassing van Foucaults theorieën op de literatuur van de late achttiende eeuw zie Klinkert, *Literarische Selbstreflexion*, 23.

Tegen de sluier van de decentie: het hoofs-galante discours volgens R. Feith

Dit verzet tegen de in hun ogen onnatuurlijke, oneerlijke, ja zelfs onzedelijke regels van het hoofs-galante discours kan worden verbonden met twee begrippen - naïviteit en decentie - die Wieland en Feith regelmatig hanteren. De auteurs blijken onder naïviteit een vorm van natuurlijkheid te verstaan die - in de woorden van Schiller - 'de kunst moet beschamen': de naïviteit geeft de aandoeningen van de ziel rechtsstreeks een plaats in de artistieke en sociale communicatie en bevordert een natuurlijke ongekunsteldheid in lichaamshouding en gedrag.[25] Kortom, zij is een eigenschap van de van het 'wrange, stijve, en spitse' bevrijde, van de artistieke en maatschappelijke conventies onafhankelijke, bevallige mens. In zijn in 1753 verschenen *Abhandlung vom Naiven* en andere geschriften werkt Wieland deze samenhang tussen de *Grazie* en de naïviteit verder uit.[26] Hij pleit voor de terugkeer naar harmonische verhoudingen tussen mens en natuur, zoals deze konden worden waargenomen in een ver verleden dat nog niet was beïnvloed door de dwangbuizen van de hoofse gedragsregels. Feith ondersteunt Wielands cultuurkritische opmerkingen en ziet het afwijken van de natuurlijke geneugtes als een proces van decadentie:

> Van het oogenblik, dat wij de genoegens der Natuur, tegen haar doelwit, misbruikten, volgde uitputting en walging op ons genot [...] van dat oogenblik begon eene verfijning van genoegens noodzaaklijk te worden: de begeerte, eenmaal aan de Natuur ontweldigd, werd maatloos; de driften, altijd aangevuurd, nimmer verzadigd, kenden geen paalen meer; de wijze gelijkheid, die de Natuur tusschen menschen en menschen gesteld had, werd verkracht; elk zocht zijn genot met dat van zijnen Broeder te vermeerderen; de rijkdom en armoede maakten magtigen en zwakken; hier gebrek, daar weelde; de wetten begonden noodzaaklijk te worden; maar de zeden werden geduurig meer verdorven.[27]

In zijn *Brieven over verscheiden onderwerpen* relateert Feith deze ideeën aan het thema *liefde* en haar literaire verwerking. Uitgaand van een uitvoerige beschouwing over het genre *minnedicht* eist hij niets minder dan het aangaan van een nieuw discours ten opzichte van dit onderwerp. De houding tegenover de liefdesthematiek wordt voor Feith een toetssteen voor de graad van verlichting, bevalligheid, smaak en gevoel, waarover een bepaald auteur kan beschikken. In een, overigens door Herder geïnspireerd, historisch overzicht behandelt Feith de liefde in het paradijs, bij de

25 Schiller, *Über naive und sentimentalische Dichtung*, 694.

26 Wielands cultuurkritiek is gericht tegen de hoofse gedragsregels zoals deze onder meer tot uitdrukking kwamen in werken als Castigliones *Il Libro del Cortegiano* (gepubliceerd in 1528) of Graciáns *Oráculo manual* (1653). In tegenstelling tot Feith, wiens geschriften op het meer 'burgerlijke' publiek in de Nederlandse Republiek zijn gericht, schrijft Wieland evenwel voor een hofmilieu, namelijk het 'Musenhof zu Weimar'. Hij hoopt aldaar zijn idealen verwezenlijkt te zien van een op een natuurlijk gedrag en een veredelde smaak gebaseerd humanisme. Vervolgens zou de uitstraling van deze ideeën ook de maatschappelijke werkelijkheid in Duitsland kunnen beïnvloeden. Dit blijft, ondanks Wielands inspanningen, evenwel een utopie.

27 Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*, IV, 5, 178-179.

aartsvaders, in de oosterse cultuur, bij de 'Bergschotten', de Grieken, de Romeinen en tijdens de 'periode van het ridderschap' tot aan de dagen van Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk.[28] Daarbij gaat zijn voorkeur duidelijk uit naar de onbedorven eeuwen die volgens hem een periode bestrijken van de paradijselijke tweezaamheid van Adam en Eva tot de minnedienst van de Franse middeleeuwse zangers, waarbij hij de fase van zedenverbastering en afwijking van het oorspronkelijke, zuivere liefdesideaal al met de regering van Filips II Augustus (1165-1223) laat beginnen. Vervolgens ontwikkelt hij een concept van de *galante* liefde als uitdrukking voor een in de grond van de zaak ontaarde benadering van de liefdesthematiek, een negatief geconnoteerde tegenhanger van het natuurlijke liefdesideaal. Met de invoering van een ontwikkeld hofleven, waarin ook de vrouwen volop toegang hadden, ontplooide zich aan het Franse hof volgens Feith een nieuwe omgangsvorm die de ontwikkeling in de weg stond van een vrije, na-

28 Feith beroept zich met name op Herders (onvoltooid) geschrift *Vom Geist der ebräischen Poesie* (1782-83); vgl. idem, V, 4, 139. Het historische overzicht in IV, 3, 74-116 en IV, 4, 117-169; V, 4, 115-159.

tuurlijke benadering van de liefdesproblematiek. Vanuit Frankrijk verspreidden deze opvattingen zich volgens hem over Europa:

> Nu begint de Liefde van lieverlee een gochelspel der zinnen en der verbeelding, en eindelijk eene aangenomen en gevoellooze Galanterre [sic] te worden; het hart blijft 'er koud bij; alles wordt geest en kunst, en de natuur zelve is indecent voor een beschaafd volk, dat door de weelde geregeerd wordt.[29]

Het galante discours wordt gekenmerkt door geest en kunst die de auteur in zijn betoog plaatst tegenover de eenvoud en de natuurlijkheid van het oorspronkelijke liefdesideaal. Toegenomen welvaart heeft weliswaar de graad van beschaving in de maatschappij verhoogd, maar daardoor de mens ook ongevoelig gemaakt voor de directe inwerking van de natuur op zijn ziel: de snaren van het gevoel worden niet meer geraakt, de mensen zijn doof geworden voor de wijsheid van de schepping die besloten ligt in de natuur en die alleen door de belevenis van de ware liefde ontsloten kan worden, kortom: ‘de taal is beschaafd geworden, maar het hart meer en meer verdorven’.[30]

Een belangrijk begrip, waardoor het galante discours volgens Feith wordt gekenmerkt, is de *decentie* die in tegenstelling staat tot het boven geschetste concept van de *naïviteit*. Is naïviteit het daadwerkelijk onschuldig zijn, decentie betekent de schijn van de onschuld die het culturele zedenbederf moet bedekken. Onder decentie verstaat Feith de representatietechniek van de hoofse conversatie, waarbij de sprekers steeds meer vindingrijkheid besteden aan het verhullen van de eigenlijk immorele betekenis van hun woorden. Het hoofs-galante discours schuwt dus iedere directe toespeling op de liefde, zodat het zedenbederf van zijn sprekers verborgen blijft. Het gesprek over de natuurlijke, zuivere liefde, aldus Feith, is voor de hoofse samenleving gevaarlijk, want het kan haar diepgewortelde inhumaniteit genadeloos openbaren.

Tegen deze achtergrond gebruikt ook Feith het sluier-motief. Maar in tegenstelling tot *de sluier van de Grazie* bij Wieland, het weefsel, waardoor natuur en kunst een harmonisch geheel vormen, heeft de *sluier* van de decentie bij Feith een heel andere functie. Hij is een middel van de hoofs-galante schrijvers,

> wier kieschheid van taal en uitdrukking men tot een model opgeeft; die echter alle hunne poogingen enkel schijnen aangewend te hebben om de Ondeugd haare terugstootende gedaante te ontnemen; die aan den eenen kant over alle de vermogens van hunne kunst gebieden, om door de wellustigste, maar, als 't ware, met een dun gaas overdekte tafereelen de verbeeldingskracht aan 't werken te helpen, en dus van lieverlee en als onmerkbaar het hart aan de onreinheid te gewennen.[31]

Daarom worden de literaire voortbrengsels uit de oude, nog voor de zuivere liefde gevoelige tijden in de hoofse maatschappij verguisd, daarom tasten de leidende figuren van de galante cultuur zelfs de Heilige Schrift aan en leggen ze de gehele

29 Ibidem, IV, 3, 82.
30 Ibidem, IV, 4, 160.
31 Ibidem, IV, 5, 210-211.

maatschappij de codes van het decente spreken op. Wie zich ertegen verzet wordt volgens Feith als ‘indecent’ gebrandmerkt en uitgesloten van het gezellige gesprek en daarmee van het maatschappelijke leven.[32] Met de ontmaskering

32 ‘De Decentie is voor ons noodzaaklijk geworden, en naar maate ons Zedenbederf toeneemt, zal zij van oogenblik tot oogenblik nog noodzaaklijker worden. Reeds doet ons de Natuur walgen; reeds is de Liefde weinig meer bekend; nog maar luttel jaaren bij de eigen voorthollende weelde, en de Liefde zal in onze Echtverbindtenissen onmooglijk worden; men zal in de eerste plaats verpligt zijn voor zijn bestaan te zorgen, en wanneer zal het treffen, dat gouddorst en waare liefde in het eigen voorwerp beide voldoening kunnen vinden? De begeerte van 't hart zal echter blijven; de verleiding zal grooter worden; het huwelijk zal al zijne heiligheid verliezen; het misdrijf zal de prachtigste gedaante aannemen, en de Decentie zal haar toppunt bereikt hebben. Ibidem, IV, 5, 192-193.

van dit mechanisme had Feith een belangrijk doel van zijn *Brieven over verscheiden onderwerpen* bereikt.

Conclusie

Christoph Martin Wieland was een van de invloedrijkste, misschien wel de invloedrijkste Duitse auteur voor Rhijnvis Feith, waarbij zijn 'Grazientheorie' en zijn cultuurkritische opmerkingen ten aanzien van het eigentijdse culturele en sociale bedrijf de Nederlandse schrijver kennelijk het meest hebben overtuigd. Feith zag daarbij schijnbaar welbewust over het hoofd dat Wielands werken, zoals *Musarion, Die Grazien* of *Der goldene Spiegel* voor een hofmilieu geschreven zijn en dat Wieland als leermeester van de erfprins Carl August (1733-1813) aan het hof in Weimar juist deze kringen wilde winnen voor het ethisch-esthetische ideaal van de *Grazie*. De Nederlandse auteur gebruikt Wielands denkbeelden op een creatieve manier en verwerkt hen met blik op de Nederlandse literaire discussie. Hij ontmaskert de hoofs-galante comunicatie als een uitsluitingsmechanisme dat met zijn stijve, *onnatuurlijke* regels een meer *natuurlijke*, ethisch-esthetische ontwikkeling van de mens in de weg staat en bovendien een ongedwongen deelname van alle met bevalligheid en goede smaak begiftigde individuen aan het maatschappelijk verkeer onmogelijk maakt. Daarmee gaat de Nederlandse auteur in de kwestie van de aanwendbaarheid van de bevalligheidsleer op de reformatie van maatschappelijke toestanden veel verder dan zijn Duitse geestesverwant.

Met de ontmaskering van het galante spreken kon hij immers het utopische potentieel van de sentimentele literatuur sterker tot uitdrukking brengen. Het gaat om een nieuw, *sentimenteel* mensbeeld, waarvan de maatschappelijke dimensie niet onderschat mag worden.

Over de auteur

Dr. Bettina Noak is momenteel werkzaam als wetenschappelijk assistente aan de Freie Universität te Berlijn. Ze publiceerde over Nederlandse literatuur van de zeventiende en achttiende eeuw en werkt sinds kort aan een onderzoeksproject over Nederlands-Duitse kennistransfer in de zeventiende eeuw.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Primaire bronnen

Rhijnvis Feith, *Brieven over verscheiden onderwerpen*. Deel. 1-5 (Amsterdam, Johannes Allart 1784-1790). (Ook in www.dbnl.nl).

Rhijnvis Feith, *De Patriotten. Tooneelspel* (Amsterdam, Johannes Allart 1785).

Friedrich Schiller, 'Über naïve und sentimentalische Dichtung', in: Friedrich Schiller, Sämtliche Werke, 5 (München 1959) 694-780.

Voltaire, 'Geschmack - Goût' in: Manfred Neumann (ed.), Artikel aus der von Diderot und D'Alembert herausgegebenen Enzyklopädie (Frankfurt / M. 1972) 602-606.

Christoph Martin Wieland, 'Abhandlung vom Naiven'. Deutsche Kommision der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften (ed.), *Wielands gesammelte Schriften* (Berlin 1916) 1. Abt. 4. Bd., 15-21.

Christoph Martin Wieland, *Musarion oder die Philosophie der Grazien: ein Gedicht in drei Büchern* (Stuttgart 1992).

Christoph Martin Wieland, *Sämmtliche Werke*. Hamburger Stiftung zur Förderung von Wissenschaft und Kultur (Hamburg 1984) Dl. III (10).

Secundaire literatuur

Jan Assmann, *Das verschleierte Bild zu Saïs. Schillers Ballade und ihre griechischen und ägyptischen Hintergründe* (Stuttgart / Leipzig 1999).

Klaus Bäppler, *Der philosophische Wieland: Stufen und Prägungen seines Denkens* (Bern 1974).

Irmela Brender, *Christoph Martin Wieland* (Reinbek bei Hamburg 1990).

Peter Brockmeier, 'Bildung, Glück und das allgemeine Interesse: Wielands Musarion (1768) und La Mettries *Discours sur le bonheur', Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte* 20 (1996) 113-133.

P.J. Buijnsters, *Tussen twee werelden: Rhijnvis Feith als dichter van 'Het graf'* (Assen 1963).

Mark-Georg Dehrmann, *Produktive Einsamkeit: Gottfried Arnold, Shaftesbury, Johann Georg Zimmermann, Jacob Hermann Obereit, Christoph Martin Wieland* (Hannover 2002).

A. Dierick, 'Sense and/or sensibility: the Novels of Rhijnvis Feith between Enlightenment and Pre-Romanticism', *Dutch Crossing* 28 (2004) 83-104.

Jan Engbers, *Der 'Moral-Sense' bei Gellert, Lessing und Wieland: zur Rezeption von Shaftesbury und Hutcheson in Deutschland* (Heidelberg 2001).

Walter Erhart, 'Beziehungsexperimente: Goethes Werther und Wielands *Musarion', Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 66 (1992) 333-360.

M. Fick, 'Geschmack', in: G. Ueding (ed.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* (Darmstadt 1996) III, 870-901.

K.-H. Göttert, 'Anmut', in: G. Ueding (ed.)*, Historisches Wörterbuch der Rhetorik* (Darmstadt 1992) I, 610-632.

Herbert Grudzinski, *Shaftesburys Einfluß auf Chr. M. Wieland: mit einer Einleitung über den Einfluß Shaftesburys auf die deutsche Literatur bis 1760* (Stuttgart 1913).
Th. Klinkert, *Literarische Selbstreflexion im Medium der Liebe. Untersuchungen zur Liebessemantik bei Rousseau und in der europäischen Romantik (Hölderlin, Foscolo, Madame de Staël und Leopardi)* (Freiburg i. Br. 2002).
J.J. Kloek, 'Rhijnvis Feith, het belang en de gevoelige lezer. Een receptie-esthetische problematiek avant la lettre', *TNTL* 97 (1981) 120-145.
Charlotte Köppe, 'Christoph Martin Wieland's Beziehungen zur Antike in der Verserzählung *Musarion* (1768)', in: Thomas Höhle (ed.), *Wieland-Kolloquium, Halberstadt 1983* (Halle 1985) 143-153.
Lothar van Laak, 'Popularität als Antiklassizismus in Christoph Martin Wielands *Don Silvio von Rosalva und Musarion'*, in: Artur Pelka (ed.), *Baden - Württemberg - Polen* (Fernwald 2004) 13-25.
Annemieke Meyer, *The Pure Language of the Heart: sentimentalism in the Netherlands 1775-1800* (Amsterdam 1998).
Gerhard Neumann, 'Lektüren der Liebe', in: Heinrich Meier (ed.), *Über die Liebe. Ein Symposion* (München / Zürich 2001) 9-79.
Gerhard Neumann, '"Heut ist mein Geburtstag": Liebe und Identität in Goethes Werther', in: W. Wiethölter (ed.), *Der junge Goethe* (Tübingen / Basel 2001) 117-143.
Bettina Noak, 'Esthetica en maatschappelijke relevantie. Rhijnvis Feith De Patriotten (1785)', *Spiegel der letteren* 48 (2006) 379-402.

Jan Oosterholt, ‘De smaak voor het “reële”. Opvattingen over de nationale smaak in een aantal poëticale verhandelingen uit de laatste decennia van de achttiende eeuw’, *Nederlandse letterkunde* 2 (1997) 338-349.
Jan Oosterholt, *De ware dichter. De vaderlandse poëticale discussie in de periode 1775-1825* (Assen 1998).
Dirk von Petersdorff, ‘Wieviel Metaphysik braucht die Aufklärung?: Christoph Martin Wielands *Musarion’, Merkur* 58 (2004) 1009-1019.
Joachim Rickes, F*ührerin und Geführter: zur Ausgestaltung eines literarischen Motivs in Christoph Martin Wielands Musarion oder die Philosophie der Grazien* (Frankfurt am Main 1989).
Jutta Sandstede, *Die Göttinnen der Anmut in Wielands Werk. Ein Beitrag zur Rhetorik der Aufklärung*. Diss. (Oldenburg 1999) (Zie onder: http://docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/dissertation/2001/sangoe00/sangoe00.html (28 januari 2008)
Klaus Schaefer, *Christoph Martin Wieland* (Stuttgart 1996).
Hansjörg Schelle (ed.), *Christoph Martin Wieland* (Darmstadt 1981).
Marleen de Vries, ‘Loflied op de gevoelige man’, in: Cis van Heertum e.a. (ed.), *De andere achttiende eeuw: opstellen voor André Hanou*. Speciaalnummer van *Mededelingen Jacob Campo Weyerman* 29 (2006) 251-262.
Simon Vuyk, ‘Een opmerkelijk opstel van Rhijnvis Feith over de vaderlandse identiteit’, *Overijsselse historische bijdragen* 121 (2006) 87-107.
Jean Weisgerber, ‘Un panachage rococo: Pope, Marivaux, Wieland et la philosophie de la grâce’, *Neohelicon* 24 (1997) 37-61.
Gottfried Willems, ‘Hans Castorp und Herkules am Scheideweg: das Leib-Seele-Problem und seine Wendung im Sinne aufgeklärter Humanität in Thomas Manns *Zauberberg* und Wielands *Musarion*’, in: Kevin F. Hilliard (ed.), *Bejahende Erkenntnis. Festschrift für T.J. Reed zu seiner Emeritierung am 30. September 2004* (Tübingen 2004) 145-162.
Gottfried Willems, ‘Von der ewigen Wahrheit zum ewigen Frieden: “Aufklärung” in der Literatur des 18. Jahrhunderts, insbesondere in Lessings *Nathan* und Wielands *Musarion’, Wieland-Studien* 3 (1996) 10-46.

Ger-manie
De laat-achttiende-eeuwse Weense vertaling van de lyriek van Jacobus Bellamy (1757-1786)

J.W.H. Konst

Summary
This article discusses an anonymous German translation of the works of Jacobus Bellamy (1757-1786), published in 1790-1791 by the Viennese publisher Ignaz Alberti (Ignatius Albertus): J. Bellamy's Gedichte. The central question is wether or not the relatively unknown poet Theobald Wilhelm Broxtermann (1771-1800) could have been the translator.

Met de reputatie van de Nederlandse literatuur was het aan het einde van de achttiende eeuw in Duitsland betrekkelijk slecht gesteld en daarin kwam in de eerste decennia van de negentiende eeuw weinig verandering. Over de Nederlandse literatuur werd doorgaans in geringschattende termen gesproken en nogal eens valt het oordeel te beluisteren dat zij de aansluiting bij internationale ontwikkelingen verloren zou hebben.[1] Zo verliest de Nederlandse literatuur zich in de ogen van veel Duitse beoordelaren nog altijd in retorische bombast, heeft zij veel te vaak een te beperkt gelegenheidskarakter en - misschien wel het meest typerende verwijt - het gemoed van de dichter zou onvoldoende in haar doorklinken. Uiteraard zeggen deze oordelen veel over de smaak van de betreffende criticasters, maar dat laat onverlet dat het discours over de Nederlandse literatuur in Duitsland rond de eeuwwende van 1800 in doorgaans negatieve termen gevoerd werd. Illustratief is in dit verband een uitspraak die zich de theoloog en literator Ludolf Wienbarg (1802-1872) in zijn boek *Holland in den Jahren 1831 und 1832* over de contemporaine Nederlandse literatuur veroorlooft. Wienbarg, die onder meer als huisleraar in Nederland gewerkt heeft, noemt enkele schrijvers bij naam - onder hen is ook Bellamy, die in het vervolg centraal staat.[2] Het feit dat hij de meeste van hun namen foutief weergeeft, doet overigens weinig goeds vermoeden over de diepgang en waarachtigheid van zijn belangstelling voor de Nederlandse literatuur:

> Ihre neueren Dichter, Bilderdyk, Tollees [Tollens], Bellamy und wie sie heißen, konnten wenig Sangbares zu Stande bringen, oder auch nur einen Funken Lese-Poesie in die Gemüther fallen lassen. Wie konnten sie auch einen Geschmack von dem mittheilen, was sie selbst nicht besaßen. Die beiden neuesten Dichter, die ich am öfftersten nennen und preisen höre, Hoopt [Van der Hoop] und Lennep, sind leider eben so philiströse Sänger und eben so wenig fähig, den Geist der Poesie über den Wassern erscheinen zu lassen; man möchte denn die orangerothe Begeisterung ihrer Gedichte für den Geist der Poesie halten.[3]

1 Van Ackeren, *Das Niederlandebild*, 179-215.
2 Over Bellamy: Aleida Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy* en W.A.P. Smit, 'De literaire gestalte van Bellamy'.
3 Geciteerd uit Van Ackeren, *Das Niederlandebild*, 199.

Het hoeft tegen deze achtergrond geen verbazing te wekken dat het met de culturele en literaire transfer vanuit de Nederlanden richting het Duitse taalgebied heel anders gesteld is dan in de zeventiende eeuw. Toen kon de Republiek in feite als de gevende partij gezien worden, maar de

situatie aan het einde van de achttiende eeuw is omgekeerd, want de impulsen komen nu vooral vanuit Duitse richting.[4] In het verlengde daarvan laat zich vaststellen dat Duitse vertalingen van Nederlandse literatuur duidelijk schaarser worden, zodat de uitgave waar in dit verband de aandacht naar uitgaat des te opvallender is. Een Nederlandse auteur namelijk wiens werk vrijwel integraal naar het Duits vertaald werd, is de al even genoemde Jacobus Bellamy. In de jaren 1790 en 1791 verscheen bij de Weense boekdrukker Ignaz Alberti, die ook bekend is onder de naam Ignatius Albertus, een tweedelige, Duitstalige editie van zijn poëzie onder de titel *J. Bellamy's Gedichte*.[5] Deze uitgave is op het moment van verschijnen opmerkelijk actueel, want de anonieme vertaler-bewerker heeft te oordelen naar de in de eerste band opgenomen gedichten in ieder geval ook gebruik gemaakt van de herziene uitgave van de *Gezangen mijner jeugd* uit 1790. In deze uitgave komen enkele gedichten voor die tijdens het leven van de dichter niet in druk verschenen waren en die dus in 1790, het jaar waarin immers ook het eerste deel van de Duitse vertaling het licht zag, vrijwel tegelijkertijd voor een Nederlands- en Duitstalig lezerspubliek beschikbaar kwamen.

Jacobus Bellamy, *Gedichte* (Ignaz Albert: 1790-1791)

De vertaler-bewerker van de Weense Bellamy-uitgave is zich terdege bewust van het ongewone karaker van zijn werk. Zo refereert ook hij in het voorwoord in het eerste deel, dat gedateerd is op 1 december 1790, nadrukkelijk aan het zojuist gesignaleerde, negatieve beeld van de Nederlandstalige letteren in Duitsland rond 1800. In Bellamy evenwel ziet hij iemand die de kwaliteit van de middelmaat ontstijgt, een dichter dus die het verdient aan een Duits publiek gepresenteerd te worden:

> Da wir bisher in Deutschland so wenig Nachrichten von der Holländische Literatur erhalten; da wir über diess auch dafür halten, es erscheine in Holland wenig Merkwürdiges, besonders in den schönen Wissenschaften, so dacht' ich, es würde jedem Liebhaber der Literatur überhaupt ein angenehmes Geschenk seyn, wenn ich ihm einen wirklich originellen Holländischen Schriftsteller bekannt mache [...][6]

Over de verdere beweegredenen van de anonieme vertaler-bewerker komt de lezer weinig meer aan de weet. Het lange voorwoord waaruit dit fragment genomen is, bestaat namelijk voor meer dan negentig procent uit een vertaling van de programmatische brief die Bellamy aan zijn vriend Jan Pieter Kleyn schreef en die als introductie was afgedrukt in de bundel *Gezangen* (1785). De Duitse vertaler-bewerker eindigt zijn inleidende woorden met een opsomming van de in

4 Zie over het renommee van de Nederlandse literatuur in het Duitse taalgebied tijdens de zeventiende eeuw bijvoorbeeld Bornemann, Anlehnung und Abgrenzung en Van Ingen, *Holländisch-deutsche Wechselbeziehungen*.

5 *J. Bellamy's Gedichte*. Aus dem Hollaendischen, 2 delen (Wien: Ignaz Alberti 1790-1791). Het literairwetenschappelijk onderzoek is goeddeels voorbijgegaan aan deze uitgave. Recentelijk evenwel heeft Lothar Jordan in het kader van een beschouwing over de achttiende-eeuwse Nederlandse en Duitse natuurlyriek zijdelings aandacht gevraagd voor deze vertaling. Zie: Lothar Jordan, 'Deutsche und niederländische Naturlyrik'.

6 *Bellamy's Gedichte*, I, 5.

druk verschenen werken van Bellamy en een persoonlijke opmerking over de vroege dood van de dichter: ‘Wen rührt nicht der frühzeitige Verlust eines so sanften Herzens, eines so originellen, und hinreissenden Dichters?’[7] Bellamy dus als een origineel, een fijngevoelig (‘mit sanftem Herzen’) en ‘hinreißender’ dichter - alleen op deze poeticaal gezien uiterst diffuse begrippen kan men zich beroepen, wanneer men de voorliefde van de Duitse anonymus voor de Nederlandse dichter zou willen verklaren.

In de oudere secundaire literatuur over Bellamy wordt enkele malen de potentiële naam van de dichter-bewerker van de Weense uitgave genoemd, te weten ene T.W. Broxtermann.[8] Zijn

7 Ibidem, 23-24

8 Zie Aleida Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy* II, cxxix en Te Winkel, *De ontwikkelingsgang* VI, 91.

naam hebben we te danken aan een werk dat betrekkelijk kort na de dood van de Nederlandse dichter het licht zag en dat tot stand kwam onder redactie van twee mensen uit de persoonlijke omgeving van Bellamy, te weten Willem Anthony Ockerse, een vriend van de dichter uit het Utrechtse studentenmilieu, en Antoinette Kleyn, de weduwe van de al even genoemde Jan Pieter Kleyn.[9] In de *Gedenkzuil op het graf van Jakobus Bellamy* wijst dit tweetal op de genoemde Broxtermann en gezien deze vroege vermelding is het zinvol na te gaan of er aan het einde van de achttiende eeuw in het Duitse taalgebied een literator met deze naam in aanmerking zou kunnen komen als mogelijke Bellamy-vertaler. Tot dusverre is het onderzoek er - voor zover valt na te gaan - niet in geslaagd Broxtermann te identificeren. Echt verwonderlijk is dat niet, want alleen dankzij het nodige zoekwerk is het mogelijk te melden dat het gaat om een volledig vergeten, ook tijdens zijn leven betrekkelijk onbetekenende auteur die eigenlijk alleen in zijn geboortestad Osnabrück in de jaren kort voor 1800 enige bekendheid genoot.

Theobald Wilhelm Broxtermann

De bedoelde persoon is Theobald Wilhelm Broxtermann, wiens geboortedatum we niet kennen maar van wie we weten dat hij op 15 juni 1771 te Osnabrück gedoopt werd als zoon van de katholieke jurist Friedrich Wilhelm Broxtermann, die in de Westfaalse stad een eigen advokatenpraktijk voerde en daarnaast onder meer het ambt van 'Domsyndikus' bekleedde.[10] Theobald Wilhelm Broxtermann stierf nog voor zijn dertigste geboortejaar te München, naar alle waarschijnlijkheid op 14 september van het jaar 1800. Alles wat er over hem bekend is, kan teruggevoerd worden op twee negentiende-eeuwse bronnen die beide verschenen zijn in Osnabrück en onmiskenbaar door een zeker *Lokalpatriotismus* gevoed worden. In de betreffende publicaties wordt Broxterman als een plaatstelijke grootheid gevierd en de beide auteurs spreken in de hoogste termen hun lof uit over de (literaire) prestaties van de jong gestorven dichter. Het gaat in de eerste plaats om een uitvoerig toegelichte uitgave van Broxtermanns *Sämmtliche Werke*, die in 1841 verscheen bij de Radhorst'sche Buchandlung en geredigeerd werd door Eduard Wedekind, burgemeester van het kleine plaatsje Esens in Ostfriesland.[11] Daarnaast moet gewezen worden op een overzichtsartikel over het leven en werk van Broxtermann door J. Riehemann in de *Mittheilungen des Vereins für Geschichte und Landeskunde von Osnabrück* uit 1892.[12] Met deze twee publicaties is het belangrijkste dan ook wel genoemd en het is voor de literaire betekenis van de Osnabrückse dichter ongetwijfeld veelzeggend dat het germanistisch onderzoek van de twintigste en eenentwintigste eeuw vrijwel geen aandacht gehad heeft voor het in omvang niet eens zo heel bescheiden oeuvre van deze auteur.

Na hetgeen tot dusverre vermeld is, kan men zich de vraag stellen of het nu werkelijk nodig is een auteur als Broxtermann aan de vergetelheid te ontrukken.

9 W.A. Ockerse en A. Kleyn, *Gedenkzuil*, 3 en 237.
10 Zie over hem: Gödden en Nolle-Hornkamp, *Westfälisches Autorenlexikon*, 51-54.
11 Broxtermann, *Sämmtliche Werke*.
12 Riehemann, *'Die Dichtungen des Osnabrücker Dichters Broxtermann*.'

Prosopografisch onderzoek naar deze en vergelijkbare, schijnbaar onbetekende persoonlijkheden is evenwel essentieel, wanneer men een beeld wil krijgen van de uitstraling van de Nederlandse literatuur in het Duitse taalgebied. Maar al te vaak blijkt, dat het niet de de grootste cultuurdragers geweest zijn, maar eerder de kleinere goden, de *poetae minores* die zich in het verleden voor de literatuur uit de contreien ten noordwesten van het Duitse taalgebied geïnteresseerd hebben. Juist zij hebben als *Vermittler* gefungeerd en hun rol voor de cultuurtransfer van Nederland naar Duitsland kan niet snel overschat worden. En dat geldt overigens niet alleen voor de late achttiende eeuw, maar in meerderlei opzicht ook voor de zeventiende eeuw, waar zich bijvoorbeeld onder de ongeveer vijfentwintig Cats-vertalers nogal wat niet-professionele auteurs, liefhebbers en dilettanten zogezegd, bevonden. Daarom zal in het navolgende wat dieper ingegaan worden op de persoon en het werk van Theodor Wilhelm Broxtermann, waarbij de vraag centraal staat of hij inderdaad voor de vertaling van Bellamy's lyriek getekend zou kunnen hebben. Ter afsluiting van deze bijdrage zal dan op exemplarische wijze een vertaald gedicht uit de Weense uitgave bezien worden om meer aan de weet te komen over de vertaalstrategieën van de anonieme editeur.

Immer reizender und verführerischer erschienen die Nebenstudien

De levensgeschiedenis van Broxtermann is betrekkelijk snel verteld. Zijn middelbare schoolopleiding genoot hij aan het gerenommeerde, reeds in het jaar 804 door Karel de Grote opgerichte Gymnasium Carolinum te Osnabrück, waar zich Broxtermanns literaire talent al snel openbaarde. Nog tijdens zijn vijftiende levensjaar publiceerde hij zijn eerste gedichten en in 1789 nam Wieland een episch gedicht van zijn hand in de *Teutscher Merkur* op; het is enkele honderden regels lang en draagt de titel *Benno. Bischof von Osnabrück. Ein Traum aus unsrer Väterzeit*.[13] In 1790 ging Broxtermann op het dringende advies van zijn vader rechten studeren in Göttingen, wat hem in de voorstelling van zijn biograaf Wedekind maar matig kon bekoren. Zijn aandacht ging niet zozeer naar de juridische nuance uit, maar was veeleer gericht op een reeks van bijvakken die beter gepast zouden hebben bij zijn literair en filosofisch gerichte belanstelling. Zo heet het in Wedekinds inleiding bij Broxtermanns *Sämmtliche Werke:*

> Alle seine Erfolge und alle seine Neigungen lagen, das fing er mit Bangen an zu fühlen, abwärts von der Bahn, die sein Vater und er selbst sich für sein Leben gewählt hatte. Immer reizender und verführerischer erschienen die Nebenstudien, immer trockener und unangenehmer das Hauptstudium, und sein bis dahin sorgloses und unbefangenes Gemüth fing an, in selbstquälerischem Eifer sich das Schreckbild eines verfehlten Lebensberufes auszumalen.[14]

Ondanks de hier veronderstelde twijfel aan een juridische loopbaan, keert Broxtermann na voltooiing van zijn studie in Osnabrück terug en vestigt zich daar in 1793 als advocaat. In zijn geboortestad vormde hij al snel het middelpunt van een groep jonge mannen die zich voor de schone letteren interesseerden. Zij noemden zich de 'Gelehrten-Klub' en uit het feit dat zij allen bijnamen droegen die verwezen naar de protagonisten van de Franse Revolutie mag men afleiden dat er in hun kringen sterke republikeinse sympathieën leefden.[15] Het jaar 1795 bracht een breuk in het leven van Broxtermann, want toen zag hij zich in een lang gekoesterde hoop op een docentschap aan de Universiteit van Jena bedrogen. Hierop geeft hij zijn advocatenambt op en vertrekt naar Nederland, om precies te zijn naar Arnhem. De politiek geëngageerde Broxtermann - een 'glühender Republikaner', aldus zijn levensbeschrijver Wiedekind[16] - zag zich op die manier in de gelegenheid gesteld bij te dragen aan het maatschappelijke experiment van de Bataafse Republiek en hij trad als een soort externe adviseur in dienst van het zogenaamde 'Intermediair Administratief Bestuur' van het voormalig gewest Gelderland.[17]

Iets meer dan een jaar werkt Broxterman voor de 'Wohlfahrtsausschuß der Provinz Geldern, der, wie in allen Provinzen', aldus de auteur in een brief uit november 1795 aan zijn vader,

13 Riehemann, 'Dichtungen des Osnabrücker Dichters Broxtermann', 80-84.
14 Broxtermann, *Sämmtliche Werke*, 20-21.
15 Ibidem, 24.
16 Ibidem, 25.
17 Ibidem, 33-36.

> die Staatsangelegenheiten, die Polizei, Justiz- und Finanzsachen zu besorgen hat, [aber] mit dem Detail dieser letztern Angelegenheiten zu sehr beschäftigt [ist], um auf das Wichtigste die gehörige Sorgfalt verwenden zu können. Geschickte Leute werden wie Gold gesucht. Man hat geglaubt, daß ich hier nützen könnte.'[18]

Wanneer duidelijk wordt dat het in Arnhem nooit tot een vaste aanstelling zal komen, vertrekt Broxtermann naar Utrecht, waar hij in de tweede helft van 1796 privatissima aanbiedt op het gebied van het natuurrecht, de moraalfilosofie en de Engelse en Italiaanse literatuur. In 1797 keert hij dan terug naar Duitsland waar hij wordt aangesteld door Herzog Wilhelm von Pfalz-Birkenfeld. In zijn dienst komt hij in München te werken, waar hij tot zijn dood in 1800 verschillende administratieve functies bekleedt.

18 Afgedruk in Broxtermann, *Sämmtliche Werke*, 60.

Het literaire oeuvre van Broxtermann is relatief rijk geschakeerd. Epische gedichten over het Duitse verleden lijken er de kern van uit te maken. Behalve op het al even genoemde Benno kan bijvoorbeeld nog gewezen worden op *Der Tod des Gustav Adolfs* (1789-1790) en *Wittekind bei den Normannen* (1799).[19] Broxtermann schreef daarnaast het nodige aan gelegenheidswerk en bekwaamde zich in enkele kleinere lyrische genres. Ook gaf hij in geschrifte blijk van een onmiskenbare politieke en historische belangstelling. Daarbij valt op dat hij speciaal ook in de Nederlandse geschiedenis geïnteresseerd was. Zo verscheen er in de *Teutscher Merkur* een opstel van zijn hand over de opmaat tot de Tachtigjarige Oorlog onder de titel *Alba's Verwaltung der Niederlande von der Hinrichtung des Grafen Egmont und Horn bis zum Ausbruche der Revoluzion* (1797).[20] De bevrijding van de Noordelijke Nederlanden wordt in dit stuk beschreven als een historische voorloper van de Franse Revolutie.[21]

Broxtermann heeft verder veel buitenlandse literatuur bewerkt en/of vertaald, onder andere enkele langere fragmenten uit *Orlando Furioso* (in 1794) van Ludovico Ariosto, Alexander Popes *Essay on man* (in 1798) en Corneilles Le Cid (in 1799).[22] Niet alleen deze vertalingen vormen een bewijs voor Broxtermanns belangstelling voor vreemde talen, datzelfde geldt voor werk dat hij in het Nederduits schreef.[23] Ook de Nederlands taal beheerste Broxtermann goed, in ieder geval vanaf de jaren die hij in Arnhem en Utrecht heeft doorgebracht. Er is zelfs oorspronkelijk werk van zijn hand in het Nederlands verschenen, namelijk een beschouwing over enkele wenselijke aanpassingen op het gebied van de staatsinrichting, getiteld *Prys-verhandeling, over de marken en markengenootschappen, de noodzakelijkheid van, en de middelen tot derzelver vernietiging.* De bibliotheek Nijmegen bezit een exemplaar van deze uitgave, die in 1798 op instigatie van het Regionaal Bestuur te Arnhem door de in deze plaats actieve uitgever J.H. Moeleman werd uitgegeven.[24] Deze zelfde uitgeverij zou in 1796 of 1797 nog een tweede werk van Broxtermann, met de intrigerende titel *Over kerke en staat en derzelven betrekking*, gepubliceerd hebben, maar daarvan lijkt geen exemplaar meer bewaard gebleven te zijn.[25]

Broxterman: de Weense vertaler-bewerker van Bellamy?

Tot zover het leven en werk van Theobald Wilhelm Broxtermann. Is deze dichter-literator uit Osnabrück nu inderdaad dezelfde als de anonieme vertaler-bewerker van de Weense Bellamy-uitgave? Het is een vraag die op grond van het beschikbare bronnenmateriaal moeilijk definitief te beantwoorden valt. In de literatuur van en over Broxtermann vindt men geen verwijzingen naar Bellamy, maar men zou een zeker gewicht kunnen toekennen aan de toeschrijving van Willem Anthony Ockerse en Antoinette Kleyn, die zich in de *Gedenkzuil op het graf van*

19 Riehemann, ‘Dichtungen des Osnabrücker Dichters Broxtermann’, 84-87 en 93-97.
20 Voor de complete tekst: Broxtermann, *Alba's Verwaltung*.
21 Broxtermann, *Sämmtliche Werke*, 29.
22 Riehemann, ‘Dichtungen des Osnabrücker Dichters Broxtermann’, 107-111 en 116-122.
23 Ibidem, 107-108.
24 Signatuur: R. In 9868.
25 Vgl. Broxtermann, *Sämmtliche Werke*, 3.

Jakobus Bellamy meer dan eens beroepen op informatie uit de eerste hand. En ook de biografie en het oeuvre van Broxtermann zouden de hypothese kunnen onderbouwen dat hij degene is geweest die Bellamy kort na zijn dood voor een Duits lezerspubliek toegankelijk gemaakt heeft. Te oordelen naar zijn eerste werken beschikt hij in 1790-1791, op ongeveer twintigjarige leeftijd dus, reeds over voldoende literair talent om verantwoordelijk te kunnen zijn voor de - zoals in het vervolg zal blijken - zonder meer overtuigende Bellamy-vertaling. De ambitie buitenlandse literatuur naar het Duits om te zetten tekent zich als een rode lijn door het gehele werk van Broxtermann af. Bovendien is er in zijn geval sprake van een onloochenbare belangstelling voor de Nederlanden en de Nederlandse cultuur.

Een kwestie die bijzondere aandacht behoeft is uiteraard Broxtermann's kennis van het Nederlands. Uit de genoemde publicaties mag men afleiden dat hij tijdens zijn Arnhemse en Utrechtse periode goed met de taal uit de voeten kon, maar hoe is dat vijf, zes jaar eerder, in de tijd van het verschijnen van de Bellamy-vertaling? Het is alleszins denkbaar dat Broxtermann toen reeds over een in ieder geval passieve kennis van het Nederlands beschikt heeft. Hij werd

geboren in de buurt van de aan het einde van de achttiende eeuw nog altijd niet scherp te trekken scheidslijn tussen het Nederlandse en Duitse taalgebied. Interessant is daarbij dat hij, zoals uit enkele gedichten van zijn hand valt op te maken, het Nederduits beheerste. Het laat zich tijdens de zeventiende en achttiende eeuw namelijk regelmatig vaststellen dat Duitse *Vermittler* juiste ook dankzij hun kennis van dit dialect een toegang gevonden hebben tot de literatuur uit de Republiek.

Uiteraard is het ijs waarop men zich hier begeeft dun. Het valt niet onomstotelijk te bewijzen dat men met Broxtermann inderdaad de gezochte vertaler-bewerker van Bellamy gevonden heeft en het is vooral 'circumstantial evidence' dat ten faveure van deze hypothese gegenereerd kan worden. En bepaalde problemen blijven bestaan. Hoe bijvoorbeeld moeten de opmerkingen van Broxtermann verstaan worden die hij doet in zijn Arnhemse en Utrechtse brieven, waarin er enkele keren sprake van is dat hij met zijn Nederlands grote vooruitgang boekt?[26] Bedoelt hij daarmee alleen zijn actieve beheersing van de taal, of is het misschien toch zo dat hij pas in 1795-1796 vaardigheden ontwikkelde op het gebied van het Nederlands? En hoe kan het dat een jonge dichter als Broxtermann, die tijdens zijn leven alleen heeft samengewerkt met uitgevers in het noorden van het Duitse taalgebied met een redelijk pretentieuze uitgave plotseling terechtkomt bij een uitgever in het verre Wenen? Het zijn vragen die op dit moment niet beantwoord kunnen worden, maar die anders geaccentueerd ten grondslag zouden kunnen liggen aan een heel andere visie op het potentiële auteurschap van Broxtermann.

Aan de maane - An den Mond

Met deze overwegingen is het tijd geworden de Duitse vertaling van Bellamy wat nauwkeuriger onder de loep te nemen. De aandacht zal daarbij uitgaan naar een van zijn bekendste gedichten, te weten Aan de Maane uit de bundel Gezangen mijner jeugd.[27] Het gedicht staat onmiskenbaar in de traditie van de zogenaamde anakreontische poëzie, die een aantal vaste thema's heeft (vooral: de liefde, een hedonistisch levensgenot, vriendschap, natuur en wijn) en teruggaat op de laat-klassieke verzamelbundel Anacreontea.[28] In het gedicht van Bellamy richt het lyrisch ik zich tot de maan met het verzoek om door middel van haar stralen zijn gevoelens aan de door hem beminde Fillis over te brengen. Door de korte, trocheïsche regels heeft het een lichtvoetig karakter, dat nog eens versterkt wordt door een opvallende klankrijkdom die gedragen wordt door een groot aantal alliteraties en assonanties. Opvallend is verder dat het gedicht - anders dan veel andere anakreontische poëzie uit de achttiende eeuw - door eindrijm gekenmerkt wordt, of nauwkeuriger gezegd eindrijm in de even verzen. Het gedicht is niet in strofen onderverdeeld, maar wordt gestructureerd door enerzijds parallelle, amplificerende formuleringen en anderzijds een groot aantal herhalingsfiguren.

26 Ibidem, 34.
27 Afgedrukt in: Bellamy, *Gezangen mijner jeugd*, 14-16 en in Bellamy, *Gedichten*, 16.
28 Zie over de anakreontische poëzie in de achttiende eeuw bijvoorbeeld Anger, *Literarisches Rokoko* en Zemann, *Die deutsche anakreontische Dichtung*.

Voor wat de *amplificatio* betreft, de inhoudelijke verbreding, kan bijvoorbeeld gewezen worden op respectievelijk de verzen 5-6 en 7-8, waarin in feite twee keer dezelfde mededeling gedaan wordt: ‘Ja, gij ziet haar, want geen wolkje / dekt uw helderblinkend oog;’ en: ‘Gij kunt onverhinderd tuuren / van den hoogen starrenboog.’ Herhalingen tekenen zich bijvoorbeeld af op het niveau van afzonderlijke woorden, zoals ‘dak of vengster’ (v. 10) en ‘Nijdig dak, afgunstig vengster’ (v. 13), of ‘een zugtje’ (v. 33) en ‘dit zugtje’ (v. 35). Opvallend zijn verder de vele anaforen: ‘Zeg dan’ (v. 19) en ‘Zeg, met een verhelderd blikje’ (v. 21), of ‘Mooglijk ziet zij’ (v. 27), ‘Mooglijk denkt zij’ (v. 29) en ‘Mooglijk zendt zij’ (v. 33). Zelfs hele regels kunnen herhaald worden, zoals de verzen 1, 3 en 31 laten zien en ook de figuur van de correctio werkt door de verdubbeling van een kernwoord structurerend. Zo wordt ‘Gij kunt onverhinderd tuuren’ (v. 7) tot ‘Onverhinderd! Ach! wat zeg ik?’ (v. 9) Illustratief zijn ook de maar liefst zes perifrasen voor de maan: ‘Nachtvorstin’ (v. 11), ‘lust des Hemels’ (v 17), ‘Nachtverlichtster’ en ‘stiltekweekster’ (beide v. 25) en ‘Hemeldogter’ en ‘wellustwekster’ (beide in v. 37).

Beziet men de Duitse vertaling - of die nu van de hand van Broxtermann is of niet - dan laat zich vaststellen dat het metrische grondpatroon en het rijmschema van het gedicht van Bellamy in principe gehandhaafd zijn gebleven.[29] Ook in de Duitse versie van het gedicht treft men een viervoetige trochee aan en de even verzen rijmen of er is sprake van duidelijk klankverwante woorden. Typografisch onderscheidt zich *An den Mond* van het Nederlandse origineel door de strofische presentatie van het gedicht. Het blijkt hier te gaan om een principiële keuze van de Duitse vertaler-bewerker, want waar men in het werk van Bellamy vrijwel nergens strofes aantreft, worden zijn gedichten in de Weense uitgave zonder uitzondering strofisch gepresenteerd. Het valt de lezer daardoor meestal makkelijker vat te krijgen op de opbouw van de met name ook wat langere gedichten.

Mogelijk ook zou men in samenhang met dit verschijnsel het wegvallen van een aantal in het voorgaande met betrekking tot het Nederlandse gedicht gesignaleerde herhalingsfiguren kunnen verklaren. Zo worden afzonderlijke woorden niet altijd meer herhaald (‘Seufzer’ [v. 33] wordt bijvoorbeeld ‘ihn’ [v. 35]); is er sprake van duidelijk minder anaforen (het drievoudige ‘Mooglijk’ in de verzen 27, 29 en 33 blijft als anafoor bijvoorbeeld zonder equivalent in het Duitse gedicht) en in plaats van zes omschrijvende aansprekingen van de maan treft men er in de vertaling nog maar vier aan: ‘Nachtgestirn’ (v. 11), ‘Ruhegeber’ en ‘Nachterfreuer’ (beide v. 25) en ten slotte ‘Himmelstochter’ (v. 37). Men kan zich daarbij niet aan de indruk onttrekken dat de vertaler-bewerker geworsteld heeft met het grammaticale geslacht van het woord maan in het Duits (‘der Mond’), want de gepersonifieerde maan kon in het vertaalde gedicht niet zo eenvoudig als dat het geval bleek in het Nederlandse gedicht als een vrouw voorgesteld worden - zo dus werd ‘Nachtvorstin’ (v. 11) in de Duitse versie bijvoorbeeld tot ‘Nachtgestirn’ (eveneens v. 11).

De Duitse vertaling van *Aan de maane* blijft relatief dicht bij het origineel en de teneur van het gedicht is in grote lijnen dezelfde. Het speelse karakter van het gedicht blijft bewaard, bijvoorbeeld wanneer ook in de Duitse versie de maan sprekend wordt ingevoerd wanneer deze zich - zo althans is de voorstelling van het lyrisch ik - tot Fillis zou richten met de woorden ‘Schönes Mädchen, dein Geliebter / Ist es, der dich durch mich grüsst.’ (v. 23-24) Ook de subtiele identificatie van de minnaar met zijn minnares blijft gehandhaafd. Het lyrisch ik wend zich in de eerste vier verzen van het gedicht tot de maan met de vraag of die zijn Fillis ziet: ‘Schoone maan, zeg, ziet gij heden / mijn geliefde Fillis niet?’ (v. 3-4) De ‘ik’ verbeeldt zich vervolgens dat Fillis in eenzelfde gemoedsgesteldheid verkeert als hijzelf en zich zodoende met een vergelijkbaar verzoek tot de maan zal richten wanneer ze die ziet: ‘Schoone maan, zeg, ziet gij heden / mijn' geliefden Damon niet?’ (v. 31-32) Tegen de achtergrond van het identificatiespel dat hier met minaar en minnares gespeeld wordt, is het natuurlijk veelzeggend dat hun woorden gelijkluidend zijn. De Duitse vertaler-bewerker heeft dat heel goed gezien, zodat ook in zijn versie van het gedicht de verzen 1, 3 en 31 dezelfde gebleven zijn. Zo richt het lyrisch ik zich met de volgende woorden tot de maan: ‘Schöner Mond, siehst du hienieden / Meine liebe Phyllis nicht?’ (v. 3-4). Waarop Phyllis de volgende, gelijkluidende woorden in de mond gelegd krijgt: ‘Schöner Mond, siehst du hienieden / Meinen lieben Damon nicht?’ (v. 31-32)

29 *Bellamy's Gedichte*, I, 51-53.

Slechts op enkele plaatsen in het gedicht krijgt men de indruk dat varianten in de Duitse vertaling niet op bedoelde ingrepen van de vertaler-bewerker teruggevoerd kunnen worden, maar berusten op een tekortschietend begrip van de Nederlandse tekst. Dat tekent zich bijvoorbeeld af in de verzen 2 en 5. In beide gevallen moeten de woorden 'daar' (v. 2) en 'want' (v. 5) in principe causaal gelezen worden. In de vertaling worden ze evenwel met 'Wo' (v. 2) en 'Wann' (v. 5) weergegeven. Het gaat in deze twee gevallen om typische valkuilen waar een Duitse vertaler van een Nederlandse tekst nogal eens in blijkt te vallen. De gedachtengang verliest op die manier in de Duitse versie van Aan de maane een weinig aan logica, maar voor het begrip van de tekst is dat uiteindelijk geen onoverkomelijk bezwaar. Iets vergelijkbaars ziet men in de slotverzen van het gedicht, die door het ongebruikelijke woord 'oogenlijn' (v. 38) niet zo heel eenvoudig is. Het is waarschijnlijk goed zich in dit verband te beroepen op de beide Bellamy-edities van Buijnsters, waarin als vertaling van 'oogenlijn' richtsnoer of leidsvrouwe gegeven worden.[30] Op die manier spreekt het lyrisch ik tot de maan de hoop uit dat zij het richtsnoer dan wel de leidsvrouwe van

30 Zie Bellamy, *Gezangen mijner jeugd*, 16 en Bellamy, *Gedichten*, 16.

zowel Fillis als hemzelf mag zijn, zodat de stralen van de maan als de boodschappers van hun beider liefde kunnen optreden (73-40):

> Hemeldogter, wellustwekster,
> blijf ons beider oogenlijn,
> En laat uw vergulde straalen
> immer onze boden zijn!

In de Duitse versie is de strekking van de slotverzen van het gedicht een onmiskenbaar andere (v. 37-40):

> Mögest du doch, Himmelstochter,
> Nimmer, nimmer von uns gehn!
> Mögen deine goldnen Strahlen,
> Immer unsre Flur besehn.

Hier heeft de vertaler-bewerker de originele tekst vereenvoudigd waardoor het perspectief van de maan als de bode van de liefde van het lyrisch ik en Phyllis op de achtergrond is komen te staan. Men kan zich in dit verband niet aan de indruk onttrekken dat deze aanpassing berust op een foutieve, maar alleszins verklaarbare lezing van het Nederlandse woord ‘boden’ (v. 40). De vertaler-bewerker heeft hier denkelijk niet het bedoelde meervoud van het woord ‘bode’ gelezen, maar het Duitse ‘Boden’, dat in het Nederlands uiteraard bodem betekent. Daarmee lijkt het ook verklaarbaar dat in de Duitse vertaling plotseling ‘die Flur’ opduikt, dus: de akker of het weiland. Aan de uiteindelijke teneur van het gedicht doet dat op de keper beschouwd weinig af, maar dat er tijdens het vertaalproces altijd betekenisverlies dreigt, blijkt eens te meer uit de wijze waarop de Weense bewerker-vertaler de - in de terminologie van het vreemde-talenonderwijs - ‘valse vriend’ (een woord, hier dus: ‘boden’, dat in twee talen hetzelfde klinkt maar heel iets anders betekent) in de slotverzen van het gedicht van Bellamy klaarblijkelijk miskend heeft.

Conclusie

Het onderzoek naar de cultuurtransfer van Nederland richting Duitsland tijdens de Vroeg- en Voormoderne tijd staat in velerlei opzicht nog in de kinderschoenen. Het is bijvoorbeeld veelzeggend dat we nog altijd geen compleet beeld hebben van de Nederlandse literatuur die naar het Duits vertaald werd en ook over de personen en de netwerken die bij die vertalingen betrokken waren (vertalers, boekdrukkers, ‘contactpersonen’ aan Nederlandse en Duitse zijde) weten we weinig of niets. In dat opzicht hoeft het dus ook niet te verbazen dat een belangrijk literairhistorisch document als de vrijwel integrale vertaling van Bellamy's lyriek naar het Duits door het onderzoek tot dusverre zo goed als onbestudeerd is gebleven. Om zicht te krijgen op het literaire grensverkeer van het Nederlandse naar het Duitse taalgebied is het dringend noodzakelijk dat er enerzijds prosopografisch onderzoek naar Vermittler gedaan wordt en dat er anderzijds vertaalwetenschappelijke analyses van Duitse translaties ter beschikking komen. Tegen de achtergrond van deze desiderata moet de hier voorliggende case study naar de Weense Bellamy-uitgave gezien worden, waarin niet alleen het potentiële auteurschap van Theobald Wilhelm Broxtermann

belicht wordt, maar ook een poging gedaan wordt enkele typerende vertaalstrategieën op het spoor te komen.

Over de auteur

J.W.H. (Jan) Konst (1963) studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit Utrecht waar hij in 1993 ook promoveerde. Hij is sinds 1994 als hoogleraar verbonden aan de Freie Universität Berlin, aanvankelijk met als leeropdracht 'Niederländische Literatur und Sprache von den Anfangen bis 1800'. Na 'Bleibeverhandlungen' in 1999 en sinds zijn benoeming tot ordinarius in 2000 bekleedt hij de leerstoel 'Niederländische Philologie: Literaturwissenschaft'. Hij is gespecialiseerd in de vroegmoderne Nederlandse literatuur (drama, lyriek, poëtica, rhetorica, ideeën- en mentaliteitsgeschiedenis) en publiceert daarnaast over de Nederlands-Duitse literatuurbetrekkingen en de hedendaagse Nederlandse letterkunde.

Geraadpleegde literatur

Margarete van Ackeren, *Das Niederlandebild im Strudel der deutschen romantischen Literatur* (Amsterdam & Atlanta 1992).
J. Aleida Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy* 2 delen (Leiden 1917).
Alfred Anger, *Literarisches Rokoko* (Stuttgart 1968).
J. Bellamy's Gedichte. Aus dem Hollaendischen, 2 delen (Wien 1790-1791).
Jacobus Bellamy, *Gezangen mijner jeugd*. P.J. Buijnsters (ed.) naar de eerste druk van 1782 (Zutphen [1968]).
Jacobus Bellamy, Gedichten. P.J. Buijnsters (ed.) (Amsterdam 1994).
Ulrich Bornemann, *Anlehnung und Abgrenzung. Untersuchungen zur Rezeption der niederländischen Literatur in der deutschen Dichtungsreform des siebzehnten Jahrhunderts* (Assen und Amsterdam 1976).
Theobald Wilhelm Broxtermann, 'Alba's Verwaltung der Niederlande von der Hinrichtung des Grafen Egmont und Horn bis zum Ausbruche der Revoluzion', http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufklaerung/index.htm (januari 2007).
Theobald Wilhelm Broxtermann, *Sämmtliche Werke*. Eduard Wedekind (ed.) (Osnabrück 1841).
Walter Gödden en Iris Nolle-Hornkamp (ed.), *Westfälisches Autorenlexikon 1750 bis 1800* (Münster 1993) 51-54.
Ferdinand van Ingen, *Holländisch-deutsche Wechselbeziehungen in der Literatur des 17. Jahrhunderts* (Bonn 1981).
Lothar Jordan, 'Deutsche und niederländische Naturlyrik des 18. Jahrhunderts: Poetologische Aspekte ihrer Differenz und Rezeption', in: Idem (ed.), *Niederländische Lyrik und ihre deutsche Rezeption in der Frühen Neuzeit* (Wiesbaden 2003) 127-154.
W.A. Ockerse en A. Kleyn, *Gedenkzuil op het graf van Jakobus Bellamy* (Haarlem 1822).
J. Riehemann, 'Die Dichtungen des Osnabrücker Dichters Broxtermann', *Mittheilungen des Vereins für Geschichte und Landeskunde von Osnabrück* 7 (1892) 71-164.
W.A.P. Smit, 'De literaire gestalte van Bellamy', *De nieuwe taalgids* 51 (1958) 1-10.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* 7 delen (Haarlem 1922-1927).
H. Zemann, *Die deutsche anakreontische Dichtung* (Stuttgart 1972).

Bijlage: Aan de maane - An den Mond

Aan de maane

Schoone maan, zeg, ziet gij heden,
daar gij 't halve rond bespied,
Schoone maan, zeg, ziet gij heden
mijn geliefde Fillis niet?
Ja, gij ziet haar, want geen wolkje
dekt uw helderblinkend oog;
Gij kunt onverhinderd tuuren
van den hoogen starrenboog.
Onverhinderd! ach! wat zeg ik?...
dak of vengster zal misschien
U, ô Nachtvorstin, beletten,
om mijn' levenslust te zien.
Nijdig dak, afgunstig vengster!
laat het oog der zuivre maan
Door uw digtgevoegde reeten
bij mijn lieve Fillis gaan!
Maar, zoo gij, ô lust des Hemels,
mijn bevallig meisje ziet,
Zeg dan dat heur trouwe minnaar
Haar zijn ted're groete biedt.
Zeg, met een verhelderd blikje,
door een' schitterender gloed,
Schoone Fillis, 't is uw minnaar,
die u door mijn straalen groet.
Nachtverlichtster, stiltekweekster,
ziet gij mijne Fillis nu?
Mooglijk ziet zij, tederdenkend
aan heur' minnaar, thans op u!
Mooglijk denkt zij, opwaards ziende;
daar gij 't halve rond bespied,
Schoone maan, zeg, ziet gij heden
mijn' geliefden Damon niet?
Mooglijk zendt zij ook een zugtje
van verlangen naar mij heen.
Vang dit zugtje, schiet het weder
met uw straalen mij beneên!
Hemeldogter, wellustwekster,
blijf ons beider oogenlijn,
En laat uw vergulde straalen
immer onze boden zijn!

Bron

J. Aleida Nijland (1917), I, 80-81

An den mond

Schöner Mond, siehst du hienieden
Wo dein blasser Glanz sich bricht;
Schöner Mond, siehst du hienieden
Meine liebe Phyllis nicht?

Ja, du siehst sie, wann kein Wölkchen
An dem Himmel vor dir graut;
Wann dein heller blinkend Auge
Frey vom Sternenbogen schaut.

Frey, was sag' ich? - Dach und Fenster
Werden dir im Blicke stehn,
Nachtgestirn, und dich verhindern
Meines Lebens Lust zu sehn.

Neidisch Dach, missgünstig Fenster,
Lass den hellen Silberschein,
Lass ihn durch die dichten Fugen
Zu dem lieben Mädchen ein.

Wenn du aber eingedrungen
Zu dem lieben Mädchen bist,
Sag' ihr dann, dass ihr Geliebter
Sie recht gut und freundlich grüsst.

Sag' ihr dann mit hellem Blicke,
Hellem, wie dein Glanz es ist:
Schönes Mädchen, dein Geliebter
Ist es, der dich durch mich grüsst.

Ruhegeber, Nachterfreuer,
Siehst du nun mein Mädchen hier?
O vielleicht schaut sie auch zärtlich,
Meiner denkend, auf zu dir!

Denkt vielleicht, so aufwärts blickend,
Wo dein matter Glanz sich bricht:
Schöner Mond, siehst du hienieden
Meinen lieben Damon nicht?

Schickt vielleicht auch einen Seufzer
Voller Sehnsucht auf zu dir:
Nimm ihn, und mit deinem Strahle
Bring' ihn, lieber Mond, zu mir!

Mögest du doch, Himmelstochter,
Nimmer, nimmer von uns gehn!
Mögen deine goldnen Strahlen,
Immer unsre Flur besehn.

Bron
Bellamy, (ed. Wien 1790-91), I, 51-53

Ger-manie
Inkognito aber stadtbekannt
Joseph II. auf Reisen in Holland

Thomas von der Dunk

Summary
In the centuries before the French Revolution, monarchs mostly stayed at home to govern their realm. Seldom did they leave their palaces to visit remote provinces and meet their subjects. In the era of the Enlightenment, this habit changed. One important example was Joseph II of Hapsburg, Holy Roman Emperor from 1765 till 1790.
In the summer of the year 1781 he made his first and last trip to the Austrian-governed Southern Netherlands. A week-long visit through the Dutch Republic was part of the trip. To his regret there was no opportunity to cross the North Sea and have a look at England too. Joseph officially travelled incognito, under the alias of Count of Falkenstein, but it was universally known that he was travelling around. Naturally, as soon as he arrived anywhere, rumours started and curious crowds turned up at his window. This had already happened to him in Belgium, where he had fled the public several times through a backdoor.
A report on Joseph's tour, in a small booklet, appeared that very year in both Dutch and French. It shows that the emperor planned to combine personal interest with political purposes. He stayed in Rotterdam, Delft, The Hague, Leiden, Haarlem, Zaandam and Amsterdam, and visited a lot of well-known cultural and social institutions that were contemporary tourist attractions, like the Academy and Hortus in Leiden, Czar Peter's cottage in Zaandam and the shipyards and warehouses of Amsterdam; he also made an excursion to the village of Broek-in-Waterland, of which the scrubbed pavements represented Dutch cleanliness to foreign nations. Here, he painfully faced the fact that his interest as an emperor in the living conditions of his subjects did not imply the interest of said subjects in his visit. They had more important matters to attend to.
But apart from personal interests, there was of course also the political agenda. On his trip to The Hague, Joseph II paid a visit to the stadholder and his most important advisor, the Fat Duke of Brunswick; in Amsterdam he did meet the mighty mayor Joachim Rendorp. In the year 1781 the Republic was at war with England; Austria was at that time allied with England's *Erbfeind*, France. On basis of the Treaty of Westphalia, The Hague still blocked the Scheldt river, and when Joseph II was in Antwerp, the city council petitioned to the emperor to have the lifeline of the town reopened. So, Joseph II had a lot to discuss behind the closed doors of the Binnenhof and the Town Hall of Amsterdam.

Die Reise Kaiser Josephs II. in die Niederlande im Frühsommer des Jahres 1781 war Folge und Ausdruck einer neuen Herrschaftsauffassung, die sich mit dem aufgeklärten

Absolutismus auch der Habsburger bemächtigt hatte.[1] Sie fand statt, kaum ein halbes Jahr nachdem der Kaiser

1 Die bisher ausführlichste Studie zur Reise ist Hubert, *Le voyage*. Seitdem dazu auch Schreyvogl, *Jahrhundert zu früh*, 248-251; Padover, *Revolutionary Emperor*, 141-146; Davis, *Joseph II*, 115-119; Roegiers, 'Die Reise Josephs II.' 85-87, ferner kurz Radics, 'Die Reisen', 27-29. Josephs Reise fehlt in dem Verzeichnis von Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam*.

neununddreißigjährig auch in der 'Monarchie', wie die österreichisch-böhmisch-ungarische Hausmacht damals im Alltag bezeichnet wurde, die alleinige Nachfolge seiner verstorbenen Mutter angetreten hatte.[2]

Fünfzehn Jahre lang hatte das Dreigespann Maria Theresia - Joseph - Kaunitz die habsburgischen Erbländer verwaltet, mal mit, mal auch gegen einander, denn die innere Harmonie hatte oft zu wünschen übrig gelassen.[3] Ein langfristig fester Regierungskurs war wohl in erster Linie dadurch verhindert worden, dass alle drei, die Kaiserin, der Kaiser und der Kanzler, dauernd einem der anderen beiden mit Rücktritt drohten, wenn etwas nicht nach ihrem Willen geschah, wonach dem dritten im Bunde die Vermittlerrolle oblag.[4] Alle drei waren sich ihrer eigenen und der Unentbehrlichkeit der anderen bewusst - Kaunitz von seiner eigenen Unentbehrlichkeit und der Kenntnis, dass auch Mutter und Sohn von seiner Unentbehrlichkeit wussten noch wohl am meisten - und so hielten die drei doch bis zum Tode Maria Theresias am 29.November 1780 schmollend zusammen. Für diese Notwendigkeit sorgte schon 'der böse Mann aus Berlin', wie die Königin von Ungarn ihren abgründig verhassten preußischen Kollegen nannte[5].

Indes, sobald die alte Kaiserin das Zeitliche gesegnet hatte, ergriff Joseph seine Chance. Er hatte sich zu lange immer letztendlich den Vorstellungen seiner Mutter beugen müssen, um seine Eile jetzt bezwingen zu können. Von einem grenzenlosen Tatendrang und Erneuerungswillen beseelt, fing er zu regieren an. Alles sollte einfach anders werden als bisher. Und dieses alles war schon sehr viel, sodass am Ende seiner zehnjärigen Alleinherrschaft, als Joseph mit völlig verbrauchtem Körper am 20.Februar 1790 mit nicht einmal neunundvierzig Jahren starb, viele feststellen mussten, dass der Kaiser sich eben zuviel vorgenommen hatte. Zumindest Kaunitz, der Mutter und Sohn beide überlebte, stellte dies fest.

Aber, wie Thomas Mann einmal zum ebenfalls rastlosen Treiben Friedrichs des Großen, Feind *und* Vorbild des Kaisers, bemerkte: 'wenn man um drei Uhr aufsteht, und von seiner Frau getrennt lebt, so kann man tagsüber ja mehreres vor sich bringen'.[6] Auch Joseph verbrachte viele Stunden im Büro, war überdies seit 1767 zum zweiten Mal Witwer, also bei ihm ging das auch. Allen üblichen fürstlichen Luxus- und Lotterlebens überdrüssig, hielt er auf Schlichtheit und Dienst am Staat. Es hat wohl kaum einen Monarchen gegeben, der so hart gearbeitet und das Leben sowenig genossen hat. Selber bemerkte er dazu einmal in einem Brief an den russischen Zarewitsch Paul: wer auf französisch das Wort 'bureau' versehentlich wie 'bourreau' - heisst: Henker - aussprechen würde, hätte Recht.[7] Und in der Tat brachte seine energische Arbeit ihm verfrüht den Tod.

2 Die wichtigste wissenschaftliche Biographie zu Joseph II. ist Beales, *Joseph II*, wovon leider nur der erste Band (bis zum Tod Maria Theresias) erschienen ist. Ferner zu Rate gezogen: Fejtö, *Joseph II*; Schreyvogl, *Jahrhundert zu früh*; Padover, *Revolutionary Emperor*; Bernard, *Joseph II*; Davis, *Joseph II*; Magenschab, *Josef II*; Mikoletzky, *Kaiser Joseph II.*; Fink, *Joseph II*; Blanning, *Joseph II*. Zur Historiographie siehe den Aufsatz von Wandruszka, 'Historiographie', 13-27.

3 Zum Verhältnis u.a. Beales, *Joseph II*, 139-149.

4 Vgl. dazu u.a., zu den einschlägigen Regierungskrisen wohl am ausführlichsten, Beales, *Joseph II*, 143-147, 219-226, 350-354.

5 Wagner, 'Joseph II', 8.

6 Mann, *Friedrich und die große Koalition*, 94.

7 Blanning, *Joseph II*, 1.

In jenen zehn Regierungsjahren hatte Joseph die gesamte Verwaltung, die gesamte Wirtschaft, die gesamte Gesellschaft, das gesamte Leben auf neue Füße stellen wollen. Die Habsburger Monarchie war eben ein Chaos, das außer von der dynastischen Personalunion nur noch von der Vorsehung zusammengehalten zu sein schien. Das bunte Ländergemisch der Erbländer, diese anachronistische Vielfalt von Territorien mit jeweils anderen Rechten und Regelungen, sollte einem modernen, straff disziplinierten Einheitsstaat - eben einem österreichischen Preußen - weichen. Vor keinen geheiligten Traditionen, vor keinen jahrhundertealten Privilegien von Kirche oder Adel machte er halt, wenn diese ihm bei der Verwirklichung seiner Ideen im Wege standen

- ob in Ungarn, Böhmen, Belgien oder Italien. Und eben mit dem Alten, Überlieferten, mit dem Adel und mit der Kirche, sollte der Kaiser in den Österreichischen Niederlanden viel zu schaffen haben. Deren erbitterten Widerstand war ihm jedoch emotional und intellektuell egal. Er, der Enkel Kaiser Karls VI., für den eben die Aufrechterhaltung der fast tausendjährigen Tradition der heilig-römischen Universalmonarchie noch oberstes Gebot gewesen war, hatte sich wohl die Worte Goethes zu eigen gemacht:

> Es erben sich Gesetz' und Rechte
> wie eine ew'ge Krankheit fort:
> Sie schleppen von Geslecht bis zum Geslechte
> Und rücken sacht von Ort zu Ort.
> Vernunft wird Unsinn, Wohltat Pflage:
> Weh dir, daß du ein Enkel bist!
> Vom Rechte, das mit uns geboren ist.
> Von dem ist, leider! nie die Frage

Das Recht, das nach Josephs eigenem Erachten mit Joseph selber geboren war, war das Naturrecht als Lieferant einer neuen Staats- und Gesellschaftsordnung auf Grundlage der Staatsräson. Die Gleichheit aller Menschen war für ihn erstes Prinzip, und von adliger Überheblichkeit auf Grund ellenlanger Stammbäume hielt er nichts. Als einige Edelleute, nachdem er den kaiserlichen Pratergarten 1766 für alle Bürger Wiens geöffnet hatte, sich darüber beschwerten jetzt gar ihre Freizeit mit dem Pöbel verbringen zu müssen, fertigte Joseph sie mit der schroffen Bemerkung ab, dass er, wenn er selbst darauf bestehen würde, nur unter Gleichen verkehren zu wollen, nur bei seinen Ahnen in der Kapuzinergruft angemessene Gesellschaft finden könne.[8]

Als Kind der Aufklärung war ihm vor allem die katholische Beschränktheit und Borniertheit, die seit Ferdinand II. in Österreich herrschte, ein Dorn im Auge. Dieser geistliche Rückstand war auch auswärts immer aufgefallen. Schon in den Tagen Karls VI., als an anderen europäischen Höfen längst religiöse Fahrlässigkeit herrschte, schrieb der französische Gesandte in Wien, der sich seine Dienstzeit gewiss anders vorgestellt hatte, einmal in Panik nach Hause, er habe Ostern mehr als hundert Stunden in den Kirchenbänken zubringen müssen, 'das hält nur ein Kapuziner aus'.[9] Aber erst recht die Art, wie seine fromme Mutter die kirchliche Zensur gehandhabt und allerlei Bücher verboten hatte, die im Ausland bereits als Klassiker galten, hatte die Erbmonarchie nach Josephs Meinung in den Augen der Außenwelt völlig lächerlich gemacht. Maria Theresia hatte sich sogar nicht gescheut, ihre Zollbeamten auch das Gepäck einreisender Gesandter visitieren und alle indizierten Bücher beschlagnahmen zu lassen, die dann erst wieder mit der Abreise ausgehändigt wurden;[10] der russische Botschafter Goltzin bekam die seinigen sogar mit einem bösen Gekritzel der Kaiserin zurück, er hätte das Mitbringen solcher schäbigen Schriften gefälligst zu unterlassen und möge dies nie, nie wieder tun.[11] Trotzdem hatte sich Österreich auch in ihren vierzig Regierungsjahren nicht völlig von der Zivilisation isolieren können, und wurde in Wien heimlich doch alles Verbotene gelesen. 'Die Kaiserin wäre zu Boden

8 Padover, *Revolutionary Emperor*, 36; Bernard, *Joseph II*, 38. Zur Freigabe des Pratergartens auch Beales, *Joseph II*, 158-159.
9 Boehn, *Deutschland im 18.Jahrhundert*, 243.
10 Bernard, *Joseph II*, 100.
11 Fejtö, *Joseph II*, 95; Magenschab, *Josef II*, 82.

gesunken', so hieß es in einem französischen Reisebericht, 'wenn sie nur eine der tausend Privatbibliotheken entdeckt hätte, worin man die vornehmsten der skandalösen Schriftsteller finden konnte, die sie durch ihr Zensurkollegium und ihren Index auf ewig aus ihren Landen verbannt zu haben glaubte'.[12] Und über das puritanische Schreckensregime der mariatheresianischen Keuschheitspolizei konnte auch Casanova Einiges erzählen.[13]

Mit diesem ganzen katholischen Muff hat Joseph II. dann gleich nach seinem Regierungsantritt energisch aufgeräumt. Einer seiner ersten Erlasse betraf die Pressefreiheit;[14] der Kaiser zeigte

12 Biedermann, *Deutschland im 18.Jahrhundert*, 116.
13 Casanova, *Memoiren*, Band I, 153-155, Band IV, 132ff.
14 Zur Beendigung der Zensur vgl. u.a. Padover, *Revolutionary Emperor*, 152-158.

sich für alle praktischen Vorschläge zur Beseitigung bestehender Missstände aufgeschlossen. Kritiker seiner eigenen Pläne wurden, solange die Kritik nicht in Schimpfereien ausartete, nicht eingekerkert, sondern an den Hof geladen, um ihm ihre Alternativen zu unterbreiten; und wenn der Kaiser sie als sinnvoll empfand, wurde der Kritiker mit Geld entlohnt oder er bekam sogar eine Stelle, um seinen Plan selbst in die Realität umzusetzen.[15]

Die enorme Lockerung der Zensur galt auch für religiös-philosophische Themen, was in kirchlichen Kreisen selbstverständlich einen Sturm der Entrüstung hervorrief. Sogar der Trierer Erzbischof und Kurfürst Clemens Wenzeslaus beschwerte sich brieflich wegen der schrecklichen Folgen, die bevorstanden wenn künftig jedermann einfach lesen dürfte, was er wollte. Aber der Kaiser antwortete ihm kurz, 'er würde sich auch Sorgen machen, wenn er nicht erfahrungsgemäß wüßte, dass es nur wenig Leute gibt, die lesen können, noch weniger, die was sie lesen auch verstehen, und ganz wenige, die sich hernach noch erinnern können, was sie gelesen haben'. Und Joseph konnte es nicht unterlassen, dem noch böshaft hinzuzufügen: 'Ich kenne sogar einige Leute die nicht einmal wissen, was sie schreiben'.[16]

Man würde allerdings einen Fehler begehen, würde man den Kaiser etwa für einen Demokraten halten. Am Ende entschied immer er selbst und er allein. Wohl keiner der Habsburger hat je so autokratisch regiert. Auch Kaunitz, wie oft auch zu Rate gezogen, wurde diese Lektion jetzt mehrfach gnadenlos erteilt.

Um selbstständig ein Urteil fallen zu können, hielt der Kaiser es verständlicherweise für angebracht, die Probleme in eigener Person an Ort und Stelle zu studieren. Das führte ihn zu manchen Dienstreisen, einer Tätigkeit, mit der er schon angefangen hatte, kurz nachdem er 1765 Kaiser und somit Mitregent seiner Mutter geworden war.[17] Er hat allerdings in dem folgenden Vierteljahrhundert nicht nur die gesamte Monarchie in allen Richtungen durchquert, sondern sich auch mehrfach außer Landes begeben. Seit Maximilian I. hatte es keinen Kaiser gegeben, der soviel herumgereist ist wie eben Joseph II. Maria Theresia hielt übrigens wenig von der Reiselust ihres Sohnes, denn die ruiniere nur seine Gesundheit.[18]

Josephs Auslandsreisen teilten sich in zwei Gruppen: außenpolitisch motivierte Besuche bei anderen Monarchen und innenpolitisch motivierte Studienaufenthalte. Zur ersten Kategorie gehörten seine zweimaligen Begegnungen mit Friedrich und Katharina. Die Zarin aller Russen empfing ihn das erste Mal auf liebenswürdigste Art in einem Grenzort und wusste ihn sogar nach St.Petersburg zu locken;[19] das zweite Mal trafen sich beide in Cherson am Schwarzen Meer, um sich über einen

15 Fejtö, *Joseph II*, 237-238; Bernard, *Joseph II*, 100-101.

16 Blanning, *Joseph II*, 165. Laut Padover, *Revolutionary Emperor*, 155, der dasselbe Zitat bringt, allerdings in einem Brief Josephs an den Kölner Erzbischof anstatt des Trierer.

17 Zu den Reisen Josephs II. im Allgemeinen: Radics, 'Die Reisen', 241-268 und IX 1-44 (mit kurzer chronologischer Besprechung aller Reisen); Karniel, *Toleranzpolitik*, 127-132; siehe ferner dazu Bernard, *Joseph II*, 43-44; Wagner, '*Joseph II*', 9-10; May, 'Reisen Josephs II', 82-84; ders., 'Reisen al incognito', 59-91; Beales, *Joseph II*, 246-251, 359-367.

18 Siehe Beales, *Joseph II*, 235, und besonders 251-255.

19 Zur ersten Russlandreise u.a.: Schreyvogl, *Jahrhundert zu früh*, 165-174; Padover, *Revolutionary Emperor*, 110-117; May, 'Reisen nach Russland', 103-104; Beales, *Joseph II*, 431-438. Siehe die Briefe von Joseph an Maria Theresia bei Arneth, *Maria Theresia und Joseph II*., III, 242-301.

weiteren Türkenkrieg zu beraten. Auf der Hinreise hatte Katharinas Schützling Potemkin dem Kaiser seine famosen gefälschten Dörfer und Forten vorzuzaubern versucht, aber Joseph hatte sich davon nicht beirren lassen und seinem alten General Lacy unterkühlt geschrieben, dass die Festungsbauten von Cherson aus Sand und Torf gemacht waren, und dass die Russen sich bei seiner Ankunft nicht einmal einen einzigen Salutschuss abzugeben trauten, aus Furcht, dass dann die Stadtwälle zusammenstürzen würden.[20]

Mit dem Preußenkönig, dessen Politik - wiesehr sie den Habsburgern auch schadete - vom Kaiser sehr bewundert wurde, gestalteten sich die Gespräche weniger geschmeidig. Ende August 1769 trafen sich beide vier Tage lang im preußisch-schlesischen Neisse, Ende September

20 Zur zweiten Russlandreise u.a.: Schreyvogl, *Jahrhundert zu früh*, 270-277; Padover, *Revolutionary Emperor*, 252-259; Magenschab, *Josef II*, 243-247; Fink, *Joseph II*, 235-243.

1770 dann noch einmal für fünf Tage im österreichisch-böhmischen Neustadt.[21] Schon als junger Mann wäre Joseph Friedrich gerne begegnet,[22] aber es dauerte drei Jahre, bevor Maria Theresia dies zugestand, aus Furcht der geriebene Hohenzoller würde ihren noch unerfahrenen Sohn völlig für sich einnehmen.[23] Das zweite Mal ist daher Kaunitz sicherheitshalber mitgereist - oder, um die tatsächlichen Verhältnisse besser wiederzugeben: der Kaiser ist dann mit Kaunitz mitgereist, denn dieser zog die Initiative am Ort völlig an sich. Zur Belustigung Friedrichs wurde Joseph vom Kanzler ziemlich herablassend behandelt, und sobald die Verhandlungen seriös zu werden begannen auf ein Manöver geschickt.[24] Die Belustigung des Preußenkönigs war allerdings schnell vorbei, als der Kanzler, nachdem der Kaiser grollend abgezogen war, auch ihm gegenüber denselben belehrenden Ton anwandte, ununterbrochen sprach, keine Einrede erlaubte und Friedrich überhaupt kaum zu Wort kommen ließ. Auch *der* verließ am Ende das Treffen innerlich wütend.[25]

Doch die zweite Kategorie von Josephs Reisen ist für uns wichtiger: der Kaiser wollte von fortschrittlichen Ländern lernen. Vor allem seine Frankreichreise im Jahre 1777 stand in diesem Zeichen.[26] Wie auch später nach Holland und Belgien reiste er inkognito, als Graf von Falkenstein, in schlichter Reiseuniform mit zwei einfachen Kutschen und in Begeleitung von nur einigen Kammerherren sowie Stabsoffizieren.

21 Grundlegend dazu: Beer, *Zusammenkünfte*, zur ersten Begegnung 25-37, zur zweiten 39-50. Dazugehörige Dokumente: Arneth, *Maria Theresia und Joseph II*, I, 300-315 (Journal Josephs 301-307); Volz, *Politische Correspondenz*, XXXIX, 41-63 bzw. XXX, 101-118. Ferner zum Treffen in Neisse u.a.: Nosinich und Wiener, *Kaiser Josef II*, 34-41; Temperley, *Frederic and Joseph*, 39-40; Schreyvogl, *Jahrhundert zu früh*, 126-129; Fink, *Joseph II*, 120-123; zum Treffen in Neustadt u.a. Schreyvogl 130-133; Fink 123-124.

22 Vgl. seinen Brief an Maria Theresia vom 30.6.1766 (Arneth, *Maria Theresia und Joseph*, I, 181): er könne nicht leugnen, dass er sich sehnte, einen Mann kennen zu lernen, der wie kein anderer seine Neugier reizte.

23 Beales, *Joseph II*, 280; Fink, *Joseph II*, 120. Die gleiche Furcht hegte anfangs auch Kaunitz (Beer, *Zusammenkünfte*, 11-12, 17-18) wenn auch zu Unrecht (vgl. ebenda 35-36 für die Äußerungen Josephs zu Friedrich).

24 Bernard, *Joseph II*, 77. Friedrich an seinen Bruder Heinrich 13.9.1779: der Kanzler behandele den Kaiser wie einen Sohn, der Kaiser betrachte den Kanzler als einen Vater; sie Volz, *Politische Correspondenz*, XXX, 130-131 no.19276.

25 Siehe den ziemlich selbstgefälligen Brief von Kaunitz an Maria Theresia vom 18.9.1770 (Volz, *Politische Correspondenz*, XXX, 103-114 no.19258 (bes. den Anfang auf 103-104); sowie einen gleichartigen von 7.9.1770, zitiert von Beer, *Zusammenkünfte*, 122. Der österreichische Kanzler brüstete sich, dass er auf Friedrich einen großen Eindruck gemacht habe; siehe Beer 43-47. Vgl. auch zur Stimmung Friedrichs Padover, *Revolutionary Emperor*, 91; Bernard, *Joseph II*, 77; Beales, *Joseph II*, 285.

26 Zur Frankreichreise neben dem Aufsatz von Wagner, 'Reise und Reformen', 221-246: Radics, 'Die Reisen', 14-20; Fejtö, *Joseph II*, 180-194; Schreyvogl, *Jahrhundert zu früh*, 142-151; Padover, *Revolutionary Emperor*, 73-86; Magenschab, *Josef II*, 135-142; Wagner, 'Reise nach Frankreich', 100-102; Karniel, *Toleranzpolitik*, 225-228; Beales, *Joseph II*, 367-385; Fink, *Joseph II*, 129-133. Als Quelle sind vor allem die zwei auf den 15.6.1777 datierten Briefen vom österreichischen Botschafter Mercy-Argenteau an Maria Theresia wichtig (Arneth und Geffroy, *Marie-Antoinette*, III, 49-78 bzw. 78-83). Zur Planung und Vorbereitung bzw. zur Reise selbst siehe die Briefe von Joseph an Leopold bei Arneth, *Maria Theresia und Joseph*, II, 122-131 bzw. 132-149. Vgl. auch die Briefe von Maria Theresia an Erzherzog Ferdinand ebenda, II, 50-96, passim; und die Briefe von Maria Theresia an Maria Beatrix, ebenda III, 262-288, passim.

Er zog nicht bei seiner Schwester Marie Antoinette in den Versailler Palast ein, sondern wählte sich ein privates Hotel Garni vor dessen Toren[27].

Feste und Bälle interessierten ihm nicht; statt dessen unterhielt er sich mit Necker und Turgot über deren finanziellen Ideen und Pläne, die er vorher eingehend studiert hatte.[28] Er besuchte den

27 Vgl. Wagner, 'Reise und Reformen', 222-223; Beales, *Joseph II*, 371; Fink, *Joseph II*, 109-110.

28 Wagner, 'Reise und Reformen', 225-227; Padover, *Revolutionary Emperor*, 79, 81; Davis, *Joseph II*, 97-98; Wagner, 'Reise nach Frankreich', 100-101.

Tiergarten, die Akademie der Wissenschaften, das Hôtel des Invalides und die Porzellanfabrik in Sèvres. Er besah eifrig Armenhäuser, Krankenhäuser und Waisenhäuser, die ihm nachher zuhause zur Gründung von ähnlichen Einrichtungen veranlassten. Das neue Allgemeine Krankenhaus in Wien - für den aufgeklärten Absolutismus Josephs vielsagend: das wichtigste Gebäude aus seiner Regierungszeit - war 1784 direkt vom Vorbild des Hôtel Dieu in Paris inspiriert.[29] Schon 1779 war das Wiener Taubstummeninstitut von ihm nach französischem Vorbild gegründet worden. Nachdem er sich in Paris ausreichend umgeschaut hatte, bereiste der Kaiser auch ausführlich die französische Provinz, besah deren Häfen, Kanäle, Straßen, Brücken, Festungen und Fabriken. Er tat kurzum alles, was Ludwig XVI. noch nie getan hatte, und besuchte alles, was jener noch nie besucht hatte. Auch Rousseau hatte ihn angeblich zum Gast;[30] nur Voltaire ließ der Habsburger auf seinem Rückweg durch die Schweiz in Ferney vergebens auf sich warten.[31]

Politische Probleme zu lösen gab es allerdings auch, jedoch waren die teilweise von anderer Art als die, die mit den Herrschern Preußens und Russlands zu besprechen waren. Dass die Ehe Marie Antoinettes mit dem französischen König nicht zu dem intimen Bündnis zwischen Frankreich und Österreich geführt hatte, das Kaunitz 1756 sich von dem *Renversement des Alliances* erhofft hatte, war eins. Dass die Ehe wegen sexuellem Versagens Ludwigs XVI. lange kinderlos blieb war ein zweites, und auch darin hat der Kaiser sich energisch eingemischt und seinem fahrlässigen Schwager praktische Vorschläge unterbreitet, um dessen Libido zu vergrößern.[32] Joseph erstattete nachher seinem Bruder Leopold, Großherzog der Toskana, darüber ausführlichen Bericht. Damit man einen Eindruck davon bekommt, womit ein Kaiser sich so zu beschäftigen hatte, sei hier kurz aus seinem Brief vom 9.Juni 1777 zitiert:

> Im Ehebett, und das ist das Rätsel, wird das Glied des Königs richtig steif, er führt es auch ein, bleibt dann ohne sich zu rühren vielleicht zwei Minuten dort, zieht sich zurück, ohne sich zu entladen, immer noch gespannt, und wünscht gute Nacht. Das versteht man nicht, denn bei dem allen hat er manchmal in der Nacht Pollutionen, doch nie beim Vollzug. Es macht ihm gar nichts aus, und er gesteht ganz friedlich, dass er das überhaupt nur aus Pflichtgefühl tut und kein Vergnügen daran hat. Ach, wenn ich nur ein einziges Mal hätte dabei sein können, den hätte ich auf die Sprünge gebracht. Man müsste ihn wie einen Esel peitschen, damit er sich entlädt. Meine Schwester hat dabei obendrein auch wenig Temperament, und sie sind beide ausgesprochen ungeschickt zusammen.[33]

29 Vgl. u.a. Wagner, 'Reise und Reformen', 232, 235; ders., 'Reise nach Frankreich', 101; Beales, *Joseph II*, 378 und 379.

30 Wagner, 'Reise nach Frankreich', 240; Padover, *Revolutionary Emperor*, 79; Bernard, *Joseph II*, 67. Beales, *Joseph II*, 377, bezweifelt allerdings, ob eine solche Begegnung jemals stattgefunden hat.

31 Zu den möglichen Gründen am ausführlichsten: Beales, *Joseph II*, 382-385; ferner Hytier, 'Cour de Vienne', 245-248.

32 Vgl. Schreyvogl, *Jahrhundert zu früh*, 149-150; Bernard, *Joseph II*, 66, 68; Cronin, *Ludwig XVI und Marie Antoinette*, 157; Magenschab, *Josef II*, 137-138, 140; Beales, *Joseph II*, 372-375; Fink, *Joseph II*, 127-129.

33 Fejtö, *Joseph II*, 192-193; Cronin, *Ludwig XVI und Marie Antoinette*, 158, mit Zweifel an der Richtigkeit der Analyse Josephs; Beales, *Joseph II*, 374. Für eine noch

Dank der Beratung Josephs kam die Sache aber in Ordnung, und einige Monate später konnte Versailles dankbar nach Wien berichten, dass die Königin Frankreichs endlich in anderen Umständen war.[34] Joseph zufrieden an seinen Bruder: 'Ich hatte vollkommen richtig erkannt, dass Faulheit, Ungeschicklichkeit und Gleichgültigkeit die einzigen Hindernisse waren'.[35]

In übertragenem Sinne galt dies seiner Meinung nach auch für die Lage der Dinge, die er vier Jahre später in Belgien vorfand: Faulheit, Ungeschicklichkeit und Gleichgültigkeit standen den notwendigen politischen Reformen im Wege, die auch aus diesem Außengebiet der Habsburger einen modernen Staat machen sollten. Das Land war ein Museum spätmittelalterlicher Freiheiten, vom Kaiser jetzt zur Gleichschaltung auserkoren.[36]

Joseph II. war der erste regierende Fürst seit Philip II., der die südlichen Niederlande mit eigenen Augen kennen lernen sollte. Er hätte sie eigentlich schon längst besuchen wollen, aber der bisherige Gouverneur-General, sein Oheim Karl von Lothringen, widerte ihn als leichtlebiger Hohlkopf sosehr an, dass er damit bis zu dessen Hinscheiden im Sommer 1780 wartete.[37] Maria Theresia hatte noch gerade vor ihrem eigenen Tod die Nachfolger - ihre Tochter Marie Christine und deren Ehemann Albert von Sachsen - bestellt, aber bevor das Paar in Brüssel eintreffen sollte, wollte Joseph sich selber an Ort und Stelle umsehen. Auch ohne Kaunitz, und bereits *das* war gewiss ein Vergnügen. Dank seiner Briefe und eines gleich nach dem Besuch in niederländischer und französischer Sprache herausgegebenen Büchleins wissen wir darüber bis ins Detail Bescheid.[38]

Innerhalb von knapp zwei Monaten, vom 31.Mai bis zum 27.Juli 1781, reiste der Kaiser abermals inkognito herum, wie immer unter den Namen Graf von Falkenstein. 'Ich habe keinem davon erzählt', schrieb er kurz vor der Abreise noch an Kaunitz, aber sein Reiseplan war in der ganzen Hofburg bekannt, und somit bald auch bei der Presse und in Paris.[39] Als er in Belgien eintraf, wusste also jeder, wer er war. Er studierte abermals Schulen, Märkte, Fabriken, Kasernen und Krankenhäuser, redete mit Bürgern und Bauern, Kaufleuten und Arbeitern, Gelehrten und Studenten, Edelmännern und Pfarrern, kostete Brot und Suppe der Soldaten, und wusste dann am Ende genug: auch die südlichen Niederlande waren höchst reformbedürftig.[40] Die genauen Folgen und seine genauen Plänen interessieren uns hier jetzt weniger - Josephs Eingreifen in die festgefügte kirchliche und weltliche Ordnung, die die

unvollständige Wiedergabe vom Brief Josephs an Leopold vom 9.6.1777 siehe Arneth, *Maria Theresia und Joseph*, II, 138-140.

34 Vgl. den Brief von Marie Antoinette an Maria Theresia vom 12.9.1777 (Arneth und Geffroy, *Marie-Antoinette*, III, 112). Zum Erfolg der kaiserlichen Fürsorge siehe auch den Brief von Mercy-Argenteau an Maria Theresia vom 15.8.1777 (ebenda III, 105). Vgl. dazu auch Magenschab, *Josef II*, 141; Fink, *Joseph II*, 134.

35 Brief von Joseph an Leopold vom 4.10.1777. Siehe Fink, *Joseph II*, 134-135.

36 Grundlegend: Dhondt, *Verlichte monarchie*; sowie Schlitter, *Regierung*.

37 Hubert, *Le voyage*, 28-29; Blanning, *Joseph II*, 117.

38 *Verhaal der reize; Préçis du voyage*. Anmerkungen, Verweise und Zitate basieren im Folgenden im Prinzip auf der niederländischen Fassung. Für eine Kurzfassung, mit leichten Abweichungen: *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, XVI (1781) 1331-1355.

39 Hubert, *Le voyage*, 32-33.

40 Hubert, *Le voyage*, 35-37; Padover, *Revolutionary Emperor*, 142-143.

führenden Schichten in Belgien mit ihren alten Privilegien, 1648 und 1715 bestätigt, für ewig abgesichert glaubten, endete bekanntlich mit einem regelrechten Aufstand, der sogenannten *Revolte Brabançonne*, die erst Josephs Nachfolger Leopold II. mit allergrößter Mühe zu überwinden wusste.

Wichtig für uns ist, dass der Kaiser auch einen Abstecher in die nördlichen Niederlande machte: während einer guten Woche, vom 7. bis zum 16.Juli, bereiste Joseph die Vereinigte Republik.[41] Zur Reise wurde zwar angeblich erst in Brüssel definitiv beschlossen, aber sie stand schon mindestens seit dreizehn Jahren auf dem Programm. Wenn er doch einmal in Belgien wäre, so

41 Siehe: *Verhaal der reize*, 9-61. Dazu: Hubert, *Le voyage*, 26, 72-86; sowie Radics, 'Die Reisen', 28; Padover, *Revolutionary Emperor*, 144-145; Davis, *Joseph II*, 119.

ließ sich einer Notiz aus dem Jahre 1768 entnehmen, wäre Holland ja auch nicht weit: ‘Unter Wahrung eines genau genommenen Inkognitos wird eine Reise von vierzehn Tagen durch dieses Land mir ermöglichen, seine einmaligen Schönheiten zu bewundern, den Wert der Freiheit zu schätzen und einen Eindruck von seinen kommerziellen und maritimen Aktivitäten zu bekommen’.[42] Schon als er im Herbst 1780 Leopold gebeten hatte auch nach Belgien zu kommen, hatte er von Holland als einem der gewünschten Reiseziele gesprochen und ihm vorgeschlagen, u.a. gerade diesen Ausflug zusammen zu machen.[43]

Am liebsten hätte er daher auch gleich England einen Besuch abgestattet,[44] aber dazu ist es Zeit seines Lebens nie gekommen. Dies gewiss zur erheblichen posthumen Zufriedenheit Maria Theresias, die im protestantischen Inselgroßreich die Verkörperung alles Bösen erblickte, speziell nachdem im Juni 1780 in London antikatholische Krawalle ausgebrochen waren.[45]

Holland - denn auf diese eine der sieben Provinzen der Republik beschränkte sich in der Praxis seine Reise - jedoch war für den Kaiser schon interessant genug: es galt dem Reisebericht zufolge noch immer als ein sehr reiches und modernes Land, von dem man vieles lernen konnte.[46] Wie Zar Peter vor ihm lehnte auch er hier alle großangelegten öffentlichen Empfänge ab; ohne offiziellen Aufwand und ohne begleitenden Staatsapparat wäre ein Besuch viel sinnvoller, und die Holländer wussten dies zu schätzen. Der Gesandte der Republik in Brüssel, Hendrik Hop, hatte Joseph bereits Ende Juni versichert, dass man seine Wünsche in dieser Hinsicht völlig respektieren würde.[47] Abermals bestand er deshalb auf seinem Inkognito und übernachtete als anonymer Tourist in Herbergen und Hotels; aber abermals war seine Ankunft irgendwo immer innerhalb weniger Stunden stadtbekannt. Vor seinem Zimmerfenster versammelten sich dann die vielen Neugierigen, die hofften, ihn irgendwann kurz zu Gesicht zu bekommen.

Neugierig jedoch war auch der Kaiser selbst. Er wollte nicht nur Würdenträgern begegnen, sondern, genau wie auf seinen anderen Reisen, auch private Bürger kennenlernen, um sich einen guten Eindruck von Land und Leuten zu verschaffen. So kam er auch nach Broek in Waterland - als Inbegriff des sprichwörtlichen holländischen Sauberkeitswahns schon damals ein beliebtes Ausflugsziel.[48] Der zeitgenössische badische Schriftsteller Heinrich Sander, Professor der Naturgeschichte und Beredsamkeit am Gymnasium Illustre in Karlsruhe, 1776 im Lande, schrieb, schon ohne nach Broek zu gelangen, fassungslos zum Thema: ‘Die Reinlichkeit der Holländer geht erstaunend weit, oft weis man nicht, wo man hinspucken soll’.[49] Die daraus resultierende Putzmanie gehörte seit dem sechzehnten Jahrhundert unter

42 Übersetzt nach Beales, *Joseph II*, 252.
43 Brief von Joseph an Leopold vom 4.9.1780 (Arneth, *Maria Theresia und Joseph*, III, 307).
44 Hubert, *Le voyage*, 48, sowie 27; Padover, *Revolutionary Emperor*, 142.
45 Vgl. Padover, *Revolutionary Emperor*, 118; Bernard, *Joseph II*, 84.
46 Vgl. die - allerdings etwas übertrieben schmeichelhaften - Bemerkungen in *Verhaal der reize*, 9, 14 (zu Rotterdam).
47 Hubert, *Le voyage*, 67-68, 71.
48 Siehe Brugmans, *Onder de loupe*, 117, 121-123, 184-185; Bientjes, *Holland im Urteil*, 192-194; Wander, ‘Zindelijk Nederland’, 178-179; Van Ginkel, ‘Poetsen en smeerpoetsen’, 50-54.
49 Sander, *Beschreibung seiner Reisen*, I, 485.

Touristen zu den festen Klischees, für die diese auf ihrer Hollandreise immer Bestätigung suchten und daher auch fanden.[50] Aber, wie fast immer bei Klischees, so galt auch hier: ganz ohne Grund existierten sie nicht, und die meisten Ausländer stießen schon auf Auswüchse hygienischer Art, die sie staunen ließen. Noch einmal Sander, zu Besuch bei einem Bauern in Leidschendam: 'Er wies mir seinen Kuhstall, eine Stube, viel saubrer und reinlicher, als tausend Wohnstuben in Deutschland'.[51]

50 Siehe Brugmans, *Onder de loupe*, 117, 120, 122, 173-174, 229-230; De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 22, 46-47, 76; Schmidt, *Die Niederlande im Urteil*, 12, 16-18, 21, 60-61; Bientjes, *Holland im Urteil*, 213-215; sowie die Aufsätze von Wander, 'Zindelijk Nederland', 169-200; Van Ginkel, 'Poetsen en smeerpoetsen', 43-72; und Kloek, 'Stereotype', 5-25.

51 Sander, *Beschreibung seiner Reisen*, I, 510.

Dass dieses Suchen und Finden dann 1781 auch auf Joseph zutraf, ist daher nicht verwunderlich. Der Kaiser begehrte in dem Dorf, das auf die meisten Besucher überdies einen auffallend stillen und verlassenen Eindruck machte, eine Wohnung von innen zu sehen, fand aber bei den ersten vier, wo er klopfen oder klingeln ließ, niemanden zuhause.[52]

'Endlich' - und ich folge hier jetzt wörtlich dem Reisebericht - 'klopfte General von Reischach [das war einer seiner wenigen Begleiter] bei einem fünften Haus an, dessen Bewohner zur Tür kam. Der General bat um Eintritt für sichselbst und zwei anderen Herren, davon einer vom höchsten Rang. Der Dörfler sagte, ich habe gehört, dass der Kaiser durch den Ort kommen sollte, ist er hier, wo ist er? Zeig ihn mir! Der General antwortete, es ist eben ein großer Herr dabei; und der Bauer fing wieder an: dann ist es also der Kaiser, zeig ihn mir! Er ist um die Ecke, wo er Ihre Antwort auf meine Frage abwartet, sagte der General; aber bevor ich ihn Ihnen zeige, müssen Sie mir erst sagen, ob wir Ihren Haus sehen dürfen. Darauf sagte der Landmann endlich: auch wenn Sie selber der Kaiser wären, ich kann Ihnen nicht mein Haus zeigen ohne Einwilligung meiner Frau, wenn Sie bitte warten, werde ich sie fragen. Nach einem Augenblick war er wieder zurück, sagte, dass seine Frau jetzt niemanden empfangen möchte, und warf die Tür zu'.[53]

Es war gewiss eine einmalige Erfahrung für den Habsburger, der sich bei aller aufgeklärten Politik doch durch und durch als Kaiser fühlte. Allerdings war es für Hollandbesucher sicherlich keine einmalige Erfahrung an sich. Davor, dass Frauen hier zulande im Haus die Hosen anhätten, warnte ein Vierteljahrhundert früher bereits wörtlich der britische Reiseführerautor Thomas Nugent.[54] Das war eben ein zweites Element im Standardrepertoire der nationalen Eigentümlichkeiten der Vereinigten Republik.[55] Auch der Mangel an Förmlichkeit und anständigem Untertanengeist der Niederländer wanderte in Reiseberichten als ein fester Topos durch die Zeilen. Sander dazu verdutzt: 'Den Statthalter nennen die Leute nur, ihren Wilhelm, ihren Prinz; sie sprechen sehr ungeniert mit ihm, setzen den Hut auf, setzen sich zu ihm, erkundigen sich, wie er und Frau und Kinder fahre, und rauchen ihre Pfeifen fort'.[56] Oder der spätere Göttinger Philosophieprofessor Johann Beckmann, 1762 als Student in der Republik: 'Wie ich einst mit meiner Wirthinn im Haag spatziren gieng und ein Laufer uns auf einer kleinen Brücke die Ankunft des [damals vierzehnjährigen, TvdD] Stadthalters meldete, antwortete sie, so laut, dasz es auch der Prinz hören konte, hier sey Platz genug für einen jungen Stadthalter; wenn er erst älter sey, wolle sie mehr Platz machen'.[57]

52 Auf ähnliche Erfahrungen mit einer angeblichen Scheu vor Fremden deutet der Bericht von Garampi 1764 hin (siehe Weech, 'Garampi', 231-232) und Forster, *Ansichten vom Niederrhein*, 311.

53 *Verhaal der reize*, 32-33. Vgl. dazu auch kurz, ohne Vorbehalte, Hubert, *Le voyage*, 77-78; sowie für ähnliches Verhalten hundert Jahre früher: Kloek, 'Stereotype', 14. Bestätigt in den *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* XVI (1781) 1345-1347.

54 Nugent, *Grand Tour*, I, 44.

55 Vgl. u.a. Brugmans, *Onder de loupe*, 168-171, 174-175, 181; Schmidt, *Die Niederlande im Urteil*, 59-60; Kloek, 'Stereotype', 7-9, 11, 13-15.

56 Sander, *Beschreibung seiner Reisen*, 509.

57 Kernkamp, 'Beckmann's dagboek', 447.

Selbst scheint Joseph übrigens den ganzen Vorfall in Broek mit einem Lächeln hingenommen zu haben[58]; der offizielle Berichterstatter, dem wir das Zitat entnehmen, kommentierte dagegen empört:

> Das war ohne Zweifel das erste Mal, dass man dem Kaiser etwas verweigerte, das man überall anderswo als höchst ehrenvoll empfinden würde, Ihm anbieten zu dürfen. [...] In Deutschland gibt es keinen Einwohner, der nicht von Sinnen ist, der nicht weiß, was ein Kaiser ist. Aber diese friedfertigen Christen in Broek meinten wohl, dass dieser Fremde, von welchem hohen Rang auch, nicht gekommen war, um etwas zu kaufen, und sich wohl nicht dem Reinheitsgesetz unterwerfen würde, seine Schuhe oder Stiefel auszuziehen, um barfuß die Wohnung zu betreten, und das reichte für ein Nein.[59]

58 So Hubert, *Le voyage*, 78.
59 *Verhaal der reize*, 33.

Gottseidank begegnete unsere Reisegesellschaft im nächsten Ort einer Frau, die sich dem Kaiser entschlossen in den Weg stellte und ihn bat, doch unbedingt die Güte zu haben, sich ihr Haus anzusehen, und damit war die Welt wieder in Ordnung.[60] Insgesamt über sein Holland-Ausflug sehr zufrieden schrieb Joseph, schon auf der Rückreise, am 16.Juli 1781 aus Utrecht an Kaunitz:

> ich habe nicht allein einen unvergleichlichen und unglaublichen Gewerbereichtum vorgefunden, sondern auch eine Treuherzigkeit und Gefälligkeit [sic!] von Seiten der Einwohner, die für mich vollkommen unerwartet war.[61]

Josephs Reise führte von Antwerpen über Bergen op Zoom[62] nach Rotterdam, dann über Delft, Den Haag, Haarlem, Den Helder und Zaandam nach Amsterdam, und schließlich über Utrecht, 's-Hertogenbosch und Maastricht heim ins Heilige Römische Reich. In Rotterdam nahm er für zwei Nächte Quartier in ‘Het Zwynshoofd’, in Den Haag abermals für zwei Nächte in ‘Het Parlement van Engeland’, in Haarlem für eine Nacht in ‘De Gouden Leeuw’, in Amsterdam für zwei Nächte in ‘Het Wapen van Amsterdam’, in Utrecht schließlich für eine Nacht in ‘Het Kasteel van Antwerpen’.[63]

Spektakulär einfach waren seine Unterkünfte übrigens nicht; so galt ‘Het Parlement van Engeland’, in Den Haag nahe dem sogenannten Plein befindlich, als eines der vornehmsten Hotels der Residenz wo sich damals die *beau monde* traf, wenn auch im Verhältnis zur Qualität erstaunlich billig.[64] Seiner zentralen Lage wegen war der dortige Aufenthalt für den Kaiser auch aus politischen Gründen sehr praktisch; der Statthalter sowie der österreichische und der französische Botschafter wohnten gleich um die Ecke, alle drei nur wenige hundert Meter von seinem Logis. ‘Het Zwynshoofd’ am Hauptmarkt in Rotterdam wurde ebenfalls von der eingesessenen Elite für feierliche Veranstaltungen favorisiert[65] und hatte viele hohe ausländische Reisende zu Gast, darunter zwei von Josephs Brüdern, Maximilian - den späteren Kölner Kurfürsten - 1776 und Ferdinand 1786.[66] Auch Josephs Utrechter Hotel war laut einem zeitgenössischen Besucher ‘ein ausgezeichnetes Haus’.[67]

Besonders aber das Amsterdamer Hotel, ab 1758 vom bekannten Kaufmann und Kunstsammler Gerard Braamcamp auf die Ecke vom Kloveniersburgwal und Rusland als imposanter Neubau errichtet, soll als vornehm gegolten haben.[68] Es umfasste dreißig großartige Zimmer, und viele Räume waren mit Marmorboden, schönen Gemälden und aufwendigen Kaminen ausgestattet. Als Unternehmen allerdings nicht

60 *Verhaal der reize*, 34.
61 Übersetzt nach Beer, *Zusammenkünfte*, 89.
62 Laut Hubert, *Le voyage*, 72; in *Verhaal der reize*, 11, nicht erwähnt.
63 Siehe *Verhaal der reize*, bzw. 11, 15, 30, 38, 60. Wo er - zwischen Haarlem und Amsterdam - in Den Helder übernachtete (siehe 31-32) ist unbekannt.
64 Ising, *Haagsche schetsen*, III, 165-166; De Haes, ‘Haagsche koffiehuizen’, 319-320.
65 Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, II, 407-408.
66 Siehe Van Reyn, ‘Nieuwsberichten’, 247 bzw. 282. Zur Kavalierstour Maximilians: Braubach, *Max Franz*, 28-36.
67 Pennant, *Tour on the Continent*, 150.
68 Zu Grundstück und Gebäude: d'Ailly, ‘Het Rusland’, 55-69 (zum Hotel 60-67); sowie Gimpel, ‘Het Wapen van Amsterdam’, 740-742.

erfolgreich, wechselte es nach dem Tod Braamcamps 1771 mehrfach den Besitzer, und musste dann 1861 definitiv schließen. Schon 1773 musste der damalige Wirt, Reinier Welters, den Eigentümern berichten, er habe im letzten Sommer an vielen Tagen nur zwei oder drei Gäste im ganzen Haus gehabt, ‘was dem fehlt, weiss ich nicht, ich habe es meine bisherigen Kunden, die mir jetzt abspringen gefragt, und die sagen dann nur einstimmig, sie würden wiederkommen falls ich einen anderen Gasthof hätte, aber nicht mehr ins Wapen van Amsterdam übernachten’.[69] Leider ist unbekannt, ob das Hotel dem Kaiser gefallen hat; als

69 Zitat bei d'Ailly, ‘Het Rusland’, 65.

der Statthalter neun Jahre später anfangs mit einem Gefolge von fünfzehn Personen dort einkehren wollte, hat sich die hohe Gesellschaft letztendlich doch anders entschieden.[70]

In den holländischen Städten fand der Kaiser allerhand öffentliche Einrichtungen ziviler und militärischer Natur vor, die ihm maßlos interessierten. In der lebendigen Hafenstadt Rotterdam, wo am 7.Juli auf dem Kai bereits eine unübersehbare Menschenmenge auf seine Ankunft wartete, wohnte er am nächsten Tag - einem Sonntag - erst morgens in der nagelneuen katholischen Rosaliakirche (1778-'79 vom italienischen Immigrantenarchitekten Giovanni Giudici nach dem Muster der Versailler Schloßkapelle erbaut) der Messe bei.[71] Anschließend besuchte er die Werften und Lagerhäuser der Admiralität, die gerade kurz darauf zum Teil von imposanten Neubauten nach Entwürfen Giudicis ersetzt werden sollten.[72] Auffallend genug bleibt die bekannte Erasmusstatue Hendrick de Keysers (1622) fast von jedem Touristen besehen, im Reisejournal unerwähnt, obwohl Josephs Hotel nur wenige Schritte vom Denkmal entfernt lag.[73]

Ein geplanter Ausflug zum Marinehafen Hellevoetsluis musste, nachdem man bereits mit einer Schaluppe abgefahren war, des stürmischen Wetters wegen abgebrochen werden. Statt dessen sah sich der Kaiser auf einer Kutschenfahrt einige Polder in der Nähe Rotterdams an, und frühstückte bei seinem Finanzagenten, dem katholischen Bankier Jan Karel Osy - dem Bauherrn der Rosaliakirche -, auf dessen Landsitz Palenstein in Zegwaart (heute Zoetermeer) den er später am Tag, nach einem Kurzausflug nach einem ausgestorbenen Delft - 'man kann dort hundert Schritte machen ohne zwei Menschen zu begegnen, es scheint als sei die Stadt in Trauer versetzt oder ein einziges großes Kloster, es ist dort mäuschenstill, kein Haus ist offen' - nochmals, wie Erzherzog Maximilian vor ihm, auf dessen Rotterdamer Landsitz Rosenhof einen Besuch abstattete.[74] Mit einem Abendspaziergang entlang der Maas auf dem stattlichen Boulevard 'De Boompjes', 1615 als Rotterdamer Vorläufer der Berliner Prachtpromenade Unter den Linden - tatsächlich samt Lindendoppelreihe! - angelegt, seit Anfang des achtzehnten Jahrhunderts beliebte Wohnstätte der Rotterdamer Kaufmannselite, und seitdem sowohl von den Einheimischen für ihre sonntägliche Pantoffelparade als von den Touristen für ihren Freizeitbummel favorisiert, wurde der Tag beschlossen.[75]

Am Morgen des 9.Juli wurde ein zweiter Versuch unternommen, nach Hellevoetsluis zu segeln, aber ein von neuem plötzlicher Sturm zwang die kleine Reisegesellschaft, der sich Osy einstweilen angeschlossen hatte, die Fahrt bereits in Schiedam zu beenden und - anstatt wie geplant von Hellevoetsluis übers Wasser an

70 Gimpel, 'Het Wapen van Amsterdam', 742; d'Ailly, 'Het Rusland', 63 sowie 66.

71 Zur 1940 zerstörten Rosaliakirche u.a.: Van Heel, *De Sint Rosaliakerk*; der Besuch Josephs wird auf 31-32 erwähnt, aber falsch - auf den 18.Juli - datiert).

72 *Verhaal der reize*, 11. Vor Joseph hatte bereits der Bruder Friedrichs des Großen, Prinz Heinrich von Preußen, 1768 zusammen mit dem Statthalter, den Anlagen einen Besuch abgestattet; siehe Sleeswijk, 'Het bezoek van Willem V', 129-139. Zur Reise Heinrichs insgesamt den Aufsatz von Frijhoff, 'Prins Hendrik', 77-125.

73 Zum Tourismus um Erasmus im 17. und 18.Jahrhundert zuletzt: Von der Dunk, 'Een Duits architect', 176-179, mit älterer Literatur zum Denkmal.

74 *Verhaal der reize*, 11-12. Zu Jan Karel Osy (1727-1790): Hardenberg, 'Osy', 158-164; Westenbroek, 'Palenstein', 28-30. Zum Rosenhof Hammer, *De Rozenhof*, 31-33.

75 Laut Hubert, *Le voyage*, 72; das *Verhaal der reize*, 12, ist weniger konkret.

Den Briel, Maassluis, Vlaardingen und eben Schiedam vorbei - über Land nach Den Haag zu reisen.[76] Dort wurde am nächsten Tag, nachdem der Kaiser in der Kapelle seines Botschafters der Messe beigewohnt hatte, ein zu der Zeit angeblich fast obligatorischer Ausflug ins Fischerdorf Scheveningen unternommen, und wurden ferner das berühmte Naturalienkabinett des Statthalters sowie zwei Waisenhäuser - das städtische und das katholische - besucht, die reichlich mit Gaben bedacht wurden.[77] 1756 war im ersten der beiden, dem *Burgerweeshuis*, die Haager Niederlassung der neuen *Fundatie van Renswoude* untergebracht, die es dank des großzügigen Vermächtnisses der zwei Jahre vorher verstorbenen Gründerin Maria Duyst van Voorhout, Freifrau von Renswoude, mittels einer Art internen Berufsausbildung talentierten Wai-

76 *Verhaal der reize*, 12-13, sowie 15.
77 Siehe *Verhaal der reize*, 16-18.

senknaben ermöglichte, ein Handwerk zu lernen, was den Kaiser sicherlich interessierte.[78] Die Stiftung verfügte laut Bericht des schwedischen Gelehrten Bengt Ferrner aus dem Jahr 1759 dank dem Lektor Jacob Baart de la Faille bereits früh über eine stattliche Sammlung von physikalischen Instrumenten, die sich mit der besten im Lande messen konnte. [79]

Im Naturalienkabinett wurde Joseph über zwei Stunden lang vom Direktor, Arnout Vosmaer, herumgeführt, der über die physikalischen Kenntnisse des Kaisers gestaunt haben soll - was kein Wunder wäre, wenn der berühmte britische Naturhistoriker Thomas Pennant 1765 recht hätte mit seiner Bemerkung, der Autodidakt Vosmaer sei bloß 'a frenchified Dutchman, extremely ignorant'.[80] Diese harte Abkanzelung wird allerdings wohl vor allem der so kurz nach dem Siebenjährigen Krieg für Briten empfindliche Tatsache zuzuschreiben sein, dass Vosmaer nur über sehr beschränkte Kenntnisse der englischen Sprache verfügte.[81] Aber auch Heinrich Sander zeigte sich 1776 kritisch: 'Die Ordnung ist eitel Unordnung und bestätigt mir das, was andre Gelehrte mir von Vosmaer gesagt haben'[82]. Den Herrn Direktor selbst traf er nicht, weil der nach Deventer verreist war, aber 'nachher hatte ich auch keine grosse Ursache, seine Abwesenheit zu bedauren'.[83]

Pennant und Sander waren keineswegs die bisher einzigen Besucher der statthalterlichen Naturaliensammlung gewesen, die 1751 von der Witwe Wilhelms IV., Anna von Hannover, für ihren erst vierjährigen Sohn, den späteren Wilhelm V., gegründet und 1756, bald durch dessen eigene Sammlung vermehrt, unter die Obhut Vosmaers gestellt worden war. Neben Ferrner (1759) und Beckmann (1762) fanden sich vor Joseph auch der schwedische Orientalist Jakob Jonas Björnstähl (1773) und Carl Heinrich Titius (1777) Inspektor des kurfürstlich-sächsischen Naturalienkabinettes in Dresden, dort ein.[84] Das Kabinett, das ursprünglich bloß auf fünf kleine Zimmer im zweiten Stockwerk des statthalterlichen Palastes auf dem Binnenhof verteilt worden war und zumindest seit 1759 an jedem Wochentag von zwölf bis dreizehn Uhr besucht werden konnte,[85] musste 1766 mit den anderen Sammlungen des Statthalters wegen ständigen Wachstums in ein gesondertes Haus am Buitenhof umziehen. Es besaß einen internationalen Ruf, und speziell Titius, obwohl wie Sander von der wegen Raummangel unordlichen Aufstellung schockiert,

78 Siehe dazu: Emants, *Burgerweeshuis*, 43-50; Hardenberg, *Burgerweeshuis*, 157-181; Van Lit, *Oog voor talent*, 29-34.
79 Kernkamp, 'Ferrner's dagboek', 492-494.
80 Pennant, *Tour on the Continent*, 155-156.
81 Pieters, 'Het naturaliënkabinet', 28.
82 Sander, *Beschreibung seiner Reisen*, I, 490-491. Auch Marinus van Marum, Direktor des Teylermuseums, tadelte bei seinem Besuch am 11.7.1782 die unsystematische Aufstellung (Pieters, 'Het naturaliënkabinet', 33): 'De verzameling is groot, dog wat de schikking betreft, hier aan zoude vrij wat kunnen worden verbetert, na het oordeel van alle des kundigen' (zitiert nach Forbes, *Martinus van Marum*, II, 13).
83 Sander, *Beschreibung seiner Reisen*, I, 486.
84 Für Ferrner: Kernkamp, 'Ferrner's dagboek', 351-354, 488-489; für Beckmann: ders., 'Beckmann's dagboek', 344-347; für Björnstähl: Björnstähl, *Reize door Europa*, V, 333-334. Zu den Naturalienkabinetten und ihren Besuchern ebenfalls Bientjes, *Holland im Urteil*, 72-77.
85 Zur Unterbringung: Van Gelder, *'s-Gravenhage*, 211, mit kurzer Zimmereinteilung unter Verweis auf den Reisebericht Ferrners 1759; Pieters, 'Het naturaliënkabinet', 24-25; zu den Besuchszeiten ebenda 33.

lobte den unschätzbaren Reichtum und großen wissenschaftlichen Wert der Sammlung: 'Es wird in ganz Europa nicht seines gleichen haben, und zur Aufklärung der noch so dunkeln Naturgeschichte könnte es unendlich viel beytragen'.[86] Und noch 1790 äußerte sich der bekannte Mainzer Bibliothekar Georg Forster sehr positiv: 'Die Pracht, die Seltenheit, die Auswahl, der Aufputz und die sorgfältige Unterhaltung der Naturalien des Erbstatthalterlichen Kabinets fallen nicht nur beim ersten Anblick auf, sondern die Bewunderung steigt, je länger und genauer man es untersucht'.[87] Dem stimmten dann 1795 auch die Franzosen zu, als sie das Naturalienka-

86 Pieters, 'Het naturaliënkabinet', 33. Sander, *Beschreibung seiner Reisen*, I, 488, teilte übrigens dieses Lob für die Qualität der Sammlung an sich.

87 Forster, *Ansichten vom Niederrhein*, 295-296.

binett mit allen anderen statthalterlichen Sammlungen nach Paris entführten, wo die Direktoren des neugegründeten *Musée Nationale d'Histoire Naturelle* schon sich die Hände reibend auf die Kriegsbeute des Generals Pichegru warteten. Erst zwanzig Jahre später sollte es den Niederländern gelingen den Großteil der Sammlung zurück zu bekommen; sie wurde dann im Leidener *Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie* aufgestellt.[88]

Am 11.Juli wurde die Reise fortgesetzt. Hinter Den Haag hielt Joseph sich, nach einem kurzen Blick auf das vor allem wegen seiner kleinen Menagerie von Reisenden frequentierte statthalterliche Landhaus 'Loo',[89] zwei Stunden lang auf dem 'Zuidwijk' in Wassenaar auf, dem Landsitz des Grafen Carel George van Wassenaer-Obdam, dessen schöne Gärten einen guten Ruf hatten und dessen landschaftliche Aussichten 1759 bereits von dem Schweden Ferrner als die schönsten Hollands gelobt worden waren.[90] In Leiden wurde Joseph, nach einer kurzen Rast im Gasthof 'De Gouden Leeuw' am Fuße der Burg, von den bekannten Professoren Pestel und Allamand in der 1575 gegründeten Universität und dem ab 1594 angelegten Hortus - einem der ältesten botanischen Gärten Europas, berühmt wegen Boerhave - herumgeführt,[91] und der Kaiser besuchte darauf mit den beiden die wegen Scaligers (meist sorgfältig hinter Schloß und Riegel versteckter) orientalischer Handschriftensammlung bekannte Universitätsbibliothek, wo er von Professor Ruhnkenius und einigen Kollegen empfangen wurde[92] - man darf in seinem Fall dabei auch von einem *höflichen* Empfang ausgehen, was keineswegs selbtsverständlich gewesen zu sein scheint; der Frankfurter Bibliophile Zacharias Conrad von Uffenbach klagte jedenfalls 1711:

> Allein die Herren Professores stellen sich so albern, wenn man zu ihnen kommt, daß uns die Lust, mehrere zu besuchen, vergienge. Ihre erste Frage ist gemeiniglich: *Is er iets van myns Heeren dienst?* Wann man ihnen dann

88 Pieters, 'Notes on the menagerie', 541-543; ders., 'Het naturaliënkabinet', 37-40; ders. und Rookmaaker, 'Arnout Vosmaer', 36-38. Für die wissenschaftlichen Raubzüge der Franzosen: Lemire, 'Frankrijk en de verzamelingen', 87-114.

89 Dazu u.a.: Van der Leer und Van der Velde, 'De Grote Loo', 42-119, bes. 72-79. Zum Tiergarten: Pieters und Mörzer Bruyns, 'Menagerieën in Holland', 202-208; Pieters, 'De menagerie van Willem V', 39-59. Vosmaer, für den die Menagerie nicht nur eine Quelle wichtiger wissenschaftlicher Studien, sondern auch ein wichtiger 'Lieferant' für das Haager Naturalienkabinett war, gab ab 1766-1804 in 34 Ablieferungen eine illustrierte Beschreibung der Tiere der Menagerie heraus (Vosmaer, *Natuurkundige beschrijving*; Kupferstiche von Simon Fokke nach Aquarellen von Aart Schouman); dazu (mit vielen Abbildungen): Tuijn und Van der Feen, 'Animal portraits', 69-75; Pieters, 'Notes on the menagerie', 543-552; ders. & Rookmaaker, 'Arnout Vosmaer', 25-35.

90 *Verhaal der reize*, 26. Zu Ferrners Besuch und Lob: Kernkamp, 'Ferrner's dagboek', 495-496. Speziell zu den Barockgärten: Goudeau, 'Een manier', S.32-51.

91 *Verhaal der reize*, 26. Zur Universität als Reiseziel vgl. Bientjes, *Holland im Urteil*, 57-72; Otterspeer, *Groepsportret*, II, 398-402. Für Besucherberichte zum Hortus siehe Gogelein, *Hortus*, mit auf 34-36 der einschlägige Passus aus dem Reisebericht Josephs II in der französischen Fassung.

92 *Verhaal der reize*, 26-27. Zu den Besuchern: Bientjes, *Holland im Urteil*, 57-58; Hulshoff Pol, 'What about the Library?', 39-51.

> sagt, daß man ihnen aufwarten, oder sie zu sprechen die Ehre gaben wollen, lachen sie entweder, oder sehen saur.[93]

Wie dem auch sei, der Kaiser besah dann unter Führung von Professor Sandifort und dem Lektor

93 Zitiert nach Gogelein, *Hortus*, 25. Vgl zu den Professorenbesuchen ausländischer Reisender auch Bientjes, *Holland im Urteil*, 66-67; Otterspeer, *Groepsportret*, II, 260-261.

Le Francq van Berkhey den Seziersaal beziehungsweise das Naturalienkabinett,[94] das auch einige Altertümer - die sogenannten *Marmora Papenburgica*- aus dem Vermächtnis von weiland dem Amsterdamer Stadtschöffen Gerard van Papenbroeck enthielt, die 1745 im Mittelbau der eigens dazu von Daniel Marot neugebauten, bis heute erhaltenen Orangerieim Hortus aufgestellt wurden; die Naturalien fanden im westlichen Flügel ihr Zuhause.[95] Darunter befand sich ein großer Stein, der einmal vor vielen Jahren in der Nähe von Leiden gefunden worden war und eine kurze Inschrift aufwies, deren für den Kaiser wohl schmeichelhafter Text lautete: *Gens Batavorum amici et fratres Imp.Rom*. - also: 'das Volk der Bataver, Freunde und Brüder des Römischen Reiches'.[96] Der Stein ist später allerdings als eine Fälschung aus dem Anfang des 17.Jahrhunderts entlarvt worden.[97]

Schließlich besah Joseph die Gemäldesammlung der Witwe von Jan Tak sowie die des Kunsthändlers und langjährigem Direktors der Zeichenakademie 'Ars Aemula Naturae' Abraham Delfos,[98] und er ging mit seinem Professorengefolge am Haus der Witwe Schuurmans Stekhoven vorbei, der Tochter des Gartendirektors in Schönbrunn - und eine Vorfahrin mütterlicherseits von mir.[99] Nachdem er ihr die Grüße ihres Vaters bestellt hatte, ließ er sich in ihrer Gärtnerei 'De Dadelboom' unter anderen die berühmte hundertdreißig Jahre alte amerikanische Aloë zeigen, mit einem Umfang von fünfzehn und einer Höhe von vier Metern wohl die größte ihrer Art, und daher bei einem größeren Publikum eine beliebte Attraktion.[100]

Noch am selben Abend des 11.Juli fuhr der Kaiser weiter nach Haarlem, wo er sich am nächsten Morgen um fünf Uhr in der Früh zusammen mit dem Badener Kommerzienrat Wiedman die schöne spätgotische Bavokirche ansah und sich dort wie viele vor und nach ihm ein Konzert des Organisten und Komponisten Johannes Radeker auf der berühmten Müller-Orgel anhörte, die sich als eine der wenigen einer kleinen - von Radeker selbst verfaßten - zeitgenössischen Monographie rühmen konnte und bereits von Händel und Mozart bespielt worden war.[101] Zu den Zuhörern im vorigen Jahren gehörten 1768 Statthalter Wilhelm V und seine Gattin, sowie der

94 *Verhaal der reize*, 27. Für Besuche an das Naturalienkabinett: Ferrner 1759 (Kernkamp, 'Ferrner's dagboek', 466-467); Beckmann 1762 (Kernkamp, 'Beckmann's dagboek', 369-372); Pennant 1765 *(Tour on the Continent, 156)*; Sander 1776 *(Beschreibung seiner Reisen*, I, 526-528).

95 Siehe u.a. Bastet und Brunsting, *Corpus*, I, S.XI-XVII, XXI-XXIII; sowie Otterspeer, *Groepsportret*, II, 121-126.

96 *Verhaal der reize*, 28. Und zwar in Roomburg, östlich von Leiden, wo sich an der Stelle des ehemaligen St.Margarethaklosters von 47 bis um 270 ein römisches Castellum befunden hat, wie bereits im 17.Jahrhunderts den Geschichtsschreibern bekannt war; siehe Lems, *Matilo*, 13, 15, 16 (zum Stein S.19-20).

97 Gogelein, *Hortus*, S.36; Verhart, *Op zoek*, 190, mit Abb.

98 *Verhaal der reize*, 28, erwähnt nur die Witwe von Tak (Maria Suzanna Bernaart); Delfos von Hubert, *Le voyage*, 76, hinzugefügt, wohl auf Grund zeitgenössischer Berichte.

99 Ihr Vater, der Hofgärtner Adrianus Augustinus Stekhoven (1705-1782) war Aufseher beim Anlegen der Schönbrunner Gärten und bekam später auch die Aufsicht über den 1752 gegründeten Schönbrunner Tiergarten; siehe Giese, 'Die ersten 100 Jahre', 49 und 64.

100 *Verhaal der reize*, 29-30. Dazu: Pelinck, 'Een bloemisterij', 82-86.

101 *Verhaal der reize*, 31. Gemeint ist: Radeker, *Korte beschrijving* (32 Seiten). Zum Besuch Mozarts, wohl Anfang April 1766, u.a.: Hartmann, *Mozarts Reise*; De Klerk, 'De Mozarts te Haarlem', 381-385; ders., *Haarlems muziekleven*, 195-199; Lievense, *Mozart in Holland*, 55-61; auf 61 auch den Besuch Händels erwähnend; dazu ebenfalls Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, 469-470.

dänische König Christian VII..[102] Die Orgel besaß allerdings einen besseren Ruf als der Organist; von letzterem hieß es 1772 im Reisetagebuch des englischen Musikhistorikers Charles Burney, dass er ‘kein so grosser Spieler ist als er von sich selbst glaubte’, während der deutsch-niederländische Musiktheoretiker Jacob Wilhelm Lustig, von 1728 bis zu seinem Tod 1796 Organist der Groninger Martinikirche, Radekers sechs Sonaten für Klavier und Violine als ‘ausgebrütet’ und ‘lauter gemaustes Werk’ herabwürdigte, [103] nachdem er vorher schon einmal ein Musikstück von

102 Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, 469.

103 De Klerk, *Haarlems muziekleven*, 189; Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, 406, 472 (zu Burney).

Johannes' Vater Hendrik Radeker als ‘Olipodrigo voll abscheulicher Katzensprünge’ in den Mülleimer verbannt hatte.[104]

Die Haarlemer Orgel war insbesondere berühmt aufgrund der Tatsache, dass es möglich war, alle Naturlaute, die man sich wünschen konnte, nachzuahmen, vom rauschenden Wind bis zum Donnerknall, vom plätschernden Wasserfall zum prasselnden Hagel, sogar die menschliche Stimme miteingeschlossen.[105] Radeker galt wie sein Vater und Vorgänger, der fünfzehn Jahre früher Mozart eingeladen hatte, bei Kennern angeblich als ein Effekthascher, der vor allem die frommen Kirchengänger mit seinen Orgeltönen zerschmettern wollte. Als die Orgel dann 1789 dem ruhmvollen Mannheimer Kapellmeister Georg Joseph Vogler für einen Tag in die Hände fiel, standen bei jenem sogar Werke mit für empfindliche Ohren beängstigenden Themen wie ‘die durch ein Donnerwetter unterbrochene Hirtenwonne’, ‘der Tod des Herzogs Rudolph’ und ‘der Einsturz der Mauern Jerichos’, sowie ganze Seeschlachten und ähnliches auf dem Programm.[106] Falls sich Radeker zum Kaiserbesuch 1781 ebenfalls an derartiges herangewagt hat, muss Joseph die Bavokirche völlig betäubt verlassen haben.

Bevor er sich am Nachmittag nach Den Helder begab, fuhr der Habsburger noch ins südliche Nachbardorf Heemstede, wo er kurz für eine Erfrischung im Landhaus ‘De Hartekamp’ des Amsterdamer Bürgermeisters Peter Clifford anhielt, und danach, wieder in Richtung Haarlem umgekehrt, im Vorbeigehen auch das Landhaus ‘Meer en Berg’ des Amsterdamer Seidenfabrikanten Aarnout David van Lennep besah. Auf dem Weg in den Norden überholte er dann später den Vize-Admiral Andries Hartsinck, der gerade nach Den Helder eilte, um dort den Kaiser zu empfangen. Bei ungestümem Wetter begaben beide sich für einige Seemanöver zusammen mit dem gerade im Februar 1781 zum Konteradmiral ernannten Jan Hendrik van Kinsbergen an Bord des Admiralsschiffs,[107] mit dem letzterer schon kurz darauf, am 5.August, bei Doggerbank den bekannten Pyrrhus-Sieg über die englische Flotte erringen sollte.[108]

Am 13.Juli fand dann, auf Josephs Weg von Den Helder über Zaandam nach Amsterdam, die oben erwähnte Episode in Broek in Waterland statt; in Zaandam trat der Kaiser selbstverständlich wie viele andere Touristen in die Fußstapfen Peters des Großen und besah das winzige Wohnhäuschen samt Werkstatt, wo der Zar 1697 gelebt und als Zimmermann gearbeitet hatte, wobei der Wirt der Herberg ‘Den Otter’, wo der Kaiser angehalten hatte, ihn als Reiseführer begleitete.[109] Am frühen Abend dann mit der normalen Treckschute unauffällig in Amsterdam eingetroffen, gelang

104 De Klerk, *Haarlems muziekleven*, 187; Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, 402.

105 De Klerk, *Haarlems muziekleven*, 186; Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, 470, 477-478.

106 Vgl. Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, 480-482.

107 *Verhaal der reize*, 31. Zu Van Kinsbergen: Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen* (zum Besuch Josephs kurz 139).

108 Später sollte Joseph, auf den der Seeheld angeblich einen guten Eindruck gemacht hatte, persönlich Van Kinsbergen zur Hochzeit seines Neffen, des späteren Kaisers Franz II., am 6.1.1788 nach Wien einladen; siehe Prud'homme van Reine, *Van Kinsbergen*, 262-264. Beide verband ein persönliches Interesse an sozialen Einrichtungen für Witwen, Waisen und Kranke (ebenda 263) das bei Van Kinsbergen schließlich zur Gründung des Van Kinsbergeninstituts führen sollte.

109 *Verhaal der reize*, 34-35, mit auf 35-38 eine bewertende Gegenüberstellung von Joseph und Peter. Zu Zaandam als Reiseziel: Bientjes, *Holland im Urteil*, 190-192.

es ihm nicht einmal einige Stunden, inkognito zu bleiben; nach einem kurzen Spaziergang in seinenen Gasthof 'Het Wapen van Amsterdam' eingekehrt, hatte sich dort schon auf das Gerücht seiner an diesem Tag bevorstehenden Anreise hin eine riesenhafte Menschenmenge versammelt, die ihm wie ein undurchdringlicher Wall den Weg versperrte. Noch unerkannt gelangte er mit Mühe hinein um dann, als seine Anonymität nicht länger mehr gegeben war, in seinem Zimmer Otto Willem Johann Berg zu empfangen, den Schwiegersohn seines Bankiers Johann Goll, mit dem die Habsburger schon seit den fünfziger Jahren ein recht mühsames finanzielles

Verhältnis mit vielen Aufs und Abs unterhielten - das Bankhaus Goll besaß einen keineswegs tadellosen Ruf, und auch in Wien meinte man 'berechtigte Gründe für Misstrauen wegen dessen Finanzverwaltung' zu haben.[110]

Als Berg dann wieder hinaustrat, hatten sich vor der Zimmertür mittlerweile schon viele Amsterdamer ersten Ranges versammelt, darunter der Bürgermeister Joachim Rendorp, der dann sofort für ein längeres Gespräch herein gebeten wurde. Nachdem Rendorp fortgegangen war, stillte Joseph die Neugier des Amsterdamer Publikums, indem er sich eine Weile an seinem Fenster zeigte, aber auch nachdem er sich von dort zurückgezogen hatte, ließ die Aufmerksamkeit nicht nach. Ganz im Gegenteil sollte sich die Anzahl der draußen Wartenden im Laufe der Nacht nur noch vermehren, und zwar sosehr, dass die Behörden sich genötigt sahen, einige Wächter auf dem Gehsteig aufzustellen, damit der Zugang zum Gasthof nicht völlig von der Menschenmenge versperrt wurde, deren Umfang die beim Besuch des Schwedenkönigs Gustav III. an Amsterdam im letzten Winter bei weitem übertraf.[111]

Am Morgen des 14.Juli musste der Kaiser sich dann erst zwischen einigen zudringlichen Bittstellern hindurchschlängeln, die ihm mit eigenen Erfindungen und Projekten zu schmeicheln versuchten, bis er seine Droschke erreichen konnte, die ihn mit seinen Begleitern zur Werft der Admiralität auf der Insel Kattenburg bringen sollte, wo er sich die Bauarbeiten an verschiedenen Schiffen anschaute und sich in den großen Lagern umsah. Am selben Tag standen ferner das als 'Oost-Indisch Buitenhuis' bezeichnete, 1661 errichtete riesige Lagerhaus der Vereinigten Ostindischen Compagnie mit seinen Werften auf der Insel Oostenburg und das städtische Krankenhaus - unser Reiseberichterstatter zieht sofort einen Vergleich mit dem Kaiserbesuch des Pariser Hôtel Dieu - auf dem Programm.[112] Mit letzterem ist wohl das 1579 nach einem Umbau in den Gebäuden des ehemaligen Alten und Neuen Nonnenklosters errichtete St.Pietersgasthaus am Grimburgwal gemeint, das unter dem Namen 'Binnengasthuis' in Neubauten aus der zweiten Hälfte des 19.Jahrhunderts seine Existenz bis 1981 dehnen sollte.

Es folgten das Raspelhaus für Männer und das Spinnhaus al Frauenzuchtanstalt, die beide - aber vor allem das erstgenannte - als von Touristen nicht zu verschmähende Sehenswürdigkeiten galten, und daher seit ihrer Gründung 1596 von vielen Besuchern frequentiert wurden;[113] das Raspelhaus war dabei einmal weltbekannt wegen der besonderen Strafmethode für faule Insassen, des Pumpen-oder-Ersäufens, die zur

110 *Verhaal der reize*, 38-39. Für das Zitat: Knoef, 'De verzamelaars Goll', 269. Goll war dazu, außer ebenfalls ihr Bankier, 1762-1783 auch Kunstberater der Markgräfin Karoline Luise von Baden, Ehefrau des Markgrafen Karl Friedrich mit wessen Kommerzienrat Joseph II in der Haarlemer Bavokirche war; siehe Kircher, *Karoline Luise*, 23-25, 59-60; sowie Knoef 273-275.
Der Schwiegersohn wird im Reisejournal nur als 'Berg' erwähnt; Goll hatte zwei mit diesen Namen, aber der eine, Frans Jacob Berg, 1768 mit seiner Tochter Amalia Maria vermählt, war kurz davor schon verstorben; siehe Elias, *De vroedschap*, II, 1000. Otto Willem Johan Berg heiratete 1776 Golls Tochter Catharina Johanna und wurde dessen Teilhaber; siehe *Nederlands Adelsboek* LXXIX (1988) S.455, allerdings die Braut zu Unrecht als Johanna Catharina Edle Goll von Franckenstein und ihr Vater zu Unrecht als Edler Johann erwähnend; Berichtigung der Namen an der Hand von DTB 621/247 im Stadtarchiv).

111 Zum Vorhergehenden: *Verhaal der reize*, 29-41.

112 Zum Vorhergehenden: *Verhaal der reize*, 41-44.

113 *Verhaal der reize*, 44-46. Vgl. zu den Besuchern Sellin, *Pioneering*, 76-79; Bientjes, *Holland im Urteil*, 170-174.

Zeit Josephs allerdings längst der Geschichte angehörte, nachdem ein Gefangener, der Arbeit überdrüssig, tatsächlich einmal dem Ersäufen den Vorzug gegeben hatte.[114] Die Einrichtungen galten bis weit ins 18.Jahrhundert als vorbildlich,[115] und als der bekannte englische Gefängnisreformer John Howard zu dieser Zeit in Europa herumreiste, widmete er in seinem bekannten Buch zum britischen und europäischen Zuchthauswesen 1784 selbstverständlich auch dem Amsterdamer Raspelhaus und Spinnhaus eine ganze Reihe von Zeilen.[116]

Danach kamen das Almosenierswaisenhaus, das Alte Männer- und Frauenhaus, und das als

114 Hallema, *In en om de gevangenis*, 33-38. Siehe dazu auch Sellin, *Pioneering*, 69-72.
115 Vgl. Sellin, *Pioneering*, 102-110, für Nachfolger im In- und Ausland.
116 Howard, *The State of the Prisons*, 57-59 bzw. 59-60.

‘Binnenhuis der O.I.Compagnie’ bezeichnete Ost-Indische-Haus am Kloveniersburgwal an die Reihe.[117] Im Krankenhaus hat der Kaiser angeblich das Menü für die Kranken studiert, im Waisenhaus sogar das Essen der Kinder gekostet, ‘wobei er zu einigen der Umstehenden sagte, dass dies in Ordnung war’, und sich im Altenheim die Zimmer der Bewohner angesehen.[118] Der geräumige, imposante Neubau, 1754-'57 nach den Plänen des damaligen Amsterdamer Bürgermeisters Pieter Rendorp und des Stadtbaumeisters Gerard Frederik Maybaum errichtet, glich mit seinem symmetrischen Aufbau sowie vornehmen klassizistischen Fassaden eher einem königlichen Palast als einer Bürgeranstalt, und hat damals schon viele Ausländer beeindruckt.[119] Sander, überhaupt vom nationalen Putzwahn fasziniert: ‘In solchen öffentlichen Häusern steigt nun die Reinlichkeit der Holländer aufs höchste’.[120] Das Interesse, das Joseph jedoch vor allem für die V.O.C. an den Tag legte, machte allerdings einige Personen misstrauisch; sie meinten Grund zu der Befürchtung zu haben, dass er seine Erfahrungen für die Gründung einer eigenen konkurrierenden Ostindischen Kompagnie im südniederländischen Ostende benutzen wolle.[121]

Wohl kennzeichnend für das auf nützliche Einrichtungen ausgerichtete Interesse des Kaisers war, dass erst nachdem er - es muss freilich im Eiltempo geschehen sein! - all diese wirtschaftlichen und öffentlichen Einrichtungen auf seinem Rundgang kreuz und quer durch die Stadt besucht hatte, noch kurz bevor dem Mittagessen erstmals die Kunst an die Reihe kam: das Kabinett der chinesischen Möbel eines gewissen Herrn Ryk.[122] Danach fuhr er in seiner Droschke in die Plantage, begab er sich nach Zeeburg, um von der dortigen Wirtschaft aus den schönen Blick auf das IJ und die Wiesen zu genießen, kehrte in die Stadt zurück, um sich die 1671-'75 von Elias Bouman erbaute schlichte portugiesische Synagoge anzusehen,[123] und setzte sich dann schließlich in der wegen ihrer kleinen Menagerie mit seltenen Säugetieren und besonders vielen, aus allen Erdteilen stammenden Vögeln bekannten Wirtschaft ‘Blauw Jan’, die in der Nähe seines eigenen Hotels lag, nämlich auf der anderen Seite des Kloveniersburgwals.[124]

117 *Verhaal der reize*, 45-46. Zum Anstaltentourismus: Bientjes, *Holland im Urteil*, 168-170.

118 *Verhaal der reize*, 45. Das Krankenhaus verfügte laut Bericht von Pontanus zur Ernährung über eine eigene Brotbäckerei und eigene Ställe mit etwa achtzig Ochsen; siehe Roetemeijer, ‘Het Binnengasthuis’, 228. Zufällig ist gerade der Menüplan von 1781 (der bis 1820 gültig bleiben sollte) überliefert; für die Gerichte pro Tag ebenda, 228.

119 So Ferrner 1759; siehe Kernkamp, ‘Ferrner's dagboek’, 365; sowie dazu ebenfalls Brugmans, *Onder de loupe*, 280-281. Vgl. auch das Urteil von Nugent, *The Grand Tour*, I, 79, zu den Spitalen im Allgemeinen: ‘'tis observed of them, as of those in England, that they have more the air and appearance of princely or royal palaces, than that of habitations for poor people’. Zu Rendorp als Architekturkenner zuletzt: Von der Dunk, *Hollands Heiligdom*, 96-98 (100-101 zum Alten Männerhaus).

120 Sander, *Beschreibung seiner Reisen*, I, 564. Vgl. für seine Faszination für die niederländische Putzmanie u.a. ebenda 463, 485, 510, 514.

121 *Verhaal der reize*, 46.

122 *Verhaal der reize*, 46. Bisher noch nicht identifiziert.

123 *Verhaal der reize*, 47-48. Für andere Besucher vgl. Bientjes, *Holland im Urteil*, 90-95. Zum Bau, für das der Baumeister sich auf Rekonstruktionen des salomonischen Tempels in Jerusalem basierte: Van Agt, *Synagogen*, 37-53.

124 *Verhaal der reize*, 47-48. Die Wirtschaft, deren Name wohl vom dem des Gründers Jan Barentsz Westerhoff hergeleitet war, und bereits früh um einen Tiergarten bereichert wurde,

Dieser Gasthof galt für Touristen als eine interessante Attraktion, wo man für ein geringes

bestand von ca. 1675 bis 1784. Dazu: Witkamp, ‘Vroegere diergaarden’, 312-316; Meijer, ‘Blauw-Jan’, 41-48; Van Eeghen, ‘Hendrik de Wilde’, 153-159; Vriese, ‘Blauw-Jan’, 270-271; Pieters und Mörzer Bruyns, ‘Menagerieën in Holland’, 197-202.

Eintrittsgeld im Innenhof beim Genuss eines Glases Bier oder Wein neben jenen Vögeln, Hufund Nagetieren, Affen, Bären, Löwen und anderen Raubtieren gelegentlich auch Riesen und Riesinnen, Ungeheuer und Fehlgeburten, Gaukler und Possenreißer, oder gar einen echten Tataren, Eskimo oder Mohawk-Indianer bewundern konnte; so wurde der ehrwürdige sächsische Gelehrte Titius 1777 dort nach eigener Aussage mit einem 'besonders hässlichen Zwerg' konfrontiert.[125]

Mit einem Faltblatt samt Kupferstich wurde sogar Werbung für die Tiersammlung gemacht,[126] die bis weit ins Ausland einen Namen hatte und von vielen Wissenschaftlern besucht wurde,[127] speziell als der Gründer Jan Westerhoff den Tiergarten mit einem Tierhandel zu kombinieren begann. Von einem späteren Inhaber, Anthony Bergmeijer, wurden um die Mitte des achtzehnten Jahrhunderts sogar Versailles und der Hof in Stockholm beliefert - billig war er allerdings nicht: 'er hat ganz hübsche Tiere, aber die Haare auf meinem Kopf richten sich auf und die Läuse nagen an deren Wurzeln, wenn ich mir den Katalog ansehe', dämpfte Linnaeus 1753 einmal die hochgespannten Erwartungen seines Landsmanns Abraham Bäck, der sich als Oberhofarzt des schwedischen Königs Adolf Friedrich einmal in dessen Auftrag bei ihm informierte.[128] Dennoch, als Josephs Eltern 1752 bei Schönbrunn eine kleine Menagerie gründeten - die älteste noch erhaltene Europas - wurden zwei Niederländer, der Hofarzt Gerard von Swieten und der obengenannte Botaniker Adrianus Stekhoven, von Maria Theresia zum Einkaufen nach Amsterdam geschickt.[129] Und 1774 musste Johann Friedrich Carl Grimm, Leibarzt des Herzogs von Sachsen-Coburg-Gotha, anlässlich seines Besuches an 'Het Loo' in der Nähe von Voorburg berichten, dass er leider nur relativ wenig Tiere in der damaligen Menagerie angetroffen hatte, weil eben eine ganze Menge an den Hof in Wien verschenkt worden waren.[130]

Ob der Kaiser auch *deshalb*, wegen eigener zukünftiger Kaufpläne, dem Blauw Jan einen Besuch abstattete? Damals war Bergmeijer bereits seit zweiundzwanzig Jahren tot, aber seine Witwe Maria Sobbe lebte gerade noch. 1781 ging das Blauw Jan allerdings schon seinem Ende entgegen - denn wegen des Krieges mit England, der die gesamte Einfuhr aus Indien lahm legte, war der exotische Tierhandel schon vor einem halben Jahr eingestellt worden. 1784 sollten auch Wirtschaft und Menagerie für immer die Tore schließen, und die Betriebsräume in ein Tonwarenlager umgewandelt werden.[131]

Dann endlich ins 'Het Wapen van Amsterdam' zurückgekehrt, stieß der Kaiser abermals auf eine unübersehbare Menschenmenge - die einfacheren Leute wartend

125 Siehe Vriese, 'Blauw-Jan', 271.

126 Erhalten sind ein um 1700 angefertigter Stich nach einer Zeichnung von I.de Moucheron, und einer von 1751 nach einer Zeichnung von C.F.Fritsch; abgebildet bij Witkamp, 'Vroegere diergaarden', 313 und 315 sowie bei Vriese, 'Blauw-Jan', 270 und 271. Vgl. auch Van Eeghen, 'Hendrik de Wilde', 157-158.

127 Vgl. u.a. Pieters und Mörzer Bruyns, 'Menagerieën in Holland', 199. Für eine Auflistung: Smit, *Dutch Zoological Cabinets*, 30-31 No.150.

128 Pieters und Mörzer Bruyns, 'Menagerieën in Holland', 197-199, mit Zitat auf 198.

129 Witkamp, 'Vroegere diergaarden', 314. Zum Schönbrunner Tiergarten siehe u.a. Paust, *Studien zur barocken Menagerie*, 122-137.

130 Grimm, *Bemerkungen eines Reisenden*, III, 295.

131 Van Eeghen, 'Hendrik de Wilde', 158-159; Pieters und Mörzer Bruyns, 'Menagerieën in Holland', 199.

und glotzend auf der Straße, die mehr bedeutenden schon drinnen im Hotel. Der Kaiser geriet dabei mit einem vornehmen katholischen Herrn ins Gespräch, der ihm zu Josephs Verwunderung auf seine Frage, wo er morgen - Sonntag - am Besten der Messe beiwohnen könne, die Antwort schuldig bleiben musste, weil er selber nie hingehe. Abermals musste der Habsburger bei dieser Gelegenheit versuchen, Bittsteller loszuwerden; ein junger Mann, der sich mit irgendeinem Gesuch an ihn herandrängen wollte und sich als kaiserlicher Untertan bekannt gab, bekam auf seine Mitteilung - als Antwort auf die Frage Josephs, was er dann wohl in Amsterdam zu suchen habe -, dass er hier als Sprachlehrer tätig sei, rundweg, und bevor er irgendetwas erwidern konnte, zu hören, er solle dies dann einfach ruhig weiter machen.[132]

Der Sonntagmorgen fing dann gleich um die Ecke mit einer Messe in der Versteckkirche ‘De

132 Zum Vorhergehenden: *Verhaal der reize*, 49.

Star' in dem Spinhuissteeg an; dann begab der Kaiser sich, nach einem kurzen Abstecher in das Gotteshaus der Quäker an der Keizersgracht,[133] zu seinem Bankier Goll. Dessen Wohnhaus an der Herengracht - heute No.174, in der Nähe der Leliegracht - wurde wegen seines Kunstkabinettes, das mit fünf- bis sechstausend Blättern zu den größten jener Zeit gehörte, regelmäßig von ausländischen Touristen besucht;[134] es ist anzunehmen, dass Goll auch seinen hohen Gast herumgeführt hat. Anschließend besah der das benachbarte Haus (No.182) von Arnout Jan van Brienen,[135] sowie Wohnung und Firmensitz des steinreichen Bankiers John Hope in den Häusern Keizersgracht 444-448, wo er ebenfalls sich dessen Gemäldekabinett ansah.[136] Ob der Kaiser auch versucht hat, ihn für finanzielle Beziehungen mit dem Habsburger Hof zu interessieren, ist unbekannt.[137]

Es folgte eine Rundfahrt über die Herengracht - auch damals der ansehnlichste aller Kanäle Amsterdams - bis zum Weespertor, von dort außen herum bis zum Muidertor, dann entlang dem IJ-Ufer bis zum Haarlemertor. Vor allem diese letzte Strecke war wegen der unzähligen Schiffe, die sich dort vor Anker liegend bis zum Horizont aneinander reihten, unserem - allerdings positiv voreingenommenen - Berichterstatter zufolge für den Kaiser ein einmalig großartiges Erlebnis.[138]

Erst dann, nachdem er also die halbe Stadt im Überblick gesehen hatte, begab die Kutsche des Kaisers sich am Ende des Tages vom Haarlemertor aus den Singel entlang zum Hauptplatz der Stadt, dem Dam, mit dem berühmten Rathaus Jacob van Campens, wo die Stadtregierung bereits versammelt war um ihm einen herrlichen Empfang zu bereiten. Bei keiner anderen Sehenswürdigkeit der Stadt hat Joseph mehr Zeit verbracht als hier, er ließ sich alle bedeutende Räume mit ihren Kostbarkeiten zeigen.[139] Es bildete den Schlussakkord und - zumindest künstlerischen - Höhepunkt seines Hollandbesuches; nachdem er zu seinem Gasthof zurückgefahren war, folgte alsbald die Abreise aus Amsterdam, und noch am selben Abend traf er, ziemlich spät, in Utrecht ein. Obwohl, wie der Reiseberichterstatter beteuert, die Domstadt an sich vieles zu bieten hätte, was für den Kaiser von Interesse gewesen

133 *Verhaal der reize*, 51-52. Vgl. für den Quäkertourismus auch Bientjes, *Holland im Urteil*, 95-98.

134 Zu Goll als Sammler: Knoef, 'De verzamelaars Goll', 268-278; sowie Lugt, *Les marques de collections*, 559-560; Bille, 'Goll van Frankenstein', 195-197.

135 *Verhaal der reize*, 52, spricht zwar von einem *Willem* van Brienen, aber der katholische Kaufmann Wilhelmus van Brienen, Vater Arnout Jans, war damals bereits verstorben. Schwerlich kann hier der Sohn Arnout Jans gemeint sein, der spätere Bürgermeister, aber damals erst einundzwanzigjährige Willem Joseph van Brienen, der 1782 zu seiner Hochzeit das gerade am 11.Juli 1781 - also nur vier Tage vor Josephs Besuch! - von seinem Vater gekaufte Haus Herengracht 284 (heute ebenfalls als 'Van Brienenhuis' bekannt) geschenkt bekam; siehe Koldeweij, 'Herengracht 284', 27-29.

136 *Verhaal der reize*, 52. Zwar wird nur von einem Herrn Hope gesprochen (ohne Vorname) aber damit ist höchstwahrscheinlich John Hope gemeint, 1768-'84 Mitglied des Amsterdamer Magistrats, seit 1762 Mitinhaber des Bankhauses Hope & Co, dessen Vater Thomas Hope 1758 das Doppelhaus Keizersgracht 444-446 kaufte und zum Hauptsitz des Bankhauses machte. Zum Bankhaus und dessen Rolle im internationalen Geldhandel: Buist, *At Spes non fracta*. Zu John Hope und seinem 1762 ebenfalls zum Teilhaber gemachten Vetter Henry Hope als Kunstkenner und Kunstsammler: Watkin, 'The Hope family', 1-7.

137 Darüber findet sich jedenfalls nichts bei Buist, *At Spes non fracta*.

138 *Verhaal der reize*, 52-53.

139 *Verhaal der reize*, 53-56. Zu zeitgenössischen Besuchern Bientjes, *Holland im Urteil*, 162-163

wäre, war sie nur Durchreisestation. Joseph speiste und ging zu Bett, um nach einer kurzen Nachtruhe am 16.Juli bereits um 4 Uhr morgens die Reise fortzusetzen, über 's-Hertogenbosch - wo er nur kurz Pause machte, nachdem seine Kutsche abermals in einer neugierigen Menschenmenge gestrandet war - nach Maastricht.[140] Es war die letzte Stadt der niederländischen Republik, die er zu sehen bekam; wenige Kilometer weiter erreichte er wieder habsburgisches Territorium, und einige Tage später war er zurück in Brüssel.

140 *Verhaal der reize*, 60-61.

Wenn man das Fazit der Reise zieht, fällt wiederum das vor allem auf nützliche Einrichtungen ausgerichtete Interesse des Kaisers auf: Häfen, Werften und Lagerhäuser, Strafanstalten, Waisenund Krankenhäuser, die Leidener Universität mit ihren wissenschaftlichen Wundern. Es war für die Zeit kein unübliches Reiseprogramm - viele Sehenswürdigkeiten finden wir auch in den Reisejournalen anderer Touristen in der zweiten Hälfte des achtzehnten Jahrhunderts erwähnt, die meist viel mehr Zeit als nur eine gute Woche für ihren Hollandbesuch einräumen konnten.[141]

Die Kunst kommt (deshalb?) allerdings, wie immer bei Joseph, im Vergleich zu anderen Touristen ein wenig zu kurz. Natürlich, die Reise dauerte nur etwas über eine Woche, aber trotzdem. Katholische Kirchen sind nur zum Beiwohnen der Messe da, protestantische werden - mit Ausnahme der Haarlemer Bavokirche bei einem Orgelkonzert - nicht erwähnt, allein die portugiesische Synagoge wird als Gebäude gewürdigt. Nur wenige Privatsammlungen stehen auf dem Programm; nicht die statthalterliche Gemäldegalerie, sondern das statthalterliche Naturalienkabinett wird besucht. In Delft hatte er sich allerdings bereits die von Hendrick de Keyser angefertigte große Tumbe Wilhelm von Oraniens und den etwas bescheideneren Kenotaph für Hugo de Groot angesehen, freilich wohl eher ihrer historischen als ihrer künstlerischen Bedeutung wegen[142] - das Gleichgewicht zwischen beiden politischen Lagern, dem statthalterlichen und dem antistatthalterlichen, die sich in der sogenannten Patriotenzeit immer mehr verfeindeten, blieb in dieser Hinsicht bewahrt. Joseph nochmals nachher aus Utrecht an Kaunitz, freilich nicht ganz zu Recht: ‘Ich glaube in dieser Zeit der Wirren die Mitte gehalten zu haben, indem ich keines der beiden Lager schockiert habe’.[143] Und das bringt uns schließlich zu einem andere Aspekt dieser Hollandfahrt, der für Joseph wohl kaum weniger wichtig gewesen sein mag.

Denn die aktuelle Politik konnte auf kaiserlichen Auslandsreisen, wie ‘privat’ und inoffiziell auch, selbstverständlich nicht außer Acht bleiben. Und in Anbetracht der angespannten inneren Lage der niederländischen Republik, die allmählich einem Bürgerkrieg entgegensteuerte und die darüberhinaus seit dem 20.Dezember 1780 in einen Krieg mit Großbritannien verwickelt war, war dann jeder getane oder nicht getane Schritt bereits ein Politikum. Joseph traf sich in Den Haag bald mit seinem inzwischen uralten und etwas verschlafenen Botschafter Reischach, dem Vater des bereits in Beziehung zu Broek genannten Generals, dann mit dem französischen Gesandten De la Vauguyon, um über die große Politik zu sprechen (am nächsten Tag würden sie einander noch einmal treffen) und erst später am Nachmittag mit dem letzten Statthalter Wilhelm V. und dessen Ehefrau Wilhelmine, einer Nichte Friedrichs des Großen, um in deren ‘Huis ten Bosch’ zu speisen und ins Konzert zu

141 Vgl. grundlegend Bientjes, *Holland im Urteil*. Vgl. ferner z.B. für den Standardreiseprogramm der Engländer den Aufsatz von Van Strien, ‘Gevoelens’, 310-316, speziell 313-314.

142 *Verhaal der reize*, 12. Zu beiden als Sehenswürdigkeit: Bientjes, *Holland im Urteil*, 117-119. Der heutige Kenotaph von Hugo de Groot stammt aus dem Jahr 1781, war also beim Kaiserbesuch gerade durch den heutigen ersetzt worden oder sollte in Kürze noch ersetzt werden. Interessant ist, dass der Orangist Martinus van Marum, als er 1782 Delft besuchte, sich nicht das alte Mausoleum Wilhelm von Oraniens, wohl aber den neuen Kenotaph zu Ehren De Groots ansah; siehe Forbes, *Martinus van Marum*, II, 14.

143 Brief vom 16.7.1781, übersetzt nach Beer, *Zusammenkünfte*, 89. Siehe auch: Hubert, *Le voyage*, 85 Anm.2.

gehen. Am nächsten Tag wurde zusammen mit dem Statthalter die Militärparade abgenommen, und abermals in Huis ten Bosch gegessen, und zwar dreißig Honoratioren eingeschlossen, darunter verschiedene Mitglieder der niederländischen 'Regierung' und einige ausländische Diplomaten.[144]

Dem Vormund Wilhelms, Ludwig von Braunschweig-Wolffenbüttel, der als 'Der dicke Herzog' in die Geschichte eingegangen ist, der lange an Wilhelms Statt eigentlich das Sagen hatte und der auch jetzt noch bei den meisten Zusammentreffen mit dem Habsburger zugegen war, würdigte der Kaiser jedoch - obwohl er ihn schon gleich nach seiner Ankunft noch vor Reischach besucht hatte - in diesen Tagen kaum ein freundliches Wort.[145] Dessen Stern war freilich schon im Sinken begriffen, da ihm und seinem Mündel von den anti-statthalterlichen Patrioten eine heimliche Parteinahme für England nachgesagt wurde; in wenigen Jahren würde der Herzog ver-

144 Zum Vorhergehenden: *Verhaal der reize*, 15-18; dazu Hubert, *Le voyage*, 73-74. Der Kaiser hegte allerdings keine hohe Meinung von der niederländischen Armee; siehe ebenda, 75 Anm.1.

145 Hubert, *Le voyage*, 82.

bittert das Land verlassen. Dessenungeachtet war diese offen-ablehnende Haltung des Kaisers so auffallend, dass sie von den politischen Gegnern Ludwigs, die ihren Hauptsitz in Amsterdam hatten, als eine demonstrative Handreichung in ihre Richtung verstanden wurde. Sie betrachteten die kaiserliche Demütigung ihres Hauptgegners jedenfalls mit Vergnügen.[146]

Tatsächlich war dies auch wohl Josephs Absicht: er wollte das tiefsitzende Misstrauen seiner Absichten gegenüber lindern und mit seiner Reise betonen, dass er keineswegs so england-freundlich war, wie ihm nachgesagt wurde - was angesichts der Kriegslage in der Tat beruhigend wirkte und ihm bei der niederländischer Bevölkerung sogar zu einiger Popularität verhalf. Vauguyon, der für sein Land selbstverständlich auf der Seite der Gegner der Oranier stand, konnte nach zwei langen Unterredungen mit dem Kaiser dem französischen Außenminister Vergennes zufrieden berichten, dass der Habsburger ihm gegenüber 'nachdrücklich seine Hochschätzung für die Patrioten geäußert hat, und speziell für die Stadt Amsterdam. Er hat sogar eine derartig charakteristisches Wohlwollen entwickelt und dadurch so klar betonen wollen, dass die heutige Lage des Prinzen Ludwig von Braunschweig ihm überhaupt kein Interesse einflöße, dass ich geglaubt habe, ihm zeigen zu müssen, dass ich keineswegs durch geheime Intrigen daran beigetragen habe'.[147] Auch die Meinung des Habsburgers, die Generalstaaten sollten keineswegs mit London einen Sonderfrieden schließen, traf bei Vauguyon auf offene Ohren.[148] Besonders die Tatsache, dass Joseph sich gerade kurz vor seiner Abreise nach Holland in Brügge mit dem Herzog von Gloucester - dem jüngeren Bruder des englischen Königs - getroffen hatte, hatte die Franzosen ja misstrauisch gemacht und Gerüchte in die Welt gesetzt, der Kaiser neige angeblich zu den Engländern;[149] hier waren kaiserlicherseits sicherlich einige Kompensationsmaßnahmen samt diplomatischer Seelenmassage vonnöten.

Vor allem aber ein eindringliches Gespräch mit dem bereits fünfundachtzigjährigen Reischach war wohl von größtmöglicher Dringlichkeit gewesen, weil dieser, wie der Kaiser am 10.Juli beunruhigt an Kaunitz schrieb, seines hohen Alters und eines ziemlich dauerhaften Krankheitszustandes wegen Den Haag nicht mehr verlassen konnte und daher völlig unter den Einfluß der Oranierpartei geraten war: er mache einfach alles, was der Braunschweiger und der Kanzleichef der Generalstaaten, Hendrik Fagel, ihm sagten.[150] Wie ungeschickt der Gesandte gelegentlich operierte, hatte sich schon vor der Ankunft Josephs herausgestellt, als Reischach einen kaiserlichen Brief aus Brüssel, in dem der Kaiser noch wegen einer unverschämten Denkschrift scharfe Kritik an der Überheblichkeit der Amsterdamer Bürgermeister übte, die moderate Reaktion des Herzogs lobte und den Adressaten nur beiläufig gebeten hatte, Ludwig seine Grüße zu bestellen, einfach im Ganzen dem Herzog vorgetragen hat, der darauf die Tendenz des kaiserlichen Schreibens begierig der Öffentlichkeit bekannt machte. Joseph empört zu Reischach: 'Es gibt Dinge, die ich

146 Vgl. auch den Brief von Vauguyon an Vergennes vom 17.Juli, zitiert von Hubert, *Le voyage*, 83-84 Anm.2. Vgl. auch ebenda, 82.
147 Brief vom 10.7.1781, übersetzt nach Hubert, *Le voyage*, 367.
148 Hubert, *Le voyage*, 74.
149 Vgl. dazu, mit sehr englandfeindlicher Tonsetzung, *Verhaal der reize*, 18-23.
150 Brief vom 10.7.1781; siehe Beer, *Zusammenkünfte*, 86; Hubert, *Le voyage*, 73 Anm.2.

einem Botschafter schreiben kann und die trotzdem nicht gedacht sind, um auch noch anderen mitzuteilen'.[151]

Der Kaiser hatte daher, als er in Den Haag war, einiges zu korrigieren, sowohl Reischach als Vauguyon gegenüber, und der in den letzten Jahren bereits sosehr in Bedrängnis geratene Braunschweiger musste dafür bezahlen. Als er, der dank Reischachs Geschwätzigkeit in Joseph einen in seiner Not heißersehnten Verbündeten zu erkennen meinte, den Habsburger bat, den Amsterdamern seine Unzufriedenheit über deren Benehmen einzuprägen, sah sich der Kaiser gezwungen, die Seite zu wechseln und durch seine distanzierte Haltung zum Herzog jedem öffentlich zu zei-

151 Brief vom 2.7.1781, übersetzt nach Arneth und Flammermont, *Correspondance secrète*, I, 49 Anm.3; siehe dazu und zum Vorhergehenden auch Hubert, *Le voyage*, 83 Anm.1.

gen, dass er sich keinesweg für solidarisch mit ihm erklärt hatte: ‘Man müsse’, so schrieb Joseph seinem Botschafter Mercy in Versailles, durch den Schnitzer von Reischach vorsichtig geworden und forthin darauf bedacht, sich nicht mehr an internen niederländischen Querelen die Finger zu verbrennen, ‘jede falsche Idee wegnehmen und vor allem jedem falschen Schritt zuvorkommen’.[152]

Er stattete daher auch, wie gesagt, den Amsterdamer Bürgermeistern am 15.Juli in ihrem Rathaus einen Besuch ab und lobte in einer kurzen Anrede, die die Anhänger des Herzogs beunruhigen musste, ihre Haltung als diejenige echter Patrioten.[153] Schon am Vortag hatte er sie bei sich ins Hotel zum Mittagessen eingeladen.[154] Über alles unterhielt er sich ausführlich, wie oben bereits kurz angeführt, schon wenige Stunden nach seiem Eintreffen in Amsterdam in einem gesonderten Zweigespräch mit dem mächtigsten Bürgermeister, Joachim Rendorp, dem Sohn des obengenannten Bauherrn des großartigen Amsterdamer Alten Männer- und Frauenhauses. Viel mehr als die ungefähren Themen - geschweige denn er genaue Inhalt - läßt sich dem veröffentlichten Reisebericht nicht entnehmen, aber dank der erhaltenen Korrespondenz und den Memoiren Rendorps wissen wir einigermaßen Bescheid.[155] Selbstverständlich stand, wie in den Haager Gesprächen mit Vauguyon, der Krieg mit England zentral, wobei der Kaiser die Generalstaaten wegen Nichtvorhandensein irgendeines verlässlichen Bundesgenossen als Kampfpartner zum baldigen Friedensschluss riet, dabei allerdings abermals versicherte, keineswegs von Anglomanie heimgesucht zu werden.[156] Aber es war wohl mehr zu besprechen, auch wenn wir darüber keine Bestätigung haben, geschweige denn, dass wir etwas Konkretes über die Einzelheiten wissen.

Zwei Themen bildeten seit langem einen Zankapfel zwischen Den Haag und Brüssel. Das eine war der Barrieretraktat von 1715, der Holland auf Kosten der Habsburger Garnisonen in einer ganzen Reihe von Festungsstädten an der südniederländisch-französischen Grenze zugestand. Seit dem französisch-österreichischen Bündnis von 1756 war dies von den politischen Entwicklungen überholt. Indem die protestantische Besatzung inmitten katholischer Orte wegen notorischer Betrunkenheit und allgemein fehlendem Respekt vor den örtlichen religiösen Gepflogenheiten zu viel Ärger Anlass gab[157] und der Kaiser die Barriere als eine Kränkung seiner Souveränität auffassen musste, war ihm alles an deren Beseitigung gelegen, die allerdings in der Praxis inzwischen nicht mehr allzuviel

152 Brief vom 5.7.1781, übersetzt nach Arneth und Flammermont, *Correspondance secrète*, I, 49.

153 ‘Messieurs, Je vous suis très obligé des attentions que vous avez eues pour moi; j'ai vu votre grande ville avec plaisir et j'y ai eu la satisfaction que j'ay eüe dans peu d'endroits, celle de voir de véritables patriotes’; siehe: Hubert, *Le voyage*, 84 Anm.2. Vgl. auch *Préçis du voyage*, 56. Vgl. auch für den Lob Josephs *Verhaal der reize*, (54-)56.

154 *Verhaal der reize*, S.47. Und zwar werden mit Namen genannt, außer Rendorp, die Bürgermeister Jacob Arnoudsz Elias und Hendrik Hooft, sowie der damalige Hauptoffizier Willem Geert Salomonsz Dedel.

155 Vgl. *Verhaal der reize*, 39-40; Rendorp, Memorien, I, 228-243; sowie Hubert, *Le voyage*, 79-81.

156 Rendorp, *Memorien*, I, 242-243 (zum englisch-niederländischen Krieg 231-242); Hubert, *Le voyage*, 79-81. Zur Rolle Rendorps im englisch-niederländischen Krieg: Van Lennep, ‘Mislukte vredesonderhandelingen’, 25-36; F.J.E.van Lennep, ‘Rendorp van Marquette’, 9-33.

157 Siehe Hubert, *Le voyage*, 255-258; Davis, *Joseph II*, 120.

bedeutete, weil Maria Theresia schon die Bezahlung eingestellt hatte und die Niederländer sich daher aus Geldmangel seitdem auf eine nur symbolischen Besatzung beschränkten. Aber immerhin: Joseph war gewillt die Garnisonen ganz los zu werden, hat gewiss mit Rendorp (vergebens) darüber geredet, aber entschied dann 1782 einfach einseitig selbst in diesem Sinne. Alle Verträge, deren Gegenstand fehle, so ließ Kaunitz schlichtweg den empörten neuen niederländischen Gesandten in Wien, Carel Georg van Wassenaer-Obdam, mit dem der Kaiser sich noch im Vorjahr so nett auf dessen Landsitz in Wassenaar unterhalten hatte, wissen, sind eben ohne Zweck und damit automatisch erledigt.[158]

Eine in der Praxis viel wichtigere Souveränitätsfrage, der der Kaiser schon aus wirtschaft-

158 Siehe Fejtö, *Joseph II*, 295; sowie Davis, *Joseph II*, 121 mit Anm.26.

lichen Gründen wesentlich mehr Bedeutung beimessen musste, betraf die Schelde: 1648 und nochmal 1715 bestätigt, war der Zugang seit 1585 gesperrt, was den Niedergang Antwerpens bedeutet hatte. Die Kaufleute dieser Stadt hatten sich, als Joseph zu Besuch war, vom ehemaligen englischen Gesandten in Den Haag Joseph Yorke angestachelt, mit Unterstützung der Stände Brabants in mehreren Bittschriften an den Kaiser gewandt, um die Wiederöffnung der Schelde zu bewirken.[159] Dieser hatte dies damals noch ablehnen müssen, schon weil ihm dies aus Versailles klar gemacht wurde: er sei einfach den Bestimmungen des Westfälischen Friedens verplichtet, und könne daran nichts ändern.[160] Die Unruhe, die in der niederländischen Republik dennoch unvermeidlich wuchs, als man dort von dem Ersuchen der Antwerpener erfuhr, veranlasste den Kaiser erst in Den Haag Reischach, dann in Amsterdam Rendorp zu versichern, dass er jede Bitte, etwas an der Scheldesperre zu ändern, abgewiesen hatte, und Rendorp hielt diese kaiserliche Garantie dann in seinen Memoiren fest.[161]

Joseph war einer Öffnung der Schelde an sich jedoch sehr wohlgesonnen; als ein großes Makel seiner Monarchie hatte er bereits früh erkannt, dass sie sich in Hinblick auf den Handel in physisch-geographischer Hinsicht im Vergleich mit den wirtschaftlich moderneren Westmächten in einer sehr nachteiligen Lage befand. Zwei Drittel der Gesamtfläche Österreichs, Böhmens und Ungarns bestand aus Bergen und Wäldern, konnte also schlecht bewirtschaftet werden. Zwar hatte man die Donau, aber die war unberechenbar, sumpfig, felsenreich und floss über alles in die falsche Richtung, also hatte man auch davon nicht viel. Nur einen einzigen anständigen Hafen besaßen die Habsburger in ihrem Kerngebiet, das italienische Triest, von Wien nur über schwer zugänglichen Alpenpässe erreichbar. Nichts, so erklärte der Kaiser 1783 einmal lapidär, wäre daher an sich günstiger als ein riesenhaftes Erdbeben, das sämtliche türkische Balkanprovinzen ins Meer verschwinden lassen und so eine durchgehende Küste von Dalmatien bis zum Dnjestr kreieren würde.[162]

Dieses sehnlich herbeigewünschte Erdbeben trat jedoch bekanntlich nie ein, und deshalb mussten andere Lösungen her. Der Kaiser fing an, sein Heil auswärts zu suchen, in den südlichen Niederlanden, wo es neben dem gesperrten Antwerpen als verwendbaren Hafen nur noch Ostende gab. Als dann, als Folge des niederländisch-englischen Krieges, sich ein Großteil des englischen Kontinentalhandels von Amsterdam und Rotterdam tatsächlich nach Ostende verlagerte, erklärte er diese Stadt bei seinem Belgienbesuch sofort zum Freihafen, in der Hoffnung, diesen Handel auch nach Friedensschluß festhalten zu können.[163] Josephs Versuch, abermals eine eigene österreichische Ostindische Kompagnie zu gründen, nachdem ein früherer ein halbes Jahrhundert vorher fehlgeschlagen war, stand damit in Verbindung.[164] Als die Engländer ihm dann auch noch ihre Hilfe zusagten (oder zumindest Andeutungen in diesem Sinne machten) für ein Versuch,

159 Hubert, *Le voyage*, 56-57, 288-289, 293; Davis, Joseph II, 122. Zur Rolle Yorkes: Bindoff, *The Scheldt Question*, 139.
160 Hubert, *Le voyage*, 291-292; sowie Bindoff, *The Scheldt Question*, 139-140.
161 Siehe Rendorp, *Memorien*, I, 243-247; zum Teil zitiert von Hubert, *Le voyage*, 293. Vgl. auch zum Thema *Verhaal der reize*, 23-25.
162 Blanning, *Joseph II*, 14.
163 Hubert, *Le voyage*, 196-204, 286-287; Davis, *Joseph II*, 6-7, 118, 125
164 Bernard, *Joseph II*, 129-130; Davis, *Joseph II*, 125-126.

Antwerpen zu befreien, stand sein Vorhaben fest. Schon allein aufgrund des Naturrechts sollte die Scheldesperre verschwinden.[165]

Allerdings sollte sich herausstellen, daß es zwischen Vorhaben und Ausführung doch noch einige Hindernisse gab. Nicht umsonst hatte Kaunitz zur Vorsicht gemahnt, indem der Vorteil 'einige Privatmänner in Antwerpen zu bereichern' das Risiko eines allgemeinen Krieges nicht aufwog,[166] und damit behielt der greise österreichische Staatsmann Recht. Erstens zeigten die Holländer sich, Naturrecht hin, Naturrecht her, wenig geneigt. Eventuelle Gespräche mit Rens-

165 Zum Vorhergehenden: Hubert, *Le voyage*, 286-288; Davis, *Joseph II*, 121-123; Blanning, *Joseph II*, 138-139.

166 Hubert, *Le voyage*, 287.

dorp führten in dieser Hinsicht jedenfalls zu nichts. Zweitens bekamen sie dafür von Seiten der Engländer unerwartet Unterstützung, sobald der Krieg zwischen beiden vorbei war. Und drittens versagte Frankreich Wien die erhoffte Einwilligung. Der Kaiser ließ zwar 1784 ein Schiff provokativ die Schelde hinuntersegeln, aber als die Holländer dann zu seinem Entsetzen einfach zu schießen begannen, musste er nachgeben, und ging im nächsten Jahr bei den Verhandlungen in Fontainebleau zur Schlichtung des Streits faktisch leer aus. Gewiss, die Generalstaaten willigten formell ein, für die Beleidigung kaiserlicher Majestät Schadenersatz zu leisten, aber die vereinbarten neuneinhalbmillion Gulden wurden dann letztendlich für einen Großteil nicht vom holländischen Übeltäter, sondern vom französischen Vermittler und Bundesgenossen bezahlt.[167]

Diese persönliche Niederlage in der Scheldefrage war Josephs letzter Kontakt mit der eigenwilligen niederländischen Bürgerrepublik.

Over de auteur

Thomas von der Dunk (1961) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde op *Das deutsche Denkmal. Ein Abriss in Stein* (1994; handelseditie 1999) over de politieke en ideologische aspecten van de monumentencultus in het Heilige Roomse Rijk van de veertiende tot de achttiende eeuw. Van zijn hand verschenen onder meer *De schaduw van het Teutoburgerwoud* (2000), *Een kathedraal voor Amsterdam* (2003) en *Een Hollands heiligdom* (2007).

167 Zum Konflikt um die Schelde u.a.: Nosinich und Wiener, *Kaiser Josef II*, 267-271; Hubert, *Le voyage*, 285-295; Bindoff, *The Scheldt Question*, 138-143; Padover, *Revolutionary Emperor*, 233-240; Davis, *Joseph II*, 127-131; Fink, *Joseph II*, 228-232; Blanning, *Joseph II*, 140-142.

Literatur

J.F. van Agt, *Synagogen in Amsterdam* ('s-Gravenhage 1974).
A.E. d'Ailly, 'Het Rusland', *Jaarboek Amstelodamum* 32 (1935) 49-88.
A. von Arneth, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*, 3 Bände (Wien 1867-1870).
A. d'Arneth und J.Flammermont, *Correspondance secrète du comte de Mercy Argenteau avec l'empereur Joseph II et le prince de Kaunitz*, 2 Bände (Paris 1889-1891).
A. d'Arneth und M.A.Geffroy, *Marie-Antoinette. Correspondance secrète entre Marie-Therèse et le Cte de Mercy-Argenteau avec les lettres de Marie-Therèse et de Marie-Antoinette*, 3 Bände (Paris 1874).
F.L. Bastet und H. Brunsting, *Corpus signorum classicorum musei antiquarii Lugduno-Batavi. Catalogus van het klassieke beeldhouwwerk in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 2 Bände (Zutphen 1982).
D. Beales, *Joseph II*. (Cambridge 1987).
A. Beer, *Die Zusammenkünfte Josefs II. und Friedrichs II. zu Neisse und Neustadt (= Archiv für Österreichische Geschichte* 47 (1871) 385-527).
P.P. Bernard, *Joseph II* (New York 1968).
F.K. Biedermann, *Deutschland im 18.Jahrhundert*, gekürzt hrsgg. von W.Emmerich (Frankfurt/Main 1979; urspr. 1867-1880).
J. Bientjes, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender (1400-1800)* Diss. UvA (Groningen 1967).
C. Bille, 'Johan Goll van Frankenstein, een gelukkig verzamelaar', in: *Miscellanea I.Q. van Regteren Altena 16/V/1769* (Amsterdam 1969) S.195-197.
S.T. Bindoff, *The Scheldt Question to 1839* (London 1945).
J.J. Björnstähl, *Reize door Europa en het Oosten*, 6 Bände (Amsterdam 1792).
T.C.W. Blanning, *Joseph II* (London 1994).
M. von Boehn, *Deutschland im 18.Jahrhundert. Das Heil. Röm. Reich Deutscher Nation* (Berlin 1921).
M. Braubach, *Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster* (Wien 1961).
G. Brugmans, *Onder de loupe van het buitenland* (Baarn 1929).
M.G. Buist, *At Spes non fracta. Hope & Co 1770-1815. Merchant bankers and diplomats at work* (Den Haag 1974).
G. Casanova, *Memoiren*, übersetzt von F. Hessel und I. Jezowev [Rowohlts Klassiker der Literatur und der Wissenschaft], 4 Bände (Hamburg 1958-1960).
V. Cronin, *Ludwig XVI und Marie Antoinette: eine Biographie* (Düsseldorf 1975).
W.W. Davis, *Joseph II: An Imperial Reformer for the Austrian Netherlands* (Den Haag 1974).
L. Dhondt, *Verlichte monarchie, ancien regime en revolutie. Een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1755-1790)* 2 Bände (Brüssel 2000).

T.H. von der Dunk, ‘Een Duits architect in Rotterdam in de Republiek. De Reiseanmerkungen van Leonhard Christoph Sturm (1669-1719)’, *Rotterdams Jaarboekje* 11.Serie 2 (2004) 157-189.
T.H. von der Dunk, *Een Hollands Heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland* (Amsterdam 2007).
I.H. van Eeghen, ‘Notaris Hendrik de Wilde en de exotische dierenwereld’, *Maandblad Amstelodamum 49* (1962) 150-159.
J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 2 Bände (Amsterdam 1905).
G.B. Emants, *Het Burgerweeshuis en de Fundatie der Vrijvrouwe van Renswoude te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1864).
F. Fejtö, *Joseph II. Kaiser und Revolutionär* (Stuttgart 1956).
H. Fink, *Joseph II. Kaiser, König und Reformer* (Düsseldorf 1990).
R.J. Forbes (Hrsg.) *Martinus van Marum. Life and Work*, 2 Bände (Haarlem 1970).
G. Forster*, Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Junius 1790*, bearb. von G. Steiner (Berlin 1958).
W. Frijhoff, ‘Prins Hendrik van Pruisen in de Republiek, 1768’, *De Achttiende Eeuw* 34 (2002) 77-125.
H.E. van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen* (Amsterdam 1937).
U. Giese, ‘Die ersten 100 Jahre des Schönbrunner Tiergartens’, in: W. Fiedler (Hrsg.) *Tiergarten Schönbrunn. Geschichte und Aufgaben* (Wien 1976) S.48-67.

C.J. Gimpel, ‘Het Wapen van Amsterdam op de Kloveniersburgwal’, *Eigen Haard* 37 (1911) 740-742.
R. van Ginkel, ‘Over poetsen en smeerpoetsen. Schrobzucht en badvrees bij Hollanders’, in: ders., *Notities over Nederlanders. Antropologische reflecties* (Amsterdam 1997) 43-72.
A.J.F. Gogelein, *Hortus horti horto. Een bouquet notities uit 17e en 18e eeuwse reisverslagen van vreemdelingen die de Universiteitshof en zijn musea bezochten in Leiden* (Leiden 1990).
J.P.M. Goudeau, ‘Een manier om de tuinen van Zuidwijk te bezoeken’, *Jaarboek Die Haghe* (2001) 32-51.
J.F.C. Grimm, *Bemerkungen eines Reisenden durch Deutschland, Frankreich, England und Holland in Briefen an seine Freunde*, 3 Bände (Altenberg 1775).
R.L. de Haes, ‘Van Haagsche koffiehuizen. III. Hotels en publieke vermakelykheden’, *Bijdragen en Mededeelingen Die Haghe* (1908) 307-384.
A. Hallema, *In en om de gevangenis van vroeger dagen in Nederland en Nederlandsch-Indië. Schetsen uit de geschiedenis der straffen en voornamelijk van de toepassing der vrijheidsstraffen binnen en buiten onze grenzen* ('s-Gravenhage 1936).
C. Hammer, *De Rozenhof. Geschiedenis van een bijzondere boerderij in polder de Esch te Kralingen* (Rotterdam 1998).
H. Hardenberg, ‘Het handelshuis Osy’, *Rotterdams Jaarboekje* 6. Serie 2 (1954) 154-176.
H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis voor Nederlands Hervormden te 's-Gravenhage* 1564-1964 (Den Haag 1964).
C. Hartmann, *Mozarts Reise nach Haarlem* (Iserlohn 1947).
H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, 4 Bände (Zaltbommel 1974-1975; urspr. Rotterdam 1940).
D. van Heel, *De Sint Rosaliakerk in de Leeuwenstraat te Rotterdam* (Rotterdam 1940).
J. Howard, *The State of the Prisons in England and Wales with preliminary observations and an account of some foreign prisons and hospitals* (Warrington 1784).
E. Hubert, *Le voyage de l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas (31 mai 1781 - 27 juillet 1781)* (Brüssel 1900).
E. Hulshoff Pol, ‘What about the Library? Travellers' comments on the Leiden Library in the 17th and 18th centuries’, *Quarendo* 5 (1975) 39-51.
A.D. Hytier, ‘Joseph II, la Cour de Vienne et les philosophes’, *Studies on Voltaire and the Eightteenth Century* 106 (1973) 225-251.
A. Ising, *Haagsche schetsen*, 4 Bände ('s-Gravenhage 1878-1895).
J.N. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen voor 1850* (Amsterdam 1919, mit Ergänzungsband von 1936).
J. Karniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II*. (Gerlingen 1985).
G.W. Kernkamp, ‘Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910) 314-509.

G.W. Kernkamp, ‘Johann Beckmann's dagboek van zijne reis door Nederland in 1762’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912) 311-473.
G. Kircher, *Karoline Luise von Baden als Kunstsammlerin. Schilderungen und Dokumente zur Geschichte der Badischen Kunsthalle in Karlsruhe* (Karlsruhe 1933).
J. de Klerk, ‘De Mozarts te Haarlem’, *Mens en Melodie* 10 (1955) 381-385.
J. de Klerk, *Haarlems muziekleven in de loop der tijden* (Haarlem 1965).
E. Kloek, ‘De geschiedenis van een stereotype. De bazigheid, ondernemingszin en zindelijkheid van vrouwen in Holland (1500-1800)’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 5-25.
J. Knoef, ‘De verzamelaars Goll van Frankenstein’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 2 (1948-'49) S.268-286.
E.F. Koldeweij, ‘De Van Brienens en hun huis Herengracht 284’, *Jaarverslag Vereniging Hendrik de Keyser* 77 (1995) 27-51.
K. van der Leer und C.van der Velde, ‘De Grote Loo, Kleine Loo en naburige naamgenoten’, *Jaarboek Die Haghe* (2003) 42-119.
M. Lemire, ‘Frankrijk en de verzamelingen van stadhouder Willem V van Oranje’, in: B.C. Sliggers und A.A. Wertheim (Hrsg.) *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V* (Zutphen 1994) 87-114.
E. Lems, *Op zoek naar Matilo. Sporen van de Romeinen in Leiden* (Leiden 1995).
F. van Lennep, ‘Mislukte vredesonderhandelingen in 1781-'82’, *Maandblad Amstelodamum* 53 (1966) 25-36.

F.J.E. van Lennep, ‘Rendorp van Marquette en de Vierde Engelse Oorlog’, in: ders., *Als vorsten. Portretten van 18de-eeuwers* (Haarlem 1967) S.9-33.
W. Lievense, *Mozart in Holland* (Utrecht 1991).
R. van Lit, *Oog voor talent. 250 jaar Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude* (Den Haag 2004).
F. Lugt, *Les marques de collections de dessins & d'estampes* (Amsterdam 1921).
H. Magenschab, *Josef II. Revolutionär von Gottes Gnaden* (Graz 1979).
T. Mann, *Friedrich und die große Koalition* (Berlin 1915).
W. May, ‘Die Reisen Josephs II.’, in: *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst*, Ausstellungskatalog Melk (Wien 1980) 82-84.
W. May, ‘Die Reisen Josephs II. nach Russland 1780 und 1787’, in: *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst*, Ausstellungskatalog Melk (Wien 1980) 103-104.
W. May, ‘Reisen “al incognito”. Zur Reisetätigkeit Kaiser Josephs II.’, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 93 (1985) 59-91.
D.C. Meijer jr., ‘Blauw-Jan’, *Amsterdamsch Jaarboekje voor Geschiedenis en Letteren* (1889) 41-48.
L. Mikoletzky, *Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten* [Persönlichkeit und Geschichte Band 107] (Göttingen 1979).
H. van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst van 1500 tot heden. Orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St.Bavokerk te Haarlem*, Diss. RUU (Utrecht 1988).
J. Nosinich und L.Wiener, *Kaiser Josef II. als Staatsmann und Feldherr. Österreichs Politik und Kriege in den Jahren 1763 bis 1790* (Wien 1885).
T. Nugent, *The Grand Tour, or a Journey through the Netherlands, Germany, Italy and France* (London 1756).
W. Otterspeer, Groepsportet met Dame, Band II *(De vestiging van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775)* (Amsterdam 2002).
S.K. Padover, *The Revolutionary Emperor: Joseph II of Austria* (London 1967).
B. Paust, *Studien zur barocken Menagerie im deutschsprachigen Raum* [Manuskripte zur Kunstwissenschaft in der Wernerschen Verlagsgesellschaft 43] (Worms 1996).
E. Pelinck, ‘Een bloemisterij en een speeltuin buiten de Koepoort’, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 53 (1961) 82-90.
T. Pennant, *Tour on the Continent 1765*, hrsgg. von G.R. de Beer (London 1948).
F.J.J.M. Pieters, ‘Notes on the menagerie and zoological cabinet of Stadholder William V of Holland, directed by Aernout Vosmaer’, *Journal of the Society for the Bibliography of Natural History* 9 (1980) 539-563.
F.F.J.M. Pieters, ‘De menagerie van stadhouder Willem V op Het Kleine Loo te Voorburg’, in: B.C. Sliggers und A.A. Wertheim (Hrsg.) *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V*, (Zutphen 1994) 39-59.
F.J.J.M. Pieters, ‘Het schatrijke naturaliënkabinet van Stadhouder Willem V onder directoraat van topverzamelaar Arnout Vosmaer’, in: B.C. Sliggers und

M.H. Besselink (Hrsg.) *Het verdwenen museum. Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850* (Blaricum 2002) S.19-44.
F.F.J.M. Pieters und M.F. Mörzer Bruyns, 'Menagerieën in Holland in de 17e en 18e eeuw', *Holland* 20 (1988) 195-209.
F.F.J.M. Pieters und L.C. Rookmaaker, 'Arnout Vosmaer, topcollectioneur van naturalia en zijn Regnum animale', in: B.C. Sliggers und A.A. Wertheim (Hrsg.) *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V* (Zutphen 1994) 11-38.
Préçis du voyage de l'empereur Joseph II en Hollande contenant des anecdotes inconnues, & traits intérsessants de ce monarque soigneusement réceuillis (Amsterdam 1781).
R.B. Prud'homme van Reine, *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819. Admiraal en filantroop* (Amsterdam 1990).
J. Radeker, *Korte beschrijving van het beroemd en prachtige orgel, in de Groote of St.Bavoos-kerk te Haarlem* (Haarlem 1775; Neuausgabe Amsterdam 1974 mit Einleitung von H.S.J.Zandt).
P. von Radics, 'Die Reisen Kaiser Joseph II. und ihre Bedeutung für Oesterreich-Ungarn, besonders vom volkswirthschaftlichen Standpunkt', *Oesterreichisch-Ungarische Revue N.F.* 8 (1889) 241-268; 9 (1890) 1-44.
J. Rendorp, *Memorien, dienende tot opheldering van het gebeurde, geduurende den laatsten Engelschen Oorlog*, 2 Bände (Amsterdam 1792).
G. van Reyn, 'Nieuwsberichten uit de Rotterdamsche krant 1765-1856', *Rotterdamsch Jaarboekje* 1. Serie 8 (1910) 196-232, 255-284.

J. Roegiers, ‘Die Reise Josephs II. in den Österreichischen Niederlanden (Mai bis Juli 1781)’, in: *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst*, Ausstellungskatalog Melk (Wien 1980) 85-88.
H.J.M. Roetemeijer, ‘Het Binnengasthuis’, *Ons Amsterdam* 20 (1970) 198-205, 226-235.
H. Sander, *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien, in Beziehung auf Menschenkenntnis, Industrie, Litteratur ind Naturkunde insonderheit*, 2 Bände (Leipzig 1783-1784).
H. Schlitter, *Die Regierung Josephs II. in den Österreichischen Niederlanden* (Wien 1900).
S. Schmidt, *Die Niederlande und die Niederländer im Urteil Deutscher Reisenden. Eine Untersuchung deutscher Reisebeschreibungen von der Mitte des 17. bis zur Mitte des 19.Jahrhunderts* [Quellen und Studien zur Volkskunde 5] (Siegburg 1963).
F. Schreyvogl, *Ein Jahrhundert zu früh* (Wien 1964).
T. Sellin, *Pioneering in penology The Amsterdam Houses of Correction in the sixteenth and seventeenth centuries* (London 1944).
J.G. Sleeswijk, ‘Het bezoek van prins Willem V en zijne gemalin met prins Hendrik van Pruisen aan Rotterdam op 29 augustus 1768’, *Rotterdamsch Jaarboekje* 3. Serie 2 (1924) 129-139.
P. Smit, mit A.P.M. Sanders und J.P.F. van der Veer, *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries* [=Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen no.19] (Amsterdam 1986).
K. van Strien, ‘Hebben Hollanders gevoelens? Britse toeristen in Holland (1600-1800)’, *Spiegel Historiael* 39 (2004) 310-316.
H. Temperley, *Frederic the Great and Kaiser Joseph. An Episode of War & Diplomacy in the Eightteenth Century (*London 1915).
P. Tuijn und P.J.van der Feen, ‘On some eighteenth century animal portraits of interest for systematic zoology’, *Bijdragen tot de Dierkunde* 39 (1969) 69-79.
Verhaal der reize van Z.M. den keizer Joseph II. in Holland behelzende Byzonderheden, die niet bekend zyn, en gewigtige Trekken van deezen Monarch, zorgvuldig by een verzameld. Benevens een Aanhangsel van Gebeurtenissen, getrokken uit de Reize van Z.M. in de Oostenryksche Nederlanden (Amsterdam 1781).
L. Verhart, *Op zoek naar de Kelten. Nieuwe archeologische ontdekkingen tussen Noordzee en Rijn* (Utrecht 2006).
G.B. Volz (Hrsg.) *Politische Correspondenz Friedrichs des Großen*, 47 Bände (Berlin 1879-1939).
A.Vosmaer, *Natuurkundige beschrijving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten* (Amsterdam 1804).
A.C.J. de Vrankrijker, *In andermans ogen* (Utrecht 1941).
J. Vriese, ‘Blauw-Jan’, *Ons Amsterdam* 17 (1965) 270-271.
H. Wagner, ‘Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich’, in: *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70.Geburtstag* (Graz 1965) 221-246.

H. Wagner, ‘Joseph II. Persönlichkeit und Werk’, in: *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst*, Ausstellungskatalog Melk (Wien 1980) 6-23.
H. Wagner, ‘Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777’, in: *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II. Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst*, Ausstellungskatalog Melk (Wien 1980) 100-102.
B. Wander, ‘Zindelijk Nederland. Opmerkingen over de hygiënische toestanden in ons land gevonden in reisjournalen van vreemdelingen (1517-1810)’, *Volkskunde* 75 (1974) 169-200.
A. Wandruszka, ‘Die Historiographie der theresianisch-josephinischen Reformzeit’, in: A.M.Drebek, R.G.Plaschka und A.Wandruszka (Hrsg.) *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder* (Wien 1982) 13-27.
D.J. Watkin, ‘The Hope family and neo-classicism’, *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 22 (1990) 1-7.
F. von Weech, ‘Monsignore Garampi in Holland im Jahre 1764’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 20 (1899) 193-238.
B. Westenbroek, ‘Het kasteel Palenstein en zijn bewoners’, in: *Het Huis Palenstein in Zegwaart. Historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen* (Zoetermeer 1993) 9-37.
P.H. Witkamp, ‘Vroegere diergaarden en beoefenaars der dierkunde’, *Eigen Haard* (1888) 312-316.

De digitale achttiende eeuw
Tempo: pamfletcollecties online beschikbaar*

De tijd is voorbij dat u voor het bekijken van pamfletten aangewezen was op microfiches of kwetsbare originelen in bibliotheken en archieven. Met opvallend stille trom is eind 2007 het ambitieuze digitaliseringproject TEMPO (The Early Modern Pamphlets Online) gelanceerd. In het kader van dit project zijn vrijwel alle microfiches met de pamfletten uit de pamfletcatalogi van Knuttel, Van Alphen en Köhler online beschikbaar gesteld. Het gaat om circa 45.000 Nederlandse en Duitse pamfletten uit de periode 1486-1853. In de catalogus van W.P.C. Knuttel wordt de pamfletcollectie van de Koninklijke Nederlandse Bibliotheek, met ongeveer 31.000 pamfletten de grootste in Nederland, beschreven.[1] De catalogus van G. van Alphen bevat de collectie van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen met daarin circa 2.800 pamfletten.[2] De Duitse catalogus *Flugschriften* van Köhler bestaat uit twee delen. Het eerste deel, met 5.000 pamfletten uit de periode 1500-1530, is al online beschikbaar. De tweede reeks *Flugschriften*, met daarin pamfletten uit de periode 1530-1600, wordt in de loop van 2008 gedigitaliseerd en online gezet. Op dit moment omvat de tweede reeks circa 4.500 pamfletten.[3] De collectie *Flugschriften* wordt nog steeds ieder jaar uitgebreid. Deze jaarlijkse uitbreidingen worden tevens in TEMPO opgenomen en zijn al deels beschikbaar.

Het TEMPO-project is in 2006 gestart en was in 2007 al online, maar er is tot op heden nog niet veel ruchtbaarheid aan gegeven. Initiatiefnemer van het digitaliseringsproject is uitgeverij IDC, die ook verantwoordelijk was voor de microfiches van de collecties die nu online staan.[4] Het zijn dan ook de microfiches die gedigitaliseerd zijn, niet de originele pamfletten. De pamfletten zijn om die reden in zwart-wit afgebeeld. Alleen voor de circa 600 pamfletten die ook in de Digitale Atlas Geschiedenis[5] staan en voor de eerder genoemde uitbreidingen van de Flugschriften reeks, zijn de scans van de pamfletten zelf gebruikt. De gang naar de bibliotheek hoeft u voor veel pamfletten dus niet langer te maken; met enkele drukken op de knop komt het gezochte pamflet op uw scherm.

Dat wil echter niet zeggen dat u altijd en overal de pamfletten op internet kunt bekijken. De pamfletten zijn te vinden via de site van IDC en moederbedrijf Brill,[6] maar u heeft wel een licentie nodig van IDC/Brill om toegang te krijgen tot de pamfletten. Zonder deze licentie krijgt u niet de pamfletten, maar de melding ‘error on page’ in beeld. Is deze mooie digitale collectie dan alleen beschikbaar voor instellingen die een licentie aanschaffen? Gelukkig niet: leden van de Koninklijke Bibliotheek kunnen met hun KB-pas op de website van de KB gratis inloggen in de

* Dank aan Marieke van Delft, conservator bij de KB en Frans Havekes, verantwoordelijk voor de realisatie van TEMPO bij IDC, voor hun vriendelijke medewerking.

1 Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*.
2 Van Alphen, *Catalogus der pamfletten van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*.
3 Köhler, Hebenstreit-Wilfert, Weismann, *Flugschriften des frühen 16. Jahrhunderts* en Köhler, *Flugschriften des späteren 16. Jahrhunderts*.
4 Sinds 1 januari 2006 is IDC een imprint van Brill Publishers.
5 http://www.digitaleatlasgeschiedenis.nl/.
6 http://tempo.idcpublishers.info/.

database.[7] Wel heeft uw computer de *plug in* DjVu nodig om de pamfletten te kunnen weergeven. Deze software kan gratis worden gedownload, dus dat hoeft geen belemmering te zijn. Als de *plug in* eenmaal geïnstalleerd is, werkt het allemaal snel en eenvoudig. De afbeeldingen worden in korte tijd geladen en de beeldkwaliteit is doorgaans prima.

7 Via de homepagina www.kb.nl en de links *speciale collecties* en daarna *pamfletten* komt u bij de KB portal: http://tempo.idcpublishers.info.access.authkb.kb.nl/.

Niet alleen komen alle pamfletten keurig leesbaar in beeld, maar de drie catalogi zijn ook gecombineerd in een bijzonder nuttige en gebruiksvriendelijke zoekmachine. Met behulp van diverse zoekingangen, zoals titel, auteursnaam, plaats, drukker, jaar of periode van uitgave, onderwerp, pamfletnummer en bibliotheek waar het pamflet te vinden is, kunt u de database doorzoeken. Uiteraard is er de mogelijkheid om zoekcriteria te combineren. Een dergelijke zoekmachine lijkt wellicht een bijkomstigheid, maar is in mijn optiek misschien wel het grootste voordeel van TEMPO. Met één druk op de knop krijgt u alle pamfletten over bijvoorbeeld economie, religie of - om nog iets te noemen - kinderboeken in beeld. Met nog een druk op de knop beperkt u de reeks tot alleen de pamfletten uit Leeuwarden of uit Den Haag of alleen de publicaties uit de achttiende eeuw. Het doorzoeken van de diverse catalogi wordt hierdoor aanzienlijk vergemakkelijkt.

Het digitaliseringproject is nog 'werk in uitvoering', de TEMPO-database wordt voortdurend uitgebreid en aangepast. Er worden steeds meer zwart-wit afbeeldingen van microfiches vervangen door *full color* scans van de pamfletten zelf. Verder wordt de *Flugschriften*-reeks ieder jaar aangevuld met nieuwe vondsten, waardoor de digitale collectie steeds verder groeit. Frans Havekes, binnen Brill/IDC verantwoordelijk voor de realisatie van TEMPO, zou het bovendien zeer wenselijk vinden om ook andere Nederlandse pamfletcatalogi te integreren in TEMPO, maar het is nog de vraag of en wanneer dat gaat gebeuren. Als het zo ver zou komen, zou dat het eerste volledige en eenvoudig doorzoekbare overzicht van Nederlandse pamfletcatalogi betekenen.[8]

Havekes geeft aan dat IDC ook heeft gekeken naar de mogelijkheden om de pamfletteksten met behulp van tekstherkenningssoftware (OCR[9]) te digitaliseren. Op die manier zou het mogelijk worden om op woorden in de tekst te zoeken, om de pamfletten te onderwerpen aan geautomatiseerde taal- en tekstanalyses en om de tekst op andere manieren digitaal te bewerken, bijvoorbeeld door te kopiëren en te plakken. Deze stap kan echter pas gemaakt worden als de OCR-programmatuur verder is ontwikkeld; experimenten met het OCR-en van pamfletteksten zijn tot dusver niet erg succesvol geweest. Gezien de omvang van de collectie is het omzetten van de afbeeldingen naar full text bestanden alleen mogelijk als deze zo goed als automatisch kan worden uitgevoerd.

Ten slotte worden er op dit moment enkele laatste fouten in de database gecorrigeerd: een aantal beschrijvingen ontbreekt nog en een tiental pamfletten is momenteel onvindbaar via de zoekmachine. Afgezien van deze laatste foutjes is het grote merendeel van de pamfletten eenvoudig te vinden en te bekijken. TEMPO

8 Andere pamfletcatalogi zijn: Petit en Thysius, Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten; Huiskamp, Boon en Camps, *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem*; Broekema, *Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz. aanwezig in de Provinciale Bibliotheek van Zeeland*; Zijlstra, *Den Zeusen beesem: catalogus van de Nederlandse pamfletten*; Soetbrood Piccardt, Abelmann, Abelmann en Boonstra, *Catalogus eener verzameling van pamfletten, tractaten en andere stukken*; Polak-Suetens, *Inventaris pamfletten Stadsarchief Antwerpen*; Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*; Van Someren, *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi*; Tiele, *Bibliotheek van pamfletten*; Van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten*.

9 *Optical Character Recognition* software zoals het programma *Abbyy Finereader* zet afbeeldingen met tekst om in digitale tekstbestanden.

betekent dan ook een verrijking voor iedereen die pamfletten wil zoeken en bestuderen.

Rutger de Graaf

Geraadpleegde literatuur

G. van Alphen, *Catalogus der pamfletten van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542-1853 (niet voorkomende in de catalogi van Broekema, Knuttel, Petit, Van Someren, Tiele en Van der Wulp)* (Groningen, 1944).
J. Broekema, *Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz. aanwezig in de Provinciale Bibliotheek van Zeeland* (Middelburg 1892).
M.W. Huiskamp, P.J. Boon en R.L.M.M. Camps, *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537-1795* (Hilversum 1995).
H.-J. Köhler, H. Hebenstreit-Wilfert, C. Weismann, *Flugschriften des frühen 16. Jahrhunderts* (Leiden 1978)
H.-J. Köhler, *Flugschriften des späteren 16. Jahrhunderts*, (Leiden 1990).
W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, Herdruk ed. 9 dln. (Utrecht 1978).
L.D. Petit en J. Thysius, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten: verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1882-1934).
J. Polak-Suetens, *Inventaris pamfletten Stadsarchief Antwerpen: 1520-1881* (Antwerpen 1983).
H.C. Rogge, *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche Kerk te Amsterdam*, 3 dln. (Amsterdam 1862-1865).
R.A. Soetbrood Piccardt, L.J. Abelmann, A.M. Abelmann en J. Boonstra, *Catalogus eener verzameling van pamfletten, tractaten en andere stukken, zoowel met betrekking tot de geschiedenis des vaderlands als over gebeurtenissen elders voorgevallen: allen in Nederland uitgegeven van het einde der zestiende tot het midden der achttiende eeuw: uitmakende het 2de gedeelte van de bibliotheek ten raadhuize der stad Goes* (Goes 1862).
J.F. van Someren, *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken*, 2dln. (Utrecht 1915-1922).
P.A. Tiele, *Bibliotheek van pamfletten, traktaten, plakkaten en andere stukken over de Nederlandsche geschiedenis; en van in Nederland gedrukte stukken over gebeurtenissen in en buiten Europa, voornamelijk in Engeland, Azië en Amerika. Beschreven, naar tijdsorde gerangschikt, en met alphabetische registers voorzien. Beschrijving der verzameling van Frederik Muller te Amsterdam, van het begin der 16de tot het midden der 18de eeuw*, 3 dln. (Amsterdam 1858-1861).
J.K. van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. Over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*, 3 dln. (Amsterdam 1866-1868).
W.C. Zijlstra, *Den Zeusen beesem: catalogus van de Nederlandse pamfletten (alsmede de niet-Zeeuwse plakkaten en ordonnanties) tot en met 1795, aanwezig in de Zeeuwse Bibliotheek, 3 dln* (Middelburg 1994).

[2008/2]

Dossier maskerade 1713
Inleiding

Dit dossier bevat twee bijdragen naar aanleiding van het jubileumcongres ‘Maskerade en Ontmaskering’ dat op 25 en 26 januari 2008 in Utrecht plaatsvond. Het congres had het karakter van een gezamenlijke en vrolijke verkenningstocht naar alle mogelijke vormen van ‘verhulling en onthulling’ - van identiteiten, ideeën of intenties - die zich in de lange achttiende eeuw in de Nederlanden hebben voorgedaan. Als historisch vertrekpunt koos de congresorganisatie voor de Vrede van Utrecht van 1713.

Utrecht was gedurende de vredesonderhandelingen niet alleen een centrum van diplomatie, maar ook van feesten, toneelopvoeringen en maskerades; mondaine gebeurtenissen die onmiddellijk stuitten op verzet van de steile Utrechtse predikanten. In dit conflict ging het om de vraag of de maskerade van het theater regelrecht naar de hel leidde dan wel juist naar een betere wereld. De reactie van de Utrechtse predikanten is illustratief voor de wijze waarop in orthodoxcalvinistische steden werd gereageerd op vormen van theatraal vermaak.

In het artikel van Joost Kloek over deze Utrechtse toneelstrijd staat een vroege verdediger van het blijspel en ander kermisvermaak centraal, de Utrechtse hoogleraar Pieter Burman. Het komische toneel zou volgens Burman in gekuiste vorm uitstekend te gebruiken zijn als instrument om de burger deugd en degelijkheid bij te brengen. De aankomst van diplomaten in de stad en hun wens met theater vermaakt te worden, dreef het conflict tussen Burman en de predikanten verder op de spits en dwong de bestuurders een besluit te nemen. De vroedschap besloot uiteindelijk toneelopvoeringen toe te staan, waarmee de Vrede van Utrecht een keerpunt was in de Utrechtse theaterstrijd.

Het Utrechtse vredesverdrag werd in verschillende steden van de Republiek groots gevierd. Zoals ook bij eerdere vredesverdragen het geval was, symboliseerde de viering van de vrede de politieke en religieuze eenheid van de Republiek. De Vrede van Utrecht werd bovendien aangegrepen om de politieke en economische balans van het land op te maken. In de bijdrage van Willem Frijhoff wordt duidelijk hoe vuurwerken de opbloei van de handel, de wetenschap en de kunsten in de Republiek bezongen. De onvrede in de Republiek over de politieke en economische situatie van het land was echter groot en het uitbundige feestvertoon van de overheid werd door critici dan ook gezien als poging om de reële problemen van het land te maskeren.

Het volgende nummer van het tijdschrift zal geheel gewijd zijn aan het thema ‘Maskerade en Ontmaskering’. Wat het vervolg op dit dossier betreft: we kunnen natuurlijk niets beloven, maar het ligt voor de hand dat de Vrede van Utrecht in de aanloop naar 2013 in dit tijdschrift opnieuw onder de aandacht zal worden gebracht.

Eveline Koolhaas-Grosfeld en Kornee van der Haven

Dossier maskerade 1713
Utrechts vreugdevuur, masker voor 's Lands neergang?

Willem Frijhoff

Summary

Traditionally the Peace Treaty of Utrecht (1713) is considered a turning point in European history. It brought about a new balance of power among the major European states. However, the peace negotiations made also clear that the Dutch Republic, where they took place, had emerged from the preceding war period as a diminished political power. Although the news of the Peace was received with much joy, the feeling of a downward evolution of Dutch society was rather widespread among the Dutch population. At the conclusion of the Peace, Dutch local, provincial and federal authorities organised spectacular fireworks on and against the background of very elaborate constructions that represented graphically the desired national or regional political values and ideologies, and expressed the hope of a generous future. In this article, these representations are presented and their propagandistic meaning is globally described. Quoting some popular reactions on the Peace, the question is asked whether the visual exuberance of the fireworks and the verbal explanation of the political representations, as suggested by the authorities, might be interpreted as a form of masquerade meant to prevent the population from fostering dark feelings about the ruin of the country.

De Vrede van Utrecht geldt als een keerpunt in de internationale verhoudingen. Bij de Westfaalse vredestraktaten van 1648 was het tijdperk van de godsdienstoorlogen feitelijk al afgesloten en waren nieuwe naties als soeverein erkend, waaronder de Republiek der Verenigde Provinciën. Religie was echter nog steeds een belangrijke factor in de internationale betrekkingen, terwijl het zich verzwakkende Spaanse wereldrijk het evenwicht in de Europese verhoudingen bleef verstoren. De Spaanse Successieoorlog (1702-1714) zette de internationale betrekkingen opnieuw op scherp, en bracht met name voor de Spaanse Nederlanden veel verschrikkingen mee. Bij de Vrede van Utrecht die na zeven jaar onderhandelen in 1713 tussen Engeland, Pruisen, Portugal, Savoye en de Republiek aan de ene kant en Frankrijk aan de andere kant werd gesloten (in 1714 gevolgd door een vredestraktaat van de Republiek met Spanje en de daarbij aansluitende Vrede van Rastatt van 1714 tussen Frankrijk en de keizer) werd de religie definitief van het politieke toneel verdrongen en werd een nieuwe internationale machtsbalans geschapen. Frankrijk, Spanje, Groot-Brittannië, Pruisen en de Duitse keizer waren daarin de belangrijkste partners. De Zuidelijke Nederlanden, voorheen Spaans, kwamen onder gezag van Oostenrijk, maar moesten op grond van het Barrièretraktaat van 1715 in een aantal steden garnizoenen van de Republiek tolereren, die er ook haar douane- en handelsvoorrechten behield. Het prinsdom Orange ging echter definitief voor de stadhouderlijke familie verloren. Nog afgezien van de hoge kosten van de oorlog en de groeiende beperkingen van de buitenlandse handel onder invloed van het overal heersende mercantilisme, was het internationale politieke gewicht van de Republiek dan ook sterk gedaald. Ze bemerkte pijnlijk dat

ze niet meer als een grote mogendheid gold. De Franse diplomaat Melchior de Polignac uitte dat toen in de beroemde boutade ‘chez vous, sur vous et sans vous’ (bij u, over u en zonder u).

De oorlog had in de vele bloedige veldslagen en legertochten zeer veel slachtoffers geëist en de financiën van bijna alle Europese betrokkenen uitgeput. De vreugde over de Vrede was dan ook groot, niet alleen bij de regeringsleiders, maar ook onder de bevolking. Met name in Utrecht werden tal van uitbundige feesten, bals en maskerades onder de gezanten van de vertegenwoordigde mogendheden georganiseerd. Bij de vredessluiting tussen de Republiek en de koning van Frankrijk op 11 april 1713 en plechtige afkondiging daarvan op 14 juni organiseerden verschillende overheden ook voor het brede publiek grootse en kostbare manifestaties van vreugde. De Staten-Generaal, de gewestelijke Staten en locale overheden gaven aan hun trots op het bereikte resultaat theatraal vorm met groots opgezette vuurwerken vol pyrotechnische effecten. Afgestoken vanaf kunstwerken en stellages met een overdaad aan allegorische figuren en retorische teksten, verbeeldden en proclameerden ze de eenheid, bloei en trots van de staat en het land. Hun betekenis werd uitgelegd in pamfletten en op prenten die, in verschillende versies, de ene druk na de andere beleefden en op grote schaal werden verspreid. Zo namen de officiële vreug-

debetuigingen met hun visuele en verbale retoriek de vorm aan van overheidspropaganda die de vrees voor de toekomst van het land moest bezweren. De tijdgenoten vroegen zich al af of al die feestelijkheden niet wat excessief waren en de ruwe, wrede werkelijkheid van alledag niet bedoelden te maskeren.

Vuurwerk en politieke representatie

Het vuurwerk zelf was eigenlijk niet meer dan de spectaculaire, publiekstrekkende omlijsting van een vorm van politieke representatie die vanouds bekend was uit de zwaar met allegorie beladen triomfbogen en versieringen bij blijde inkomsten, optochten en publieke eerbewijzen aan hoge of buitenlandse gasten.[1] Het spektakel moest de aandacht vestigen op de onder die theatrale figuren en snorkende teksten verborgen boodschappen. Daarvoor werd een klassieke, religieuze of politiek-historiserende vormentaal gebruikt die tot het traditionele idioom van de nationale, gewestelijke en locale decoratieprogramma's van publieke gebouwen en manifestaties behoorde en dus onmiddellijk 'leesbaar' was, zij het dat de ontwerpers er wel eigen accenten in legden die aan de omstandigheden recht deden. Zo werden de vreugdevuren, illuminaties en vuurwerken tot een grandioos politiek propagandamiddel gemaakt, dat de identiteit van de staat en de gewesten bezong en de toekomstige, hernieuwde bloei van het land moest verbeelden en bekrachtigen. Door de kracht en schoonheid van het spetterende vuurwerk werd die zelfbevestigende boodschap als het ware op ieders netvlies gebrand. De vuurwerkscènes fungeerden zo als een masker voor de werkelijke situatie van de Republiek. De ontmaskering van de vreugdepropaganda liet dan ook niet lang op zich laten wachten.

De stad Utrecht speelde bij dat alles een beperkte rol. De vuurwerken die op 14 juni 1713, ruim twee maanden na de vredessluiting tussen de Republiek en Frankrijk, werden ontstoken, gingen wel over Utrecht, maar brandden niet in Utrecht en kregen ook geen medewerking van de Utrechtse vroedschap. Ze symboliseerden zo heel letterlijk de boutade van dat jaar 'bij u, over u en zonder u'. Het triomfantelijke vuurwerk dat het populair-historische magazine over de geschiedenis van Utrecht *Ach, lieve tijd* voor 1713 op de Neude situeert, betreft in werkelijkheid het vuurwerk van de Staten-Generaal in de Hofvijver in Den Haag. Voor de stad Utrecht bepaalde de vroedschap op 6 juni dat de vrede daar een week later, op 14 juni, na de eerste predicatie geproclameerd zou worden op dezelfde wijze als dat op 27 oktober 1697 met de Vrede van Rijswijk was geschied, 'en sijn voorts de heeren borgermeesteren en gecommitteerden ter directie van Stads Finantie geauthoriseerdt om de tekenen en demonstratien van vreugde soo voort stadhuijs, in de stad en op de vaert te reguleeren'.[2] Welke tekenen dat waren vermelden de Utrechtse vroedschapsresolutiën niet, maar we denken spontaan aan de gebruikelijke illuminatie van het stadhuis met

1 Belangrijke studies hierover zijn Snoep, *Praal en propaganda*; Soly, 'Plechtige intochten in de steden in de zuidelijke Nederlanden'; Nijsten, 'De stad en haar metafoor'; Meadow, 'Ritual and Civic Identity'; Blockmans en Donckers, 'Self-Representation of Court and City'; Van Bruaene, '"A wonderfull tryumfe, for the wynnyng of a pryse"', met uitvoerige literatuuropgave.

2 UA, stadsbestuur Utrecht 1577-1795, inv. n° 121, anno 1713, f. 133v-134r (6 juni 1713). Met dank aan Kornee van der Haven voor zijn informatie.

fakkels en vuurpotten. Zo het al om vuurwerk ging, is daarvan geen prent overgeleverd.

Toch heeft het elders in de Republiek beslist niet aan vreugdevertoon ontbroken. Er is in de twee eeuwen bestaan van de oude Republiek zelfs geen andere politieke gebeurtenis of vredessluiting geweest die zo uitbundig met vreugdevuren is gevierd. Recreatief vuurwerk, voortgekomen uit de artilleriekunst, vormde reeds lang een gewilde vorm van collectieve vreugdebetuiging.[3] Als hoogtepunt en sluitstuk van publieke manifestaties vanaf de zestiende eeuw in Italië opgekomen, verspreidde het vuurwerk zich van daaruit snel over Europa. Mede door de snelle ontwikkeling van de artillerie en de ingenieurskunst werd de vuurwerktechniek in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer geperfectioneerd. Ontwerpers en technici werkten daarbij nauw samen. Al in 1564 was in Neurenberg het handboek voor recreatief vuurwerk van Johann Schmidlap, *Künstliche und rechtschaffene Fewerwerck*, verschenen. Andere pyrotechnische handboeken volgden, tot en met het eerste Franstalige werk in 1707, door Amadée-François Frezier, *Traité des feux d'artifice pour le spectacle*, met acht platen. Bij het ontwerp en de opbouw van de vuurwerken van 1713 door Franstalige ontwerpers kan dat een rol hebben gespeeld. Omdat vuurwerk in de open lucht plaatsvindt, is het een geschikt middel om menigten te mobiliseren. Maar vuurwerk is ook geor-

3 Over vuurwerk: Salatino, *Incendiary Art*.

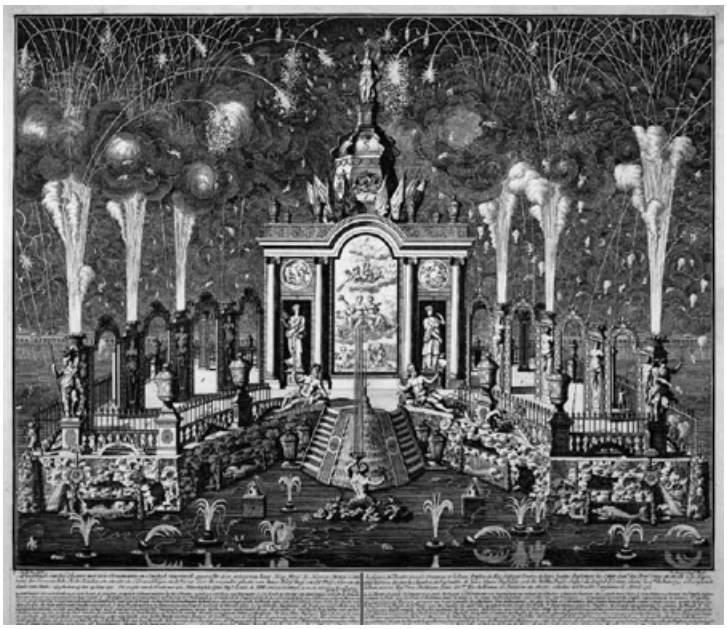

1. Afbeeldingh van het Theater met zyn Ornamenten en Constigh Vuurwerck opgericht door ordre van haar Hoog Mog. de Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden etc. etc. etc. in s'Gravenhage in de Vyver [...] afgestoken op den 14 Iuny 1713. Ter occasie van de Vrede met zyn Alderchristelyksten Maj.t Louis den XIIII. Con. van Vrankryck etc. etc. etc. tot Uytrecht geslooten op den 11 April 1713 (gravure naar H. Pola door D. Stoopendaal; 's-Gravenhage: Anna Beeck, 1713) [Rotterdam, Atlas van Stolk, n° 3415].

dend. De vormgeving ervan is noodzakelijkerwijs gekanaliseerd, al was het maar om technische redenen en voor de veiligheid van de toeschouwers. Het is door de organisatoren voorgeprogrammeerd omwille van de eisen van de pyrotechniek, het ritme van afsteking dat een klein leger aan hulpkrachten vergt (we zien die op de vuurwerkprenten soms over de stellages heen en weer rennen), de theatrale vormgeving en vooral de symboliek van de plaats, de opstelling en eventueel het decoratieprogramma dat de theatrale stellages waarop het vuurwerk wordt afgestoken willen laten zien.

Juist dat decoratieprogramma speelde in de zeventiende eeuw een groeiende rol en bereikte in 1713 qua rijkdom en complexiteit een onbetwist hoogtepunt. Het is ook het element waarin de Nederlandse vuurwerkmanifestaties zich van die in andere landen onderscheiden: de voorstellingen staan er geheel in het teken van de interne politieke ideologie van de Republiek. De spanning tussen de onmiddellijke visuele en emotionele ervaring van het ontstoken vuurwerk en de geordende, duurzame representatie die het via de theatrale achtergrond wil overbrengen, dus de boodschap die het wil inhameren, vormt natuurlijk een ideale voorwaarde voor politieke maskerade. Want de welbewuste uitleg van het decoratieprogramma heeft een duurzamer neerslag in het geheugen dan de onmiddellijke sensatie van het vuurwerk, terwijl juist de kracht van die sensatie zorgt dat de gelegenheid gemakkelijk weer uit de herinnering wordt opgehaald.

Het eerste grote politieke vuurwerk in de Nederlanden waarvan we visuele sporen hebben, werd afgestoken bij de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand in Antwerpen en Den Haag op

respectievelijk 14 en 21 april 1609.[4] Tal van andere vreugdevuren volgden, tot en met de dankdag bij de verovering van Namen in 1695 en de Vrede van Rijswijk twee jaar later, de komst van het Russische gezantschap van Peter de Grote in datzelfde jaar en de overwinningen in de baai van Vigo in 1702, of, na 1713, bijvoorbeeld in Amsterdam bij gelegenheid van de vrede tussen Rusland en Zweden in 1721.[5] Het vuurwerk dat de Staten-Generaal op 13 december 1702 in de Hofvijver lieten afsteken was ontworpen door hofarchitect Daniël Marot in samenwerking met een commissie van voorbereiding en lijkt zowel naar de vorm als naar de politieke duiding die erin werd verbeeld model te hebben gestaan voor de vuurwerken van 1713.[6] Laatstgenoemde vormden echter onbetwist de top van de vuurwerkkunst in de zeventiende en achttiende eeuw.[7] Al valt de impact van vuurwerk op de toeschouwers moeilijk te meten, eerder noch later werd vuurwerk in de Republiek door zoveel instanties tegelijk zo groots opgezet en aan zo'n uitvoerig decoratieprogramma gekoppeld, en werd er zo nadrukkelijk voor gezorgd dat de geïntendeerde betekenis daarvan op prenten en in boekjes ook daadwerkelijk onder de bevolking werd verspreid. De prenten zelf leggen welsprekend getuigenis af van het feërieke spektakel dat het afgestoken vuuwerk de toeschouwers bood.

De vuurwerken van 1713

Niet alleen de historici beschouwen de Vrede van Utrecht als een hoogtepunt. Reeds in april 1713 heerste alom het gevoel dat nu een keerpunt in de Europese politieke verhoudingen was bereikt. De manifestatie daarvan moest theatraal vorm krijgen. De Staten-Generaal en de gewestelijke Staten schreven voor 14 juni 1713 een dank- en bededag voor de vrede uit. Gelijktijdig vonden die dag in Den Haag maar liefst drie officiële vreugdemanifestaties plaats, elk onder verantwoordelijkheid van een van de autoriteiten die gezamenlijk de Sociëteit van Den Haag vormden (het locale bestuursorgaan waarin het vlek Den Haag, de Staten van Holland en de Staten-Generaal waren vertegenwoordigd), als om toch maar vooral te laten zien dat de Vrede iedereen in het land aanging. Zo kon de Hagenaar achtereenvolgens bij de Hofvijver het vuurwerktheater van de Staten-Generaal en dat van de Staten van Holland en West-Friesland bekijken, en vervolgens de door de Haagse magistraat georganiseerde illuminatie van het stadhuis, die uit een met lichtjes omgeven allegorische decoratie bestond.[8] De Staten-Generaal nodigden de buitenlandse

4 Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, n° 1260-1263.

5 Ibidem, II, n° 2938, 2969, 2984-2985, 3297-3300, 3702; voorts het register i.v. Illuminatiën, Vreugdevuren en Vuurwerk. De Beeldbank Stadsarchief Amsterdam bevat wel een afbeelding van het vuurwerk van 1721 op de Binnen-Amstel (n° 010097007004), maar niets voor het jaar 1713.

6 Fock, 'Vuurwerk op de Haagse vijver in 1702'.

7 De belangrijkste prenten van de vuurwerken van 1713 zijn beschreven in Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, II, n° 3497-3513, en in de Atlas van Stolk, n° 3415-3430 (die Atlas bevat onder n^{o} S 1710/56-64 ook een aantal niet beschreven prenten die voor deze bijdrage eveneens zijn geraadpleegd).

8 *Afbeeldingh van het Theater met zyn Ornamenten en Constigh Vuurwerck opgericht door ordre van haar Hoog Mog. de Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden etc.*

gezanten uit om onder het genot van een drankje en een hapje vanuit de vensters van het Mauritshuis de ontsteking van hun vuurwerk te bewonderen.[9] De prenten tonen de stellages van het vuur-

etc. etc. in s'Gravenhage in de Vyver [...] afgestoken op den 14 Iuny 1713. Ter occasie van de Vrede met zyn Alderchristelyksten Maj.t Louis den XIIII. Con. van Vrankryck etc. etc. etc. tot Uytrecht geslooten op den 11 April 1713. Andere versies werden gedrukt te Utrecht door Jac. van Poolsum en te Amsterdam door Abraham Allard en door Wilhelmus Koning (gravure van J. Keyser). De meeste prenten hebben zowel een Nederlands als een Frans onderschrift. Afzonderlijke prenten geven het vuurwerk van de Staten van Holland weer: *Afbeeldingh van het Theater met syn ornamenten en Constigh Vuurwerck, opgericht door ordere van haar Ed. Groot Mog: de Heeren Staten van Hollant en West Vriesland etc. etc. etc. in 's Gravenhage in de Vyver afgestoken op de 14 Juny 1713. Ter occasie van de Vreede met syn Alderchristelycksten Majesteyt Louis de XIIII. Coning van Vrankryk etc. etc. etc. tot Uytrecht geslooten, op den 11 April, daar bevorens*. Andere uitgaven bij Jac. van Poolsum te Utrecht, bij Abraham Allard te Amsterdam, en naar de gravure van P. van Buysen bij zijn concurrent Wilhelmus Koning te Amsterdam. Een prent van de illuminaties van het Haagse stadhuis: *Afbeeldingh van de Illuminatien met zijn ornamenten, opgericht door order van de Edele Achtbare Heere Regeerders van s'Gravenhage, vertoont ter zyde van het Stadhuys, 14 Junij ter occasie van de Vrede*. De drie Haagse en het Friese vuurwerk zijn gezamenlijk op één prent weergegeven door Wilh. Koning te Amsterdam.

9 *Europische Mercurius* 24 (1713) 309.

werk dan ook zoals ze vanaf de gebouwen aan het Binnenhof te zien waren. De toeschouwers op de Lange Vijverberg en aan weerszijden van de Hofvijver keken naar de achterkant of de zijkanten, die wel in de gedrukte uitleg beschreven werden maar niet op de prenten staan afgebeeld.

In feite moeten we onderscheid maken tussen het vuurwerk op zichzelf, dat eenmalig werd afgestoken op 14 juni, en de theatrale stellages die het decor van het spektakel vormden. Deze bleven nog geruime tijd staan en moeten in de weken daarna veel bekijks hebben getrokken. Op dat nieuwsgierige publiek was de politieke boodschap van de decoratieprogramma's gericht. Het vuurwerk vormde de kortstondige omlijsting en de letterlijk schitterende inauguratie van het duurzamere politieke beeldprogramma dat de uitgave en grootschalige verspreiding van de prenten en hun uitleg rechtvaardigde.[10] De drie uitbundige Haagse decoratieprogramma's, rijk vormgegeven en van complexe boodschappen voorzien, werden dan ook in een gemeenschappelijk gepubliceerde beschrijving aan de burgers uitgelegd.[11] Buiten Den Haag werden soortgelijke vuurwerken afgestoken door de Admiraliteit op de Maze te Rotterdam,[12] en door de Staten van Friesland te Leeuwarden.[13] Het vuurwerk dat de magistraat van Haarlem voor het stadhuis op de Grote Markt afstak was eenvoudiger van opzet maar niet minder doordacht.[14] Het bestond uit een 40 voet hoge achtkante houten piramide met vier omgangen. Daarop stonden kokers met vuurpijlen en vuurfonteinen die na de afkondiging van de vrede door stadssecretaris Albert Fabritius 's avonds werden ontstoken. Bovendien was de toren van de Grote Kerk met lantaarns behangen die gelijktijdig werden aangestoken. Omdat er in Haarlem geen duidelijk decoratieprogramma werd vertoond, lijken de vreugdeviering

10 Een afbeelding van de ontsteking van het vuurwerk waarop niet zozeer de stellages domineren, maar de kracht van het vuurwerk zelf, is opgenomen op de verzamelprent *Lust-Park vande Vreede tussen de Hooge Bond-Genooten en de Fransen, geslooten te Utrecht den 11 April en bevestigd den 12 Mey 1713*.

11 *Verhael en Uytleg Van de twee uytmuntende Vuurwerken, zo van Haer Ed. Gr. Mog. de Heeren Staaten van Holland en West-Vriesland, als van haer Ho. Mog. de Heeren Staaten Generaal Der Vereenigde Nederlanden, met goet succes aengestoken op den 14. Junij 1713. ter occasie van de Vrede met Zyne Alderchristelyke Majesteyt LOUIS den XIV. Kon. van Vrankryk*, waaraan op p. 22-26 de beschrijving van het vuurwerk van de magistraat van Den Haag is toegevoegd. Andere druk: Amsterdam: J. van Egmont, 1713 [Knuttel 16176]. Titel en tekst doen vermoeden dat het boekje vooral diende om de toeschouwers na afloop van het vuurwerk de gelegenheid te geven het ingewikkelde decoratieprogramma van de beide theatrische opstellingen in de Hofvijver in alle rust tot zich te laten doordringen, en te genieten van de emblematiek en het woordenspel, want het is onmogelijk om met de prent in de hand de uitleg in het boekje te volgen. De beschrijving van de beide Statenvuurwerken werd ook afzonderlijk als planodruk uitgegeven onder de titel *Verbeterde Verklaaring van de Vereeuwiging der Zinnebeelden, en Wapens der 2 Vreede Vuurwerken, in den Haag, den 14 Junii, 1713. afgeschooten*.

12 *Afbeelding van het Theater en Vuurwerck opgeregt in de Maese door ordre van de Ed. Mog. Heeren de Gecommitteerde Raden ter Admiraliteyt resideerende te Rotterdam over de Vrede gesloten tot Uitregt in den Jaere 1713*. Niets hierover in de resoluties van de burgemeesters van Rotterdam 1705-1713 [GR, OA, inv. n° 279].

13 *Afbeelding van het Theater met syn Ornemente en Constig Vuurwerk, opgeregt door ordre van haer Ed. Mog. de Heeren Staeten van Vrieslandt etc. etc. etc. in Leeuwaerden op 't Markvelt, afgestooken op den 14 Junij 1713. Ter occasie van de Vrede met Syn Alderchristelyksten Maj.t Louis de XIIII Coning van Vranckryck etc. etc. etc.*.

14 Rotterdam, Atlas van Stolk, n^{o} S 1710/64 (pentekening met uitleg in handschrift).

en het spektakel daar dus voorrang te hebben gekregen op de politieke of morele boodschap. Mogelijk waren er elders in de Republiek nog andere vormen van vuurwerk of illuminatie. Die hebben echter geen visuele sporen in het drukwerk nagelaten. Wel weten we dat op 7 juli 1713 in Londen een groot vredesvuurwerk werd ontstoken.[15]

Wat al deze vuurwerken verenigt is dat ze zijn afgebeeld op prenten die, zoals in het geval van de Haagse vuurwerken in de Hofvijver, in verschillende uitvoeringen werden gepubliceerd en samen met een uitleg in het Frans en het Nederlands op grote schaal verspreid. Ze geven plastisch het ontstoken vuurwerk weer maar bedoelen toch in eerste instantie het decoratieprogramma inzichtelijk te maken. Daarom zijn ze onveranderlijk voorzien van een gedetailleerd bij- of onderschrift dat naar de verschillende elementen van de voorstelling verwijst. De vuurwerkprenten moeten ten tijde van de feestviering bijzonder gewild zijn geweest. Er zijn in de verschillende prentencollecties in binnen- en buitenland nog tal van exemplaren van te vinden. De uitgevers, in het bijzonder Anna Beeck in Den Haag, Jac. van Poolsum in Utrecht, Abraham Allard en

15 Rotterdam, Atlas van Stolk, n° 3432.

Wilhelmus Koning in Amsterdam, boden tegen elkaar op en verzekerden in de bij- en onderschriften om strijd dat hun prent de beste was en de meest foutloze weergave leverde. Koning, een prentdrukker uit de Prinsenstraat die dagelijks in de Vrouwensteeg op de hoek van 't Water [Damrak] zijn prenten stond uit te venten, schamperde zelfs dat het werk van zijn concurrent Allard bij de Beurs maar een 'poddegrol' was. De *Europische Mercurius* nam de beschrijvingen van de Haagse prenten over, zodat ze ook buiten de onmiddellijke doelgroep van toeschouwers deel gingen uitmaken van het officiële vredestoneel en als een propagandistisch verlengstuk van de vredesonderhandelingen fungeerden.[16] Door het geluk van het land te verbeelden vormden ze in feite de formele rechtvaardiging van het resultaat ten overstaan van de burgers. Ook het moment waarop de vuurwerken werden afgestoken is hier van belang. Ze maakten deel uit van het ritueel

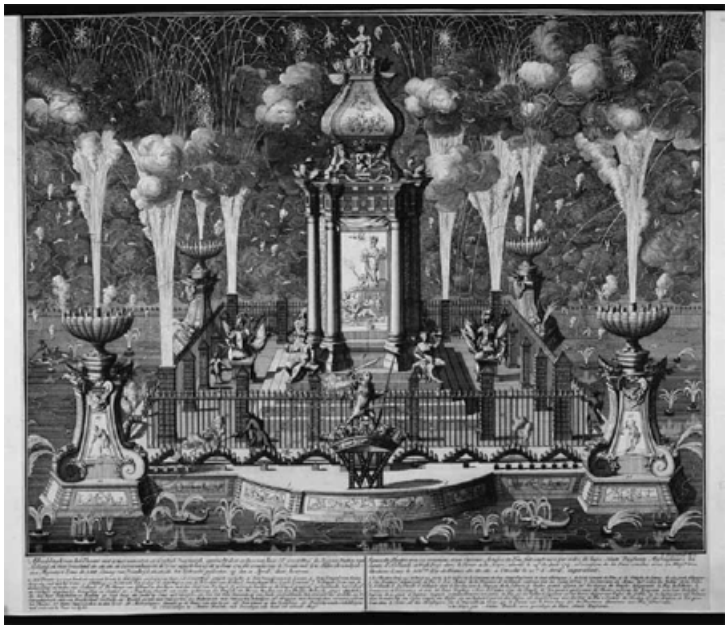

2. Afbeeldingh van het Theater met syn ornamenten en Constigh Vuurwerck, opgericht door ordere van haar Ed. Groot Mog: de Heeren Staten van Hollant en West Vriesland etc. etc. etc. in 's Gravenhage in de Vyver afgestoken op de 14 Juny 1713. Ter occasie van de Vreede met syn Alderchristelycksten Majesteyt Louis de XIIII. Coning van Vrankryk etc. etc. etc. tot Uytrecht geslooten, op den 11 April, daar bevorens (gravure naar H. Pola door D. Stoopendaal; 's-Gravenhage: Anna Beeck, 1713) [Het Utrechts Archief, cat. n° 28792].

op de dank- en bededag. Ze representeerden zowel de dank voor de overwinning als een gebed voor en dus de behoefte aan duurzame vrede.

Het Haagse vuurwerk van de Staten-Generaal en dat van de Friese Staten in Leeuwarden werden ontworpen door architect Daniël Marot (1661-1752), een Franse hugenoot die voor de repressieve politiek van Lodewijk XIV zijn land ontvluchtte om zich in 1686 in Den Haag te

16 *Europische Mercurius* 24 (1713) 302-309, met afb.

vestigen, waar hij als hofarchitect in dienst van de stadhouders van Holland en Friesland werkte, maar ook van de Staten-Generaal.[17] Die gemeenschappelijke oorsprong van de vuurwerkontwerpen verklaart hun eenheid van stijl, terwijl Marot's auteurschap ook verantwoordelijk was voor hun op de Franse feestsymboliek geënte exuberante uitvoering en de overeenkomst in hun politieke lading. Bij opzet en uitvoering werden kosten noch moeite gespaard en werden blijkens de pamfletten ook de nieuwste pyrotechnische snufjes gebruikt. Daniël Marot was dan wel van huis uit een Franse vluchteling, hij had zich de politieke ideologie van de Republiek geheel toegeëeigend, en als de toonaangevende overheidsarchitect van dat moment was hij de meest logische keus. Hij moet zelf ook de auteur of minstens de inspirator zijn geweest van de gedrukte uitleg van de taferelen op de stellages. Marot's Friese vuurwerk werd in een pamflet verklaard door François Halma (1653-1722), de bekende boekverkoper, uitgever en geleerde die eerst in Utrecht en Amsterdam, vanaf 1710 als Statendrukker in Leeuwarden werkzaam was. Zijn commentaar, gedateerd 24 bloeimaand 1713 en opgedragen aan de Staten van Friesland, mag vermoedelijk als een door de Staten geautoriseerd of minstens de Staten aangename versie worden beschouwd.[18]

De technische uitvoering van het vuurwerk van de Staten-Generaal was volgens het bijschrift van de prenten toevertrouwd aan P. van Elinckhuysen en J. van der Beeke, ‘vuurwerkmakers van Haar Edel Groot Mogenden’. De Staten van Holland en West-Friesland lieten het hunne realiseren naar het ontwerp en onder de *conduite* van P. Roman en P. Loofs.[19] Pieter Roman (1676-na 1733) was de als architect opgeleide zoon van de stadhouderlijke architect Jacob Pietersz Roman die bij de intocht van koning-stadhouder Willem III in Den Haag in 1691 de triomfboog had ontworpen; tekenaar en kopergraveur Pierre Loofs was een zoon van de befaamde Haagse zilversmid en stadhouderlijke zilverbewaarder Adam Loofs.[20] Hun namen worden op de prenten vermeld. Maar de inhoudelijke verantwoordelijkheid voor de representatie op de stellages deelden zij met anderen. De opschriften en deviezen voor de Staten van Holland heten in de brochure namelijk ‘bijna alle’ van de hand van Philippe de Vrigny, een Franse hugenoot die zijn prestige ontleende aan zijn gevangenschap en uitwijzing uit Frankrijk na de herroeping van het Edict van Nantes en aan het feit dat hij een kleinzoon was van Duplessis-Mornay (1549-1623), een eeuw eerder een van de leiders van de Franse hugenoten. De Vrigny's auteurschap wordt dan ook uitdrukkelijk naar voren gebracht in een Franstalige uitleg op plano-formaat getiteld *Devises et inscriptions Contenuës dans la Construction érigée pour le Feu d'Artifice de la Province de Hollande & de Westfrise, au sujet de la Paix avec la France [...]. Composées par Mr. De Vrigny*.[21] De overeenkomst met het vuurwerk van de Staten-Generaal is echter zo treffend dat Daniël Marot ook hierbij

17 Aldus in *Verhael en Uytleg*, 8.

18 Halma, *Vredezang den Edelen Mogenden Heeren Staten van Frieslandt eerbiedigst toegewydt, by d'afkoniging van den gesloten Vrede den XIV van Zomermaandt, MDCCXIII*, 28-33 (Verklaring van het Konstvuurwerk).

19 *Verhael en Uytleg*, 21.

20 Thieme en Becker (ed.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, XXIII, 366 (Loofs, niet geïdentificeerd); XXVIII, 541-543 (Roman).

21 Andere publicatie: *Bericht van de beroemde af-beeldsels en advisen, die [...] staan in 's Gravenhage in de vyver, en die op den 14. Juny 1713. met [...] vuur-werk waaren verçiert*.

betrokken zal zijn geweest. Beide Haagse vuurwerken zijn duidelijk in onderlinge samenhang ontworpen en ze waren gelijktijdig naast elkaar in de Hofvijver te zien.

De gemeenschappelijke hugenootse achtergrond van de decoratieprogramma's verklaart niet alleen hun materiële gelijkenis, hun Frans aandoende barokke stijl en hang naar theatraliteit, maar wellicht ook de allegorische overdaad en hun nadruk op de religie. Terwijl de vele traditionele klassieke referenties de actualiteit voor de modale toeschouwer ietwat dreigden te maskeren, werkte de nadruk op de religie juist als een katalysator voor de herkenning. De politieke vrede moest in de ogen van de overheid immers smakelijk worden gemaakt voor een weinig francofiel publiek dat de Franse koning vooral als de grote vervolger van de protestanten zag. Voor de alledaagse actualiteit, met haar zorgen, rampen en problemen, was in heel deze uitvoering echter geen plaats.

Politieke emblematiek

De vuurwerkstellage van de Staten-Generaal, 160 voet lang, 90 breed en 50 hoog, stond in de vijver tegenover de vergaderzaal van de Staten-Generaal en de Raad van State opgesteld en had een *triomfboog* als middenstuk (afbeelding 1). Voor het theaterstuk op een (drijvend?) podium, dat, 150 voet lang, 109 breed en maar liefst 85 hoog, tegenover hun eigen vergaderzaal werd

gerealiseerd, kozen de Staten van Holland voor een *vredestempel*, gepresenteerd als de tempel van Janus, waarvan de deuren in oorlogstijd open en in vredestijd gesloten waren (afbeelding 2). Ook de illuminatie van het Haagse stadhuis had de globale vorm van een tempel. Daarbinnen werd op een middenpaneel nog eens grafisch de tempel van Janus afgebeeld. Volgens de beschrijving werd deze op de dag van de vrede gesloten terwijl Apollo en de muzen zich daarover verheugden en goddelijke muziek maakten. De tempel van de Haagse magistraat werd bekroond door de twee beelden van Gerechtigheid en Trouw die elkaar omhelsden. Naast en als tegenhanger van de afbeelding van de gesloten Janustempel toonde de stadhuisilluminatie een beeld van de vredemaagd die, gezeten op haar troon, haar eigen tempel opende en overvloed uit de hoorn liet stromen, ‘waar over te voorschyn komen de Vrye konsten en wetenschappen, als verheugd zynde onder de loffelycke regeeringe van de Ed. Achtb. Regeerders van 's Gravenhage’, met tot slot de zinspreuk *Clauduntur belli porte, reseratur Apollo* (De oorlogsdeuren gaan dicht, Apollo krijgt ruimte).[22] Maar niet alleen de wetenschap bloeit in Den Haag. Op twee andere taferelen worden de trofeeën en wapens van Mars op een altaar aan de goden geofferd, terwijl Vulcanus de zwaarden omsmeedt tot sikkels en spaden. Die kunnen dan weer worden gebruikt in het paneel daarnaast, waarop een overvloedige wijngaard op het gebergte ligt te bloeien, een vrolijke Bacchus schuimende wijn drinkt, en volgeladen schepen komen aanmeren om met een blije lach te worden uitgeladen. Hollands landbouw en handel, aldus de boodschap, zullen in vredestijd weer tot grote bloei komen en alom vreugde brengen.

Vooral de staketsels die de theatrale bouwsels bekroonden vingen het oog van de dicht opgepakte menigte. Juist zij waren dan ook zwaar met symboliek beladen. Daarbij moeten we aantekenen dat veel van het gerepresenteerde voor het blote oog nauwelijks te zien zal zijn geweest of achter de zichtbare stukken verscholen lag. Vandaar het onmiddellijke belang van de gedrukte beschrijvingen van het spektakel. Die speelden bij de publieke toe-eigening ervan een essentiële rol, zoals de opdrachtgevers heel goed moeten hebben beseft. Onnodig daaraan toe te voegen dat de belevingsdimensie van het vuurwerkfeest ons grotendeels ontsnapt - we moeten het hier helaas met de intenties en de propaganda doen. Maar dat er beslist een grote markt voor was blijkt alleen al uit het aantal prentuitgaven.

Op de triomfboog van de Staten-Generaal stond een beeld van de vredesmaagd met de hoorn van overvloed, op de Statentempel de Hollandse Maagd in haar tuin met de vrijheidshoed en opnieuw een hoorn van overvloed. In Leeuwarden was een open paviljoen te zien - een overwelfde tent volgens Halma - waarin een gouden vredesbeeld, een maagd die de vredesveer uitsteekt naar het volk ten teken van de terugkeer van de rust, met in de andere hand opnieuw een hoorn van overvloed (afbeelding 3).[23] Het vuurwerk van de Rotterdamse Admiraliteit was opgebouwd rond een naar de toeschouwers geopende vesting (afbeelding 4). Daarbinnen een paviljoen dat bekroond werd door een Januskop; op die kop stond weer een vredesnaald met een wereldbol, omringd door de tekenen van de dierenriem en voorzien van een banier met het opschrift *Pax optima rerum* (Vrede is het beste van alle dingen). Niet toevallig, want het gaat hier om de Admiraliteit, was die banier

22 *Verhael en Uytleg*, 23.
23 Halma, *Vredezang*, 28.

ingeklemd in het symbool van Mercurius, de handel, terwijl Mercurius' hoed de vlaggenstok bekroonde.

De top van de beide Haagse middenstukken werd omgeven door een reeks wapenschilden. Bij de Staten-Generaal die van de Unie en de zeven gewesten, omringd door zestien blauw, groen en geel gekleurde vaandels; bij de Staten van Holland het wapen van het gewest ondersteund door vier gouden leeuwen, met de spreuk *Soli Deo conf[idimus]*, en, indachtig de aard van de gewestelijke soevereiniteit, bekroond door een wapenkroon met de achttien wapens van de steden en de ridderschap, volgens hun rang. Onder elk wapen was een zinspreuk aangebracht, die in de gedrukte uitleg uitvoerig wordt becommentarieerd. Soms was dat de traditionele zinspreuk van de stad, zoals bij Haarlem *(Vicit vim virtus)*, soms ook een spreuk die door de ontwerpers aan de functie van de stad was aangepast of die naar de wapenfiguren verwees. Zo kreeg Rotterdam de spreuk *Statio gratissima nautis* (de behaaglijkste haven voor de zeelieden), en Edam die van *Bataviae nutrix* (Hollands voedster) wegens haar uitmuntende zuivel, voornamelijk kaas, waarbij de commentator ietwat boosaardig opmerkte ‘de Auteur van deze spreuk past die ook toe op de koe van haar wapen (zegt hy) maar 't is een stier’. Hoorn werd gekenschetst als *Vives animat in hostes*, met de uitleg ‘zij moedigt de burgers aan tegen de vyanden. Zinspeelt op de jagthoorn van haar

schild', terwijl Purmerend heet *Claudit agmen generosum*, 'zy sluit het edelaardige heyr' (namelijk van de Hollandse en West-Friese steden), waaraan de commentator toevoegt: 'P.S. Dit zou 'er al zo wel op passen *Batavi Paradisi proxima porta* (De naaste doorgang tot Hollands Paradys) als leggende vlak tegen de schoonste landsdouw de Beemster aan'.

Ook het Friese tafereel had zijn heraldische top. Het werd bekroond door een wapenschild met de letters *Fé*, die volgens Halma voor Friesland of de 'Frissche landen' stonden, terwijl het landschapswapen op het voetstuk van de vredesmaagd was afgebeeld. De voet van het kunstwerk werd omgeven door vier beelden van maagden die de vier kwartieren van Friesland verbeeldden, met symbolen van de steden in hun handen,

> Opdat elks oppermagt beschermt worde en bewaart,
> En nooit de Twistharpy, zoo boos en snoodt van aart,
> Den bandt van eenigheit ontwyde, noch verscheure.
> Opdat men klaarder ook de Vredezucht bespeure
> Der vier Jonkvrouwen, in het blinkend feestgewaadt,
> (Als zinnebeelden van den vryen Vrieschen Staat)
> Is elk een vredetak in haare handt gegeeven;
> Naardien de zoete Vreê de ziel is en het leven,
> Der Wereldtheerschappye, en Vrieslandts Statendom.[24]

De vier Friese maagden stonden rond een didactisch schilderstuk dat op de voet van het kunstwerk was gehecht en waarom het eigenlijk te doen was. Lezen we opnieuw Halma's uitleg:

> [...] 't Schilderwerk; waarin staat afgemaalt
> Hoe 's Hemels zegen 't Landt, en 't Zeegebiedt bestraalt,
> Met wenschelyk genot uit d'aarde, en 't handeldryven;
> Waardoormen ziet de kas van koop- en landtman styven,
> En 't Vaderlandt weêr raakt in zynen ouden bloei:
> Merkuur, der Goden Tolk, verschynt hier by den groei
> Der groote koopmanschap, met zynen staf in handen,
> Opdat hy, als getuige, aanschouwe 't heughlyk branden
> Der Vreugdevuuren; naar gewoone wys, gevlerkt
> Aan hooft en voeten, daar zyn zucht uit wordt bemerkt,
> Om 's Koopmans zaaken met veel yvers voort te zetten.[25]

Het belangrijkste en meest doordachte onderdeel van de vuurwerktaferelen bestond, zoals Halma uitlegt, inderdaad uit de allegorische figuren en geschilderde panelen op het middenniveau. Ze vormden een centraal onderdeel van tempel, triomfboog of paviljoen, of werden als gebeeldhouwde figuren daaromheen geplaatst. De meest simpele voorstelling was die van de Rotterdamse Admiraliteit. Ze bestond uit de leeuw van de Unie, met pijlenbundel en geheven zwaard, links en rechts geflankeerd door beelden en schilderingen van Pax en Libertas (Vrede en Vrijheid), de twee voedingsbronnen van de voorspoed. Op het podium van het Friese tafereel lagen acht leeuwen als beschermers van het landschapswapen met de zinspreuk *Antiqua virtute et fide* (Met aloude deugd en trouw), ter verbeelding van de kracht en de waakzaamheid van de staat.

24 Halma, *Vredezang*, 30.
25 Ibidem, 30-31.

Geloof en wetenschap

De beschrijving van het decoratieprogramma van de tempel van de Staten van Holland is het meest gedetailleerd. Het toonde vier grote hoekbeelden die het Geloof, de Vrijheid, de Kunsten en geleerdheid en de Koophandel beduidden. Het Geloof (ofwel de Godsdienst) werd afgebeeld met een geestelijke drinkbeker in de rechterhand en een gesloten Bijbel in de linker, terwijl tussen de pilaren daarachter die de hoek van de tempel flankeerden twee open deuren te zien waren met de boodschap: 'hy is open voor de geene die God zoeken'. De Vrijheid hield in de rechterhand een scepter, in de linker een hoed, tussen de hoekpilaren een geopende Bijbel, een arm met een hoed (ongetwijfeld voor een collecte voor de armen), een volle beurs en een winkelhaak, met

de boodschap: zoveel goeds kan de religie ons brengen. De Kunsten werden verbeeld door ‘wiskunstenaarswerktuigen’, een schilderspalet en een driehoek, de Koophandel door een vlag, een scheepsroer en een equinoctiaal kompas. Opvallend is de plaats van de geopende Bijbel als vanzelfsprekend attribuut van de vrijheid, terwijl het geloof, de religie, in eerste instantie verbeeld wordt als een zoektocht naar wat verhuld is. Ook in de kap van de tempel was de religie met vier attributen afgebeeld, namelijk als de poolster die een varend schip bijlicht, als een vrouw met haar hand op de Bijbel als vaste richtlijn voor het leven, als een zeekompas en een anker. Religie stond bij de Staten dus geheel in het register van de zekerheid, de betrouwbaarheid als richtsnoer voor de levensgang.

De centrale plaats van het geloof werd nog benadrukt door het schilderij midden op de tempel. De allegorische vrouwenfiguur met vredesduif en vuurpot die daarop te zien was verbeeldde eveneens het geloof. Ongetwijfeld mogen we dit ook als een min of meer verhulde verwijzing beschouwen naar de druk die de protestantse staten nog steeds op Frankrijk probeerden uit te oefenen om het protestantisme daar opnieuw formeel toe te laten. De Staten moesten de vrede met het repressieve Frankrijk immers nog wel smakelijk zien te maken voor een sceptisch, zoniet afwijzend Nederlands publiek. Terwijl de Staten van Holland dus vooral investeerden in religie, een van de centrale twistpunten van de oorlog, benadrukten de Staten-Generaal net als de Rotterdamse Admiraliteit het superieure belang van de handel. Het middenpaneel van hun triomfboog verbeeldde namelijk Mercurius ‘die een goede bootschap brengt van veele Lande en Coninkryke,

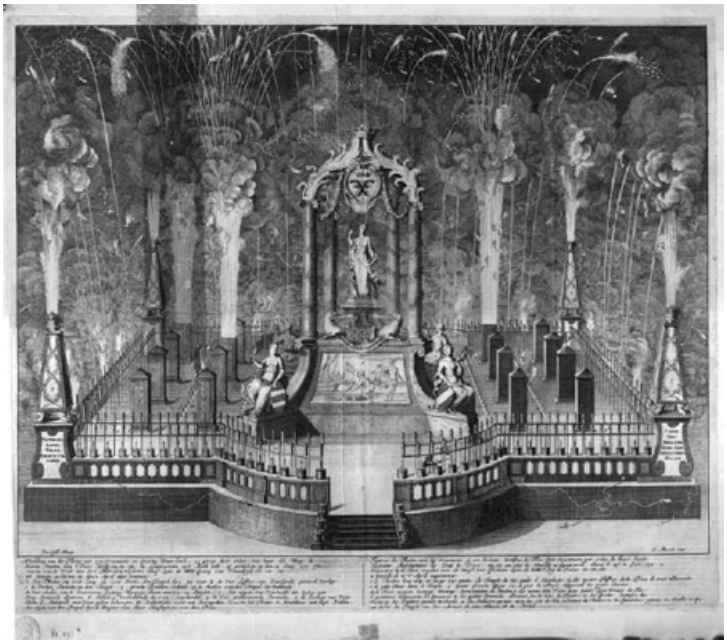

3. Afbeelding van het Theater met syn Ornemente en Constig Vuurwerk, opgeregt door ordre van haer Ed. Mog. de Heeren Staeten van Vrieslandt etc. etc. etc. in Leeuwaerden op 't Markvelt, afgestooken op den 14 Junij 1713. Ter occasie van de Vrede met Syn Alderchristelyksten Maj.t Louis de XIIII Coning van Vranckryck etc. etc. etc. (gravure door P. van Call, inv. D. Marot) [Leeuwarden, Tresoar, PL 371/6].

waar over de Vreede en den Overvloed malkander de hand geve, als verheugt zynde, hebbende onder sigh de Goddinne Seres Godin der Aarde met min Goodjes, die haer allerhande vruchte aen reyken'.

Opmerkelijk is ook hoezeer de verbeelding van kunsten en wetenschap, naast het schilderspalet, op techniek en wiskunde is georiënteerd, op de natuurwetenschappen die in opkomst waren, met voorbijgaan van het leeuwendeel van de traditionele universitaire wetenschap. Wel werd die eenzijdigheid in de rij afbeeldingen ietwat genuanceerd op de kap van tempel. Daar stond de berg Parnassus afgebeeld, als zetel van de wijsheid en troon van de beschermgodinnen van de kunsten, naast Pallas met helm en wapenschild. Maar daarnaast dan weer een boekenkast met wiskundig gereedschap en, verrassend genoeg, een paar lege beurzen met de zinspreuk *Nummi nobis animae*, anders gezegd 'Gemunt geld is ons leven'. Wilde men daar nu mee uitdrukken dat wetenschap geld binnen zou brengen, dan wel dat voor wetenschap geld nodig was, of dat het bij de wetenschap juist niet om het geld maar om het leven ging? Hoe dan ook, de band tussen maatschappelijk relevante wetenschap, handel en samenleving kon niet duidelijker worden verbeeld.[26]

Samenvattend mogen we concluderen dat de opdrachtgevers en ontwerpers van de vuurwerken veel tijd, energie en geld hebben geïnvesteerd in de propaganda voor het gewenste zelfbeeld van de staat. De sleutelwoorden daarbij waren vrede, overvloed, vrijheid, handel, wetenschap, geloof, en natuurlijk de vorm en hoogheid van de staat zelf. Na de rampen van de oorlog moest het land weer op de rails worden gezet, het moest zijn zelfvertrouwen terugkrijgen en ervan overtuigd worden dat de oude welvaart weer binnen handbereik lag. Dat was de belangrijkste boodschap van de vuurwerken van juni 1713.

Twijfel over de propaganda

Het trompetgeschetter over de vrede overtuigde echter niet iedereen. Liever gezegd, op velen moet het veeleer als een bezwering van het nog steeds dreigende economische onheil en de angst voor verder verlies aan invloed van het land zijn overgekomen dan als een beeld van de werkelijkheid. De Utrechtse hoogleraar geschiedenis Pieter Burman (1668-1741) mocht dan een ronkende Latijnse lofzang op de vrede publiceren en door vele andere auteurs met meer of minder obligate retoriek worden gevolgd, in nogal wat teksten vinden we bedenkingen op de feestelijkheden en nauwelijks verhulde uitingen van scepsis, kritiek en angst voor neergang zoniet ondergang van het land.[27] In de anonieme klaagzang *Belgii post*

26 Een en ander wordt uitvoerig verwoord in het pamflet *Korte schets van 's Lands welwezen door de laatste Vrede, Nevens eenige Aanmerkingen op het stuk van de Commercie en Barriere*.

27 Burman, *Oratio de Pace [...]*, vertaald als *Redevoering over den Vrede, Gesloten tusschen den Allermagtigsten Koning van Vrankryk En de Hoogmogende Heren Staten Der Verenigde Nederkanden. Vertaalt door Dirk Smout*. Angst voor bedrog bijvoorbeeld in het gedicht *Op de Vrede van den Jare MDCCXIII*. Sterke anti-Franse sentimenten en waarschuwingen in *De klappende Papegay*. Zie over de literaire neerslag van de problemen voorts: Van Ravesteyn, 'Iets over politieke poëzie in het begin der achttiende eeuw'.

Pacem Trajectinam status wordt bijvoorbeeld in gezwollen Latijn gewaarschuwd voor de dubbelhartigheid van de vredestichters:

> Sincerae fructum pacis abesse queror
> [Helaas is er nog geen vrucht van oprechte vrede te zien].

Waarbij de aap al gauw uit de mouw komt: de *ingenuus candor* [natuurlijke trouwhartigheid] en *prisca simplicitas* [aloude eenvoud] van de Bataven zijn teloor gegaan,

> Patrum norma fuit lucro praeponere honestum
> [Onze vaderen stelden het zedelijk goede boven het profijt].

Eer boven gewin, met andere woorden. En bovendien zijn de Franse Bourbons niet te vertrouwen. Kijk naar de Vrede van Rijswijk (1697), nog geen twintig jaar geleden:

Non ignota loquor, quis enim Risvicia nescit
Foedera, quam nulla sunt temerata mora;
Utque parum fidis partita Hispania pactis,
Splendida Borboniae est facta rapina domus.[28]
[Denk niet dat ik het hier over zaken heb die niemand kent. Wie weet immers niet
dat de Vrede van Rijswijk zonder dralen is geschonden,
en dat op nogal trouweloze wijze delen van de Spaanse erfenis
tot een prachtige buit van het huis Bourbon zijn gemaakt?]

Halma van zijn kant uitte besmuikt zijn twijfels over de duurzaamheid van de vrede:

Wy weeten dat geen Kryg ons immer weêr zal schaaden,
Als by ons geenen kryg worde in het hart gevoert
Met Godts gestaafde recht; en dat wy onberoert,
En zeeker zullen zyn voor vyandtlyke plaagen,
Alswe ons rechtschape naar 't gewyde Voorschrift draagen,
In zuivre dankbaarheit voor 't groote Vredeheil.
Nooit styge 't Misbedryf weêr boven maat en peil,
Of overstroome 't landt, om 's Hemels wraak te tergen.[29]

Halma's bezwering vindt een echo in een toneelstuk over de bruiloft van Peleus en Thetis, hier toegepast op de zojuist beëindigde oorlog en de gewenste vrede.[30] Hun bruiloft werd volgens de Griekse mythologie immers verstoord door Eris, de godin van de tweedracht die, toen ze niet bleek uitgenodigd, de gouden appel onder de bruiloftsgasten wierp waardoor de Trojaanse oorlog werd ontketend. Het toneelstuk eindigt dan ook met een niet mis te verstane waarschuwing aan de regenten, van wie sommigen zich immers op een Trojaanse afstamming beriepen:

De felle Nydt en twist, die vlucht wel voor de Vreê,
De Vreê brengt welvaard, maakt de vrindschap en verbonden,
Maar Vreê op twist gebout brengt bitter hertenweê.

De rampen zelf lieten niet lang op zich wachten. Op 26/27 februari en 6/7 maart 1714 werd het land voor de zoveelste maal geteisterd door zware stormen, en tegelijk braken er ziektes uit onder het rundvee. De Haarlemse gelegenheidsdichter Jan van Gijsen (1668-1722), als weversbaas te Amsterdam gevestigd, verwoordde de rampspoed van het 'klaagend Nederland' in zijn gedichten.[31] De meest welsprekende vertolker van het rampgevoel was echter de boerenzoon Huibert Kornelisz Poot (1689-1733), toen net 24 jaar oud. Vermoedelijk was het pamflet *Rampen van het Vredejaer*, waaronder zijn naam als ondertekening aan het slot voorkomt (niet op het titelblad), zijn allereerste publicatie, want eerst drie jaar later, in 1716, werd in Rotterdam zijn bundel *Mengeldichten* gepubliceerd. De autodidact Poot, die in Schipluiden school was gegaan en zijn dichtkunst onder de rederijkers van dat dorp

28 *Belgii post Pacem Trajectinam status. Elegia*.
29 Halma, *Vredezang*, 32-33.
30 *Verklaringe der vertoningen over de bruyloft van Peleus en Thetis. Toegepast op den Oorlogh, en de gewenste Vreede*.
31 Rotterdam, Atlas van Stolk, n° 3436. Van zijn hand ook: *Vree bazuyn, toegepast, op de algemeene dank, vuur en vreugden dag: uytgeschreeven tegens den 14. Junij, 1713*.

en van het nabije Kethel had geoefend, werkte toen nog bij zijn vader op het boerenbedrijf te Abtswoude even buiten Delft. Hij ervoer de dagelijkse problemen van het platteland aan den lijve. In een bezadigd lofdicht getiteld *De Vrede in den Jaere MDCCXIII* zou hij even later weliswaar stellen:

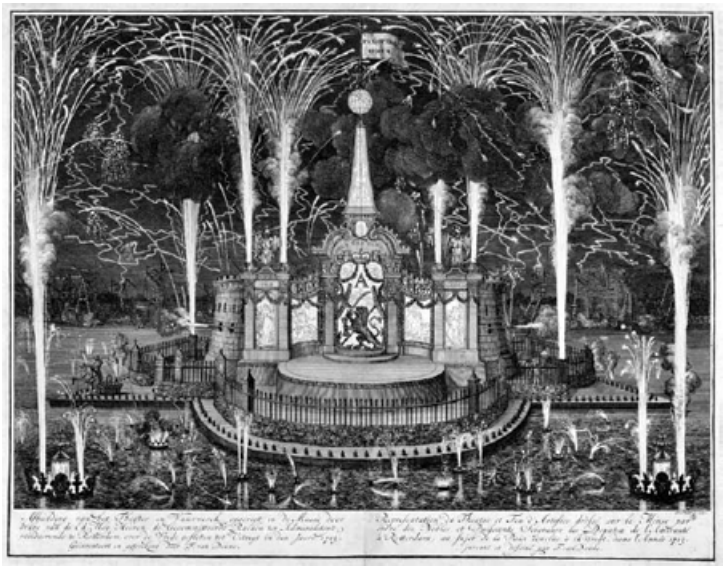

4. *Afbeelding van het Theater en Vuurwerck opgeregt in de Maese door ordre van de Ed. Mog. Heeren de Gecommitteerde Raden ter Admiraliteyt resideerende te Rotterdam over de Vrede gesloten tot Uitregt in den Jaere 1713* (gravure, inv. F. van Douwe, gedrukt door B. Picart, 1713) [Gemeentearchief Rotterdam, cat. n^{o} RI 1304(2)].

> Dit was de Vree, die Janus Kerk quam grendelen,
> Terwylze op 't snelste een nieuwe goutëeu schiep,
> De nering en de welvaert wakker riep,
> En 't oude spoor deedt gaen, langs witte vendelen.
> Het Oorlogsspook, hoe bitter en verwoedt
> Op 't Kristendom gebeeten, en zyn staeten,
> Weêrstont met schilt noch staele harnasplaeten,
> Den harden schop van Vredes zachten voet.[32]

Maar in het vermoedelijk oudere, in elk geval in 1713 heet van de naald gepubliceerde *Rampen van het Vredejaer* geeft hij de scepsis weer die de gewone man beving tegenover het brallerige vredesspektakel dat de overheid in haar decoratieprogramma's te berde gaf:

> De Krygh, met kracht in't endt ontharnast, was
> Door Utrechts reght noch naeu geboeit, verschooven;
> D'Olyf begon in Hollandts leeustuin pas
> Een vette vrucht na lacchent loof te looven; [...]
> Of Godt grypt voor die yzre een waterroê;
> En vaert zyn volk, beslykt van zonde en schennis,

32 Poot, *Mengeldichten*, boek II, 103-106.

Zijn Israël in grammen moede toe,
Op dat hy 't wiesch, tot boete braght en kennis.
Hy propt de lucht vol zwanger nevelzwerk
De regenboogh wort t'elkemael herspannen,
En stoort en schendt, door natschut, streng en sterk,
Den nyvren bou van vee- en akkermannen.
Slaghregen klapte en bruisde en zette rasch,
In 't hartje van den ooghst en zoeten zomer,
Beî, kooreveldt en boterweijen, dras;
Maer onaerdy wort traegh door slaegen vroomer.
De Hemel ging den lande zelver voor,
En stortte, dagh op dagh, een zee van traenen:
Gewis om ons op 't doolend zondespoor
Tot wederkeer en traenen te vermaenen.[33]

Zo vertolkt Poot zijn bedenkingen over de rampen die het land slaan als een gesel Gods: na de slagregens kwam immers de veepest.[34] Had het land dit verdiend toen het zich eerst uit de Roomse en Spaanse dwingelandij bevrijdde, en vervolgens uit de Franse tirannie, en daarbij Calvijns gelukzalig licht op de kandelaar plaatste?

Hoe gerechtvaardigd was dus het uitbundig feestvertoon van de overheid? Was heel die gecompliceerde politieke representatie in de vuurwerkstellages niet een doorzichtige poging om de reële problemen van het land te maskeren achter het rookgordijn van de politieke eenheid, de hoogheid van de staat, en de wensdromen van nieuwe bloei? De oorlog zelf was nog steeds niet ten einde. Ze sleepte voort met Spanje en in het Duitse rijk. Vandaar dat de Staten-Generaal voor 7 maart 1714 opnieuw een algemene vasten- en bededag uitschreven om God te bidden de oorlog te beëindigen, de vrede te bevestigen, de sterfte onder het rundvee te doen ophouden en het lieve vaderland niet ‘met andere wel verdiende plagen’ te straffen.[35] Was het een duivels toeval dat juist op die boetedag een vreselijke storm over het land trok?

Het meest opmerkelijke product van de commerciële uitbating van oorlog en vrede was het doolhofspel dat in 1713 in twee talen, Frans en Nederlands, bij Abraham Allard in Amsterdam verscheen onder de titel *Hedendaags en Altydduurend Dool-Parket van Oorlog en Vrede*. In twintig afbeeldingen worden emblematisch alle problemen, kansen, risico's, gevaren en angsten van oorlog en vrede ten tonele gevoerd, zowel op politiek vlak als persoonlijk. Wellicht is er geen betere verbeelding denkbaar van de overtuiging van het brede publiek dat men voor vrede en oorlog niet alleen tot aan de Vrede van Utrecht maar ook daarna genadeloos was overgeleverd aan het lot, aan een spel dat men niet in de hand had. Het gevoel het stuurloze slachtoffer te zijn van anderen, van politiek bedrog, tot en met de dood. Zo'n spel kon in het dagelijks verkeer de officiële vredesretoriek genadeloos ontmaskeren. Maar die analyse zal bij een volgende gelegenheid moeten worden gegeven.

Over de auteur

33 [Poot], *Rampen van het Vredejaer*, 3-4; herdrukt in Poot, *Mengeldichten*, boek II, 106-111.
34 Over de rampen, met name runderpest, overstromingen en oorlog, als straf van God, zie voor de tweede helft van de achttiende eeuw Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting*, deel I: *Secularisering*.
35 Plakkaat van 20 februari 1714 [Knuttel 16220].

Willem Frijhoff (1942) is emeritus hoogleraar Geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit, Amsterdam. Recent publiceerde hij de samen met Marijke Spies geschreven cultuurhistorische synthese uit het IJkpuntenprogramma 1650: *Bevochten eendracht* (Den Haag 1999; Engelse vertaling 2004), en de bundeling van vier studies onder de titel *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007).

Email: wtm.frijhoff@let.vu.nl.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archieven

Gemeentearchief Rotterdam [GR], Oud Archief der *Stad Rotterdam* [OA], Resoluties van de burgemeesters van Rotterdam 1705-1713 (toegangsnr. 1.01), inv. n° 279.

Utrechts Archief [UA], *Stadsbestuur Utrecht* 1577-1795 (toegangsnr. 702-1), inv. n° 121, anno 1713, f. 133v-134r (6 juni 1713), intern toegankelijk via http://st/st/vroedschappen/afbeeldingen/VR0001/00081727/index.djvu.

Gedrukte bronnen

Afbeelding van het Theater en Vuurwerck opgeregt in de Maese door ordre van de Ed. Mog. Heeren de Gecommitteerde Raden ter Admiraliteyt resideerende te Rotterdam over de Vrede gesloten tot Uitregt in den Jaere 1713 (gravure, inv. F. van Douwe, gedrukt door B. Picart, 1713) [Gemeentearchief Rotterdam, cat. n^{o} RI 1304(2); Atlas van Stolk, n°3430 en S 1710/63; Muller, De Nederlandsche geschiedenis in platen, II, n° 3513].

Afbeelding van het Theater met syn Ornemente en Constig Vuurwerk, opgeregt door ordre van haer Ed. Mog. de Heeren Staeten van Vrieslandt etc. etc. etc. in Leeuwaerden op 't Markvelt, afgestooken op den 14 Junij 1713. Ter occasie van de Vrede met Syn Alderchristelyksten Maj.t Louis de XIIII Coning van Vranckryck etc. etc. etc. (gravure door P. van Call, inv. D. Marot) [Leeuwarden, Tresoar, PL 371/6; Atlas van Stolk, n° 3426; Muller, De Nederlandsche geschiedenis in platen, II, n° 3509; andere druk bij Abraham Allard te Amsterdam, ibidem, n° 3510].

Afbeeldingh van de Illuminatien met zijn ornamenten, opgericht door order van de Edele Achtbare Heere Regeerders van s'Gravenhage, vertoont ter zyde van het Stadhuys, 14 Junij ter occasie van de Vrede ('s-Gravenhage: Anna Beeck, 1713) [ingekleurd exemplaar in Rotterdam, Atlas van Stolk, n^{o} S 1710/62; Muller, De Nederlandsche geschiedenis in platen, II, n° 3511].

Afbeeldingh van het Theater met syn ornamenten en Constigh Vuurwerck, opgericht door ordere van haar Ed. Groot Mog: de Heeren Staten van Hollant en West Vriesland etc. etc. etc. in 's Gravenhage in de Vyver afgestoken op de 14 Juny 1713. Ter occasie van de Vreede met syn Alderchristelycksten Majesteyt Louis de XIIII. Coning van Vrankryk etc. etc. etc. tot Uytrecht geslooten, op den 11 April, daar bevorens (gravure naar H. Pola door D. Stoopendaal; 's-Gravenhage: Anna Beeck, 1713) [Rotterdam, Atlas van Stolk, n° 3423; Knuttel 16177; Muller, De Nederlandsche geschiedenis in platen, II, n° 3504; Utrechts Archief, cat. n° 28792].

Afbeeldingh van het Theater met zyn Ornamenten en Constigh Vuurwerck opgericht door ordre van haar Hoog Mog. de Heeren Staten Generael der Vereenichde Nederlanden etc. etc. etc. in s'Gravenhage in de Vyver [...] afgestoken op den 14 Iuny 1713. Ter occasie van de Vrede met zyn

Alderchristelyksten Maj.t Louis den XIIII. Con. van Vrankryck etc. etc. etc. tot Uytrecht geslooten op den 11 April 1713 (gravure naar H. Pola door D. Stoopendaal; 's-Gravenhage: Anna Beeck, 1713) [Rotterdam, Atlas van Stolk, n° 3415; Muller, De Nederlandsche geschiedenis in platen, II, n° 3497].
Belgii post Pacem Trajectinam status. Elegia (z.pl. of j. [1713]) [Knuttel 16227].
Bericht van de beroemde af-beeldsels en advisen, die [...] staan in 's Gravenhage in de vyver, en die op den 14. Juny 1713. met [...] vuur-werk waaren verçiert ('s-Gravenhage: Pieter van Santen, 1713) [KB: 2109 E 16; Gemeentearchief Den Haag: Hgst 2728].
Pieter Burman, *Oratio de Pace [...]* (Utrecht: G. van de Water, 1713) [Knuttel 16178].
Pieter Burman, *Redevoering over den Vrede, Gesloten tusschen den Allermagtigsten Koning van Vrankryk En de Hoogmogende Heren Staten Der Verenigde Nederkanden. Vertaalt door Dirk Smout* (Utrecht: Willem van de Water, 1713) [Knuttel 16179].
F. Halma, *Vredezang den Edelen Mogenden Heeren Staten van Frieslandt eerbiedigst toegewydt, by d'afkoniging van den gesloten Vrede den XIV van Zomermaandt, MDCCXIII* (Leeuwarden: F. Halma, 1713) [UB Amsterdam: 264 A 13:11].
De klappende Papegay (z.pl. of j. [1713]) [Knuttel 16232].
Devises et inscriptions Contenuës dans la Construction érigée pour le Feu d'Artifice de la Province de Hollande & de Westfrise, au sujet de la Paix avec la France [...]. Composées par Mr. De Vrigny (La Haye: chez Gerard Rammazeyn, pour Pierre Loofs, avec Privilege des Nobles Seigneurs les Etats de Hollande & de Westfrise, z.j. [1713]) [Knuttel 16177].
Hedendaags en Altydduurend Dool-Parket van Oorlog en Vrede (Amsterdam: Abraham Allard, 1713) [Rotterdam, Atlas van Stolk, n^{o} S 1710/56], planodruk.

Korte schets van 's Lands welwezen door de laatste Vrede, Nevens eenige Aanmerkingen op het stuk van de Commercie en Barriere (z.pl.: voor den Autheur, 1714) [Knuttel 16231].
Lust-Park vande Vreede tussen de Hooge Bond-Genooten en de Fransen, geslooten te Utrecht den 11 April en bevestigd den 12 Mey 1713 (Amsterdam: Abraham Allard, 1713) [Utrechts Archief, Historische Atlas, S 13.22].
Op de Vrede van den Jare MDCCXIII (Kon. Bibl., hs. 75K153 [Knuttel 16192]).
H.K. Poot, *Mengeldichten*, 3 delen (Rotterdam: Arnold Willis, 1716-1722).
[H.K. Poot], *Rampen van het Vredejaer* (z.pl. of j. [1713]) [Knuttel 16195].
Verbeterde Verklaaring van de Vereeuwiging der Zinnebeelden, en Wapens der 2 Vreede Vuurwerken, in den Haag, den 14 Junii, 1713. afgeschooten (Amsterdam: A. Allard, 1713) [Rotterdam, Atlas van Stolk, n^{o} S 1710/58].
Verhael en Uytleg Van de twee uytmuntende Vuurwerken, zo van Haer Ed. Gr. Mog. de Heeren Staaten van Holland en West-Vriesland, als van haer Ho. Mog. de Heeren Staaten Generaal Der Vereenigde Nederlanden, met goet succes aengestoken op den 14. Junij 1713. ter occasie van de Vrede met Zyne Alderchristelyke Majesteyt LOUIS den XIV. Kon. van Vrankryk ('s-Gravenhage: Pieter Husson, 1713) [Knuttel 16175].
Verklaringe der vertoningen over de bruyloft van Peleus en Thetis. Toegepast op den Oorlogh, en de gewenste Vreede ('s-Gravenhage: Gerrit Rammazeyn, z.j. [1713]) [Knuttel 16190].
Vree bazuyn, toegepast, op de algemeene dank, vuur en vreugden dag: uytgeschreeven tegens den 14. Junij, 1713 (Amsterdam: J. van Egmont, 1713) [UB Amsterdam: Pfl. Nm31].

Literatuur

W.P. Blockmans en Esther Donckers, ‘Self-Representation of Court and City in Flanders and Brabant in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries’, in: W. Blockmans en W. Janse (ed.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Middle Ages* (Turnhout 1999) 81-111.
Anne-Laure van Bruaene, ‘“A wonderfull tryumfe, for the wynnyng of a pryse”: Guilds, Ritual, Theater, and the Urban Network in the Southern Low Countries, ca. 1450-1650’, *Renaissance Quarterly* 59 (2006) 374-405.
J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810), 2 delen* (Zwolle 1992).
C.W. Fock, ‘Vuurwerk op de Haagse vijver in 1702’, *Bulletin van het Rijksmuseum* 16 (1968) 122-129.
M. Meadow, ‘Ritual and Civic Identity in Philip's 1549 Antwerp *Blijde Incompst*’, in: *Netherlands Yearbook for History of Art* 49 (1998) 37-68.
F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, I (Amsterdam 1863/70; repr. Amsterdam 1970 en II (Amsterdam 1876/77; repr. Amsterdam 1970).

G. Nijsten, ‘De stad en haar metafoor. Processie, toneel en openbare feesten in Venlo ca. 1380-1525’, *Volkskundig Bulletin* 17 (1991) 223-247.
W. van Ravesteyn, ‘Iets over politieke poëzie in het begin der achttiende eeuw’, *Rotterdamsch Jaarboekje* 5e reeks, n° 4 (1946) 49-65.
Kevin Salatino, *Incendiary Art: The Representation of Fireworks in Early Modern Europe* (Los Angeles: Getty Research Institute, 1997).
D.P. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16e en 17e eeuw* (Alphen aan de Rijn 1975).
Hugo Soly, ‘Plechtige intochten in de steden in de zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) 341-361.
Ulrich Thieme en Felix Becker (ed.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, XXIII (Leipzig 1929), XXVIII (Leipzig 1934).

Dossier maskerade 1713
Politiek pragmatisme versus religieuze rechtzinnigheid
De *Oratio pro Comoedia* van Pieter Burman en haar Utrechtse context

Joost Kloek

Summary
Due to the strength of the orthodox wing of the Reformed Church, the climate was not favourable for theatre in the Dutch Republic in the middle of the seventeenth century. In many towns, among which Utrecht, theatrical performances were categorically forbidden. After a few decades, however, the so-called 'Nadere Reformatie' lost strength, and public theatre was admitted again. In the city of Utrecht, however, where the conservative Calvinists had a firm stronghold in the faculty of theology at the University, the suppression was maintained until 1711. In the same year, shortly after the theatre representations at the fair, Pieter Burman, professor in Rhetoric and Ancient History, kept a public lecture *Oratio pro Comoedia* ('Defence of Comedy'), in which he stated that theatre policy was not the Church's business, and that the Town's Counsel had good reasons to allow to the lower classes forms of theatrical pleasure that did not satisfy the standards of refined taste. In this article I examine Burman's *Oratio* in the context of the Counsel's changing theatre policy, which itself reflected the nationwide struggle for power in this domain between the Church and the Government.

Inleiding

In de theocratische heilstaat van Calvijn was geen plaats voor toneel. Toneel is immers in essentie schijn en maskerade, gepresenteerd als werkelijkheid en authenticiteit. In de tijd dat de puriteinscalvinistische 'Nadere Reformatie' in de Republiek op haar sterkst was, rond het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw, stond het toneelleven dan ook onder grote druk en in veel steden waren de jaarlijkse voorstellingen op de kermis gedurende kortere of langere tijd verboden. Daarna verloor de controverse haar scherpste kanten, mogelijk mede dankzij de 'beschavende' toneelactiviteiten van het Amsterdamse toneelgenootschap Nil Volentibus Arduum.[1] Voor zover er nog vanuit rechtzinnige hoek aanvallen op het toneel werden gericht, betroffen deze nauwelijks meer het ernstige toneel, dus de tragedie. Een absolute afkeer behielden de orthodoxen van de komedie en de klucht, waarin immers zonden als overspel, bedrog, vechtpartijen, dronkenschap en wat niet al, werden voorgesteld als veeleer vermakelijk dan verwerpelijk.

In de voorstellingspraktijk echter was het vanouds gebruikelijk een tragedie te combineren met een komisch stuk. Deze mix van ernst en luim was gefundeerd in de traditionele leer van de menselijke hartstochten: wanneer schrik en mededogen werden gecompenseerd door de bevrijdende lach bleef het evenwicht tussen de

1 De Haas, *Wetten*, 183-85 en 205-07; Groenendijk, 'Nadere Reformatie', 152.

emoties van de toeschouwer behouden[2]. Maar natuurlijk speelden ook commerciële overwegingen mee: alleen zo werd voldoende publiek aangetrokken. Aan theater kleefde dus per definitie de 'smet' van lichtzinnig vermaak en het was daaraan te wijten dat de vestiging van permanente schouwburgen in de meeste steden nog lange tijd op onoverkomelijk verzet stuitten. Tot diep in de achttiende eeuw waren die alleen te vinden in Amsterdam, Den Haag en Leiden. Maar al in de latere decennia van de zeventiende eeuw werden in veel steden gedurende de kermis wél al weer ambulante troepen toegelaten, al ging dat veelal gepaard met heftige protesten van de orthodoxe tegenstanders van het toneel. In hun ogen was het vertoonde Gode een gruwel.

Een interessante casus in de strijd om het kermistoneel levert Utrecht. Sinds 1650 werden hier alle toneelactiviteiten categorisch verboden, rond de eeuwwisseling moet er even een milder beleid zijn gevoerd (over dit wat schimmige intermezzo hierna meer) maar dat werd weer teruggedraaid en pas in 1711 liet het stadsbestuur opnieuw een toneeltroep toe. Zonder slag of stoot verliep de ommezwaai natuurlijk niet, al duurde het enige tijd voordat de tegenkrachten zich mobiliseerden. De concessie-verlening zelf - aan de befaamde Haags-Leidse toneelleider Jacob

2 Van Stipriaan, *Leugens en vermaak*, hoofdstuk 1.

van Rijndorp - riep wel een fel protest op van de Utrechtse kerkenraad maar daarbij bleef het vooralsnog. Zes weken lang gaf Van Rijndorp vier dagen per week voorstellingen, zonder dat dat tot onrust leidde. Het succes was zo groot dat hem een verlenging van twee weken werd toegestaan, waartegen de kerkenraad opnieuw maar wederom vergeefs bezwaar maakte. Toen kort daarop evenwel de hoogleraar-classicus Pieter Burman (ill.) in een openbaar college een pleidooi voor de komedie ten beste gaf, een *Oratio pro comoedia*, brak er een enorme rel uit die enkele maanden aanhield.

Aanstichter was opnieuw de Utrechtse kerkenraad. Gealarmeerd door de titel van Burmans rede had zij enkele predikanten afgevaardigd om de professor kritisch te beluisteren, en deze delegatie kwam terug met een geëmotioneerd verslag. Het gevolg was dat op de eerstvolgende zondag vanaf alle gereformeerde kansels tegen het betoog werd uitgevaren. In de stad deden daarna verschrikkelijke verhalen over Burman de ronde. Zo zou hij gezegd hebben dat het toneel meer nut stichtte dan de kerk en dat hij graag in de schouwburg zou sterven. Ter verdediging maakte Burman zijn college (dat in het Latijn was gehouden en gepubliceerd) voor iedereen toegankelijk door ook een Nederlandse vertaling te bezorgen onder de titel *Redenvoering voor de comedie*, die vergezeld ging van een uitvoerige voorrede met verdere toelichting. Het werk riep alleen maar nieuwe reacties op, nu eveneens in druk, die Burman op zijn beurt niet onbeantwoord liet. De in preken en pamfletten gevoerde strijd eindigde pas toen het stadsbestuur beide partijen tot matiging had opgeroepen (waarbij zij aan de kerkenraad verbood zich nog verder over de kwestie uit te laten). Burman had toen al verklaard op nieuwe aantijgingen niet meer te zullen reageren.

Portret van Pieter Burman. Collectie Universiteitsmuseum van de Universiteit Utrecht.

In de literatuur- en theatergeschiedschrijving hebben Burmans rede en de context ervan weinig aandacht gekregen. De handboeken van Jonckbloet, Kalff, Knuvelder en Vieu-Kuyk maken er geen melding van, evenmin als *Nederlandse literatuur een geschiedenis* van Schenkeveld e.a. De toneelhistoricus Worp[3] en de literatuurgeschiedschrijver Te Winkel[4] behandelen de polemiek wel, maar ze lijken

3 Worp, *Geschiedenis drama en tooneel* II, 285-286.
4 Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* V, 84-89

de kwestie als weinig meer te beschouwen dan een klucht in domineesland over een ruimdenkende professor die de benepen predikantenkliek durft te trotseren, waarna deze godvruchtige ijveraars er niet voor terugdeinzen hem - ten onrechte uiteraard - uit te maken voor Macchiavelist, Hobbesiaan en Spinozist. Een vergelijkbare voorstelling geeft Duits in *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*.[5] Pas onlangs heeft Van der Haven, in een artikel over het toneel als regentenspiegel, de verhelderende beschouwingen verwerkt die al driekwart eeuw geleden twee historici, respectievelijk Hazewinkel en Kernkamp, over de Utrechtse toneelstrijd ten beste gaven.[6] Zij hadden namelijk duidelijk gemaakt dat het daarin om veel meer ging dan

5 Duits, '11 november 1621', 183-185.

6 Van der Haven, 'Spiegel aller grooten', Hazewinkel, 'Professor Burman' (met een uitvoerige analyse van de gehele polemiek) en Kernkamp 'Pieter Burman'.

om een curieus incident. De kern van de kwestie was niet het al dan niet verderfelijk zijn van het komische toneel, maar de vraag wie daarover besliste: het stadsbestuur of de kerkenraad. De afbakening van de zeggenschap tussen overheid en kerk was dus in het geding, en dat was - zoals bekend - het hete binnenlands-politieke hangijzer in de Republiek gedurende de hele 17e en een groot deel van de 18e eeuw. Aan deze contextuele inbedding van Burmans oratie zal ik nog wat meer reliëf geven en daarbij vooral ingaan op de specifiek *Utrechtse* dimensies ervan.

Voorgeschiedenis: de erfenis van Voetius

Zoals gezegd liet Utrecht sinds het midden van de zeventiende eeuw geen toneeltroepen meer toe. Wanneer we mogen afgaan op de vroedschapsverslagen had de omslag plaats in 1650: vanaf dat jaar vinden we hierin geen gewag meer gemaakt van een permissie.[7] Het lijkt meer dan toeval dat in datzelfde jaar óók in Utrecht een banvloek over het toneel werd uitgesproken door niemand minder dan Gisbertus Voetius, de eerste hoogleraar theologie aan de Utrechtse universiteit en als *'pater orthodoxiae'* de landelijke voorman van de rechtervleugel van de gereformeerde kerk. Hij deed dat in een *Disputatio de comoediis*, oorspronkelijk een reeks colleges en nu uitgegeven samen met een vertaling ervan getiteld *Twist-redening van de schou-speelen*.[8] Het werk behelst een scholastieke uiteenzetting van de principiële bezwaren die in orthodox-calvinistische kring tegen het toneel bestonden. Systematisch toetst Voetius iedere vorm ervan aan de reformatorische doctrine. Theoretisch laat hij alleen enige ruimte over voor historiespelen van grote mannen en voor zedenspelen, mits gepresenteerd zonder het bedrog van de vermomming, zonder dansscènes en vergelijkbare afleidende opsmuk, en zonder de per definitie onzedelijke 'menging' van mannen en vrouwen. Al het overige toneel verwerpt hij categorisch als verderfelijk - de spelers en niet minder de liefhebbers zouden moeten vrezen voor hun zielenheil, en vooral: de overheid dient het streng te verbieden.

De Utrechtse regering heeft zich een en ander kennelijk aangetrokken en sinds 1650 was de stad verstoken van toneel. In 1662 werd op aandringen van de kerkenraad nog eens expliciet in een resolutie het besluit vastgelegd om 'voortaan geen Commediën, Tragediën of Koorddansers en diergelijke ligtvaardigheden op de jaarmarkten of bij andere gelegenheden meer toe te staan'.[9] Ook na Voetius' overlijden in 1676 bleef het verbod van kracht en schijnt het strikt te zijn gehandhaafd. Daarmee was Utrecht - voor zover bekend - strenger dan enige andere grote stad in de Republiek.

Het is gebruikelijk deze 'status aparte' toe te schrijven aan het resistente ultra-orthodoxe klimaat ter plaatse, dat in hoge mate werd bepaald door de theologische faculteit. Maar er speelde ook iets anders mee. Sinds het 'rampjaar'

7 Van Sorgen, Tooneelspeelkunst, 18. De auteur wijst er nadrukkelijk op dat zijn bronnen lacunes vertonen. Verscheidene latere onderzoekers hebben niettemin aan zijn inventaris een absoluut gezag toegekend.

8 Het Latijnse woord *comoedia* betekent zowel 'toneel' in het algemeen als 'blijspel' in het bijzonder. Voetius gebruikt het in de eerste, Burman in de tweede betekenis.

9 Van Sorgen, *Tooneelspeelkunst*, 18.

1672 verkeerde Utrecht namelijk *politiek* in een uitzonderingspositie.[10] De stad was toen korte tijd door Franse troepen bezet geweest en na de bevrijding werd niet de oude bestuurlijke situatie hersteld. De kersverse stadhouder Willem III namelijk trok, zogenaamd op verzoek van de ontevreden burgerij, alle macht over de stad aan zichzelf. Hij ontsloeg meer dan 100 functionarissen uit hun posten om ze door Oranjegezinden te vervangen, waarbij hij zich - geheel in de lijn van het traditionele verbond tussen de Oranjes en de Gereformeerde kerk - door Voetius van advies liet dienen. In feite stonden Utrecht en haar universiteit sindsdien onder curatele. Met andere woorden: dat het toneel er buiten de muren werd gehouden (en vrijzinnige hoogleraren buiten de universiteit), had minder te maken met lokaal religieus conservatisme dan met een opgelegde politieke constellatie.

Een nieuwe start en een herkansing

Aan het Oranje-voogdijschap kwam pas een einde met Willems dood in het voorjaar van 1702. Er zijn aanwijzingen dat al eerder zijn greep op het stadsbestuur wat losser was geworden. Zo werden er in de jaren negentig weer enkele cartesiaans gezinde hoogleraren benoemd. Rond 1700 moet ook het Utrechtse toneelverbod zijn opgeheven. Een archiefstuk dienaangaande is helaas

10 Kernkamp, ‘Pieter Burman’, 87 e.v.

niet bekend maar een uitlating van Burman zelf kan moeilijk anders worden geïnterpreteerd. In zijn rede refereert hij niet alleen aan de recente voorstellingen van Van Rijndorp, ook roept hij de herinnering op aan een eerder Utrechts optreden van hem, dat hij, Burman, en met hem 'een groote, en zeker de aenzienlykste meenigte dezer stad' (dus de maatschappelijke bovenlaag) met genoegen had gezien. Daarna, zo gaat hij voort, was echter 'een ballingschap van eenige jaren' gevolgd, waaraan thans, in 1711, een einde was gekomen.[12]

Wat was de oorzaak van die ballingschap en hoe lang had zij geduurd? Een aantal bladzijden verder is het antwoord te vinden: daar blijkt dat zij voortvloeide uit de 'algemeene rouw' die was afgekondigd wegens 'een zwaren en moeijelyken oorlog' en die nu 'tien jaren lang' had geduurd.[13] Dit moet uiteraard slaan op de Spaanse Successie-oorlog, waarin de Republiek sedert begin september 1701 betrokken was. Kortom: uiterlijk in 1701 is in Utrecht het toneel weer toegelaten maar de oorlog had vervolgens roet in het eten gegooid.

Zo'n toneelverbod in moeilijke of dreigende tijden was in de Republiek niet ongebruikelijk. Doorgaans ging het initiatief ertoe uit van de plaatselijke kerkenraad en veelal betoonden de stadsbesturen zich dan geneigd om de oproep tot inkeer en bezinning te honoreren, al was het maar onrust te vermijden.[14] De oorlog van 1701 verschafte de Utrechtse predikanten dus een goede reden om het recente toneelvriendelijke beleid van de stad weer terug te laten draaien en klaarblijkelijk achtte het stadsbestuur het niet opportuun de confrontatie aan te gaan. (De oorlog is overigens geen moment bedreigend geweest voor de Republiek en de Amsterdamse Schouwburg bleef gewoon doorspelen. In Den Haag en Leiden werden in deze jaren zelfs nieuwe theaters geopend.[15]) De *impact* van dit verbod reikte veel verder dan het toneel als zodanig: de kerkenraad heroverde na een kortstondig verlies een symbolisch belangrijk stuk openbaar leven. En zij bewaakte die winst zorgvuldig, zo laten haar vergaderverslagen van deze jaren zien: regelmatig wordt daarin met ergernis gemeld dat er ondanks het verbod tóch toneel op de kermis is gesignaleerd, met de bijbehorende 'ydelheid en aanstotelykheid'.[16] Uiteraard kan het hier niet zijn gegaan om voorstellingen van een professionele troep in een tijdelijke schouwburgvoorziening (over de afmetingen daarvan moeten we niet te min denken: zie ill.)[17] maar om het veel moeilijker te controleren 'kleine' kermistoneel van variétévoorstellingen op een geïmproviseerd podiumpje waarbij ook koorddansers, acrobaten, potsemakers, goochelaars en dergelijke hun kunsten toonden.[18]

Uit dezelfde verslagen is ook op te maken dat het stadsbestuur de klachten over deze marginalia maar gezeur vond en niet van plan was ze serieus te onderzoeken. Integendeel: toen Van Rijndorp in het voorjaar van 1711 verzocht die zomer weer te mogen optreden, besloot de Vroedschap bij resolutie van 29 juni, overwegende dat de huidige 'tijdsgelegentheydt' (namelijk het verloop van de oorlog) een continuering van het verbod niet rechtvaardigde, hem toe te staan gedurende de

12 Burman, *Redenvoering*, 4.
13 Ibidem, 29. De implicatie van deze passage is eerdere onderzoekers kennelijk ontgaan.
14 Enkele voorbeelden geeft Worp, *Geschiedenis drama en tooneel* II, 285 e.v.
15 Ibidem, resp. 287 en 239.
16 Hazewinkel, 'Professor Burman', 122..
17 Een beschrijving van zo'n toneel 'tent' geeft Sierman, 'Dames', 116.
18 Hierover (en over gesjoemel met de voorschriften) Sierman, '"Ten profyte van het gemeen"'.

maand augustus 20 blij- en treurspelen te vertonen, ‘mits betalende de somme van duysendt gulden aan de armen alhier’. Verder werden hem een aantal beperkingen opgelegd aangaande de speeltijden, kennelijk bedoeld om de kerkenraad tegemoet te komen.[19] Niettemin hadden de bestuurderen ondubbelzinnig duidelijk gemaakt dat het toneelbeleid in *hun* handen lag, en niet in die van de predikanten. Een aantal weken later onderstreepten ze dat nog eens door de vergunning te verlengen.

Burman: de sociale functie van de comedie

In deze context kan er weinig twijfel over bestaan dat Burman met zijn oratie het stadsbestuur om zo te zeggen een wetenschappelijk steuntje in de rug heeft willen geven. Ook mogen we veilig aannemen dat de titel *Oratio pro Comoedia* een antwoord wil zijn op de *Disputatio de Co-*

19 Van Hall, ‘Burman en de Utrechtsche predikanten’, 149, hier ook de citaten uit de resolutie. Het was algemeen gebruik dat de inkomsten uit de kermisconcessies ten goede kwamen aan sociale instellingen ter stede.

moediis van de nog steeds gezaghebbende Voetius, al noemt Burman diens naam niet. Tegenover Voetius' theologisch gefundeerde stelling dat het de plicht van de overheid is het toneel te verbieden, stelt Burman de politiek-theoretische these dat toestaan van toneel - en in het bijzonder komisch toneel - noodzakelijk is in een welingerichte samenleving. Met nadruk kwalificeert hij zijn betoog inderdaad als *'politique'*, en wijst hij erop dat hij als hoogleraar behalve Latijn en retorica ook (oude) geschiedenis en staatsinstellingen in zijn leeropdracht heeft. De implicatie was uiteraard - en de toehorende dominees hebben dat blijkens hun reacties goed begrepen - dat de kerk haar leden mocht verbieden het toneel te bezoeken, maar dat de wereldse overheid niet alleen gerechtigd was de komedie toe te laten, maar zelfs goede, door de wetenschap bevestigde redenen had om dat ook metterdaad te doen. Die goede redenen zet hij in zijn *Oratio* uiteen en daarmee verschafte hij het Utrechtse stadsbestuur ongevraagd(?) een legitimatie voor zijn omstreden beslissing.

Het zou teveel eer voor Burman zijn om aan zijn apologie van de komedie grote historische betekenis toe te kennen buiten de context waarin zij ontstond. Onderhoudend is het betoog echter wel, het straalt bezieling uit, het is vaak ook geestig, met name in zijn spel met de refutatio - het weerleggen van aan de tegenstander in de mond gelegde argumenten - en in de venijnige steken onder het water van de quasi-onschuld.[20] Bovendien - en dat geeft de *Oratio* toch recht op meer aandacht in de literatuurgeschiedenis dan er tot dusver aan is geschonken - was zij als toneelbeschouwing een unicum, althans in ons land: zo veel als hier werd getheoretiseerd over het ernstige toneel, zo minimaal was de reflectie over blijspel en klucht. Het enige op dat gebied had dertig jaar eerder Andries Pels geleverd, de woordvoerder van Nil Volentibus Arduum, in twee korte passages in zijn bekende toneelleerdicht *Gebruik en misbruik des Tooneels* (1681, herdrukt 1706). Pels echter had zich daar tamelijk negatief over de komedie uitgelaten. Acceptabel zijn voor hem eigenlijk alleen op Molièriaanse leest geschoeide, opbouwende stukken, waarin de spot wordt gedreven met burgerlijke gebreken als afgunst, gierigheid, jaloezie enz. - mits zonder toespelingen op bekende personen of situaties.[21]

Burman noemt in een van zijn weerwoorden Nil met waardering en ook voor hem is Molière *de* grote toneelvernieuwer en de man die met de moderne karakter- en zedenkomedie de enige blijspelvormen heeft geschapen die voor het huidige beschaafde publiek nog onderhoudend zijn, en daarbij leerzaam bovendien.[22] Maar tevens ziet hij in dat dit vooralsnog niet het toneel is waar de massa plezier aan beleeft. Anders dan Pels beschouwt hij de komedie, en dan in het bijzonder de kermiskomedie, niet alleen uit een moreel en esthetisch perspectief maar ook en allereerst vanuit een sociaal-antropologisch gezichtspunt *avant la date*. Het uitgangspunt van zijn betoog is namelijk de stelling dat de kermisvertoningen in wezen voortkomen uit de fundamentele sociale noodzaak van periodieke collectieve feestviering, waarbij meer dan gewoonlijk geoorloofd is.

De verhandeling begint dan ook niet met de komedie zelf maar met de menselijke behoefte aan eens per jaar een periode van ontspanning. Als vertrekpunt kiest Burman

20 Zo heeft de (in zijn voorrede bij de vertaling verontwaardigd verworpen) beschuldiging dat hij de predikanten als zelf een soort komedianten had gekwalificeerd (Burman, *Redenvoering*, *2vo), wel degelijk grond: vgl. 30, r. 11 v.o.

21 Pels, *Gebruik én misbruik*, 81-83, r. 1225-1274.

22 Burman, *Wederlegging*, 105.

de zojuist geeindigde zomervakantie en de daarbij behorende kermis. De kermisviering, zo zet hij uiteen, is verankerd in een oeroud gemeenschapsritueel dat al in de vroegste samenlevingen, al in de 'voortijd' vér voor de klassieke beschaving, tot ontwikkeling kwam. Toen reeds gunde de gemeenschap na een jaar van zware arbeid, afgesloten met de oogst, zich verkwikkingen in de vorm van festiviteiten met zang en dans. Na deze uitgebreide, gezamenlijke viering toog men welgemoed en in een geest van verbroedering weer aan het werk. Later, in meer geordende samenlevingen, werd het dan ook weloverwogen beleid van de regeerders om eens per jaar de onvrede van de hardwerkende minder bedeelden te kanaliseren in feesten waar *zij* de baas waren, zoals in Rome de saturnaliën. Bij deze festiviteiten - en daar komt hij tot zijn eigenlijke onderwerp - hebben de 'Regeerders der Burgerstaten' het wijs geoordeeld om komedies toe te laten. Waarom? Twee redenen. Ten eerste beseften zij dat het een menselijke plicht was om de nijvere 'landlieden en boeren' na hun jaar van zorgen en zware arbeid ook eens vrolijkheid te bezorgen. De tweede reden klinkt grimmiger en politiek-pragmatisch: die was namelijk 'Staetkundige voorzigtigheid'

- politieke prudentie. De ongelukkigen immers die van lage geboorte zijn en altijd hard voor een schraal bestaan hebben moeten werken, zien steeds dat degenen die het beter hebben getroffen, de rijken dus, ‘op haer gemak levende alleen byna genieten 't geen door een *anders* sweet word verkregen’. Welnu: deze armoezaaiers

> zouden morren en oproermaken; wen zy zig eeuwig gedoemd zagen tot gedurige elende, zonder de minste tusschenpoozing van eenige blydschap of vermaektyd. Hier van daen zyn eerst op het land, en wanneer naderhand de menschen in borgerstaten by een trokken, in de volkrykste steden plegtige vier- en feestdagen ingesteld, op de welke het gemeen volk, van alle zoort van arbeyd ontslagen, haer voorgaende elende zoude vergeten konnen, en sig verheugen, als zy zig eenigzins met de ryke en magtige zagen gelyk gesteld.[23]

In de voorrede bij zijn vertaling licht hij dit nog eens toe:

> Nu is myn gantsche oogmerk geweest, aen te toonen dat de oorspronk en gronden van alle feest- en vrolyke dagen, van oudsher zyn geweest Staetkundig, en [dat het] de toeleg der Regeerders op die tyd [is geweest], om het volk te verlustigen, en wat plaizierige bezigheden te geven, daer door zy afgetrokken zouden worden, van iets quaeds tegen de rust van 't gemeen te brouwen. Dat men om die zelve reden op zulke dagen spelen en vertooningen heeft toegelaten, en derhalve de zaak [...] pryzelyk, ja noodzakelyk is geweest tot welvaren van den Staet.[24]

In feite sluit Burman hiermee aan bij een oude traditie, waarin het carnaval in dezelfde geest werd gelegitimeerd: de ‘ventiel-theorie’ om met Herman Pleij te spreken.[25] Maar afgezien van het feit dat deze met het verdwijnen van de carnavalstraditie in vergetelheid lijkt te zijn geraakt, is nieuw dat Burman deze regulering door middel van ontspannend toneel expliciet tot een plicht van de regeerders verheft. In de toenmalige politieke constellatie, en al helemaal in de Utrechtse context van de laatste halve eeuw, was dit een uitdagende stellingname, die allicht associaties wekte met Hobbes, Descartes, Spinoza en andere ‘goddeloze’ denkers die het kwaad in de samenleving niet wilden uitdelgen maar beheersbaar houden.[26]

Natuurlijk - Burman geeft het graag toe - het traditionele komische toneel bood en biedt begrijpelijkerwijs een nogal ruw en vaak ook onbetamelijk vermaak. Aan de moderne beschaafde komedie zoals die in Frankrijk tot ontwikkeling is gebracht, geeft ook hij verre de voorkeur. Door herkenbare gebreken ten toon te stellen, speelt deze in op de schaamte en daarmee, zo stelt hij provocerend, vormen toneelspelers

23 Burman, *Redenvoering*, 6.
24 Ibidem, Voorreden, **verso.
25 Pleij, ‘Vastelavond’, 29. Veel meer belangstelling heeft Pleij overigens voor twee andere ventielfuncties: het creëren van chaos om de noodzaak van orde des te sterker te ervaren, en het bezweren van collectieve angsten.
26 Over de toneeltheorie rond 1700 in de context van het radicale Verlichtingsdiscours: Leemans 2004 en T. Holzey, ‘Morele en immorele’ maskerades in de toneelstukken van Nil Volentibus Arduum', in: *De Achttiende eeuw* (2009) 1

in feite de hulptroepen van de predikanten en zedenmeesters.[27] Maar tegelijk begrijpt hij dat niet iedereen in staat is om van deze verfijndere blijspelen te genieten, en dat het niet aangaat om het weinig ontwikkelde volk van zijn favoriete kluchten te beroven, ook al worden de grenzen van de betamelijkheid er soms ver overschreden.

Moet alles dan maar worden toegelaten? Zover wil Burman zeker niet gaan: hij verklaart zich niet te kanten tegen de instelling van een censurerende raad.[28] Wel verbindt hij daaraan één absolute voorwaarde en die is dat zo'n college onder het gezag van het stadsbestuur dient te staan en niet van de kerk. De kerk immers stelt de principes voorop, de overheid regeert pragmatisch. Verstandige bestuurders hebben er oog voor dat het misschien wel ethisch zuiver is om populaire platte stukken te verbieden maar dat het maatschappelijk onwenselijk is. Kortom, zo mag de verhandeling worden geïnterpreteerd: ieder heeft zo zijn eigen rol in de samenleving - de predi-

27 Burman, *Redenvoering*, 8.

28 Ibidem, 16. Voor de instelling van een dergelijk college was in 1680 al gepleit door Pieter Langedult: De Haas, *Wetten*, 185.

Jan de Beijer, *'t Vreyhoff of Utrechtse Kermis* (fragment). Met waterverf gekleurde pentekening. Collectie Gemeentearchief Utrecht.
Op het balkon trekken spelers de aandacht van het publiek. De schilderingen op de gevel stellen waarschijnlijk bekende toneelscènes voor. Het saletjonkertje en het frivole juffertje passen in het gangbare frivole beeld van de wereld rondom het theater. Het kakkende mannetje zou zo uit een klucht kunnen zijn weggelopen, bijvoorbeeld (met dank aan Lia van Gemert) Kackerlack uit Bredero's *Moortje* (tweede bedrijf, r. 680).

kanten zijn er voor het zielenheil van hun gemeente en de regenten voor een wijs bestuur van de samenleving als geheel.

Dàt is dus de les die hij zijn toehoorders meegeeft, en in het bijzonder de studenten onder hen. Zij zijn het die in de toekomst tot hogere verantwoordelijkheden zullen worden geroepen. Immers, zo eindigt het betoog:

> gylieden zult 't eeniger tyd niet alleen nuttige Borgers en Leden van onzen Staet, Academie of kerk worden, maer voortreffelyke en prysweerdige Regenten, en Oversten des Volks.[29]

Besluit

De discussie over de *Oratio* werd, als gezegd, nog enige maanden voortgezet. Steeds minder ging het daarbij over het toneel zelf en steeds meer over de reikwijdte van het bestuurlijke c.q. het kerkelijke gezag. Intussen werden de toon scherper en de aantijgingen persoonlijker. Uit alles blijkt hoe gevoelig de kwestie lag. In feite fungeerde het toneel als *icoon* in de strijd om de macht over het diffuse grensgebied tussen het geestelijke en het wereldlijke domein.[30] Burman koos ondubbelzinnig en radicaal voor de libertijns-aristocratische filosofie waarin rust in de staat het hoogste goed was, en tegen de calvinistisch-voetiaanse theocratie, die categorisch Gods wetten boven alle wereldse belangen stelde. Of hij daarmee inderdaad een adept van Leenhoff, Hobbes en Spinoza was, zoals de predikanten beweerden, mag in het midden worden gelaten. Dit waren kwistig opgeplakte etiketten zonder welomschreven betekenis. Zelf verklaarde hij met bravoure dat hij niet wist of hij het was (‘hij begreep die diepe denkers niet zo’) en dat het hem niet kon schelen ook.[31] Van zijn bewondering voor Descartes had hij trouwens nooit een geheim gemaakt.

Epiloog

In december van hetzelfde jaar 1711, toen de polemiek nog volop woedde, kregen de Utrechtse bestuurderen te horen dat de stad was uitverkozen tot de plaats waar de onderhandelingen ter beëindiging van de Spaanse Successieoorlog zouden worden

29 Ibidem, 32.

30 Een vergelijkbaar maar minder geruchtmakend competentieconflict tussen stadsbestuur en Kerkenraad had zich in 1704 afgespeeld bij de benoeming van Herman Alexander Röell, bekend coccejaan en cartesiaan, tot hoogleraar filosofie en theologie: Hazewinkel, ‘Professor Burman’, 121-22.

31 Burman, *Tweede Wederlegging*, 145-46. Met deze uitdagende onverschilligheid vereffende Pieter een oude rekening: in de late jaren zeventig had de Utrechtse Kerkenraad met beschuldigingen van Cartesianisme en Coccejanisme zijn vader Frans, eveneens Utrechts hoogleraar, in grote problemen gebracht. Die tijden waren nu voorbij! Overigens hoorde tot Pieters felste bestrijders ook een ‘zoon’, namelijk de arts Daniël Voetius.

gehouden.[32] Dit betekende dat er niet alleen diende te worden gezorgd voor passende huisvesting van de verschillende delegaties: de heren moesten ook iets te beleven hebben, en niet alleen gedurende de jaarmarkt. Op 4 januari 1712 werd besloten contact te zoeken met zowel Jacob van Rijndorp als zijn collega van de Franse Opera in Den Haag, Louis Deseschalier. Met beiden werd men het snel eens en gedurende anderhalf jaar stonden er een Franse en een Nederlandse schouwburg op de Utrechtse Mariaplaats. Voor de liefhebbers van het toneel zal het een periode van ongekende weelde zijn geweest. De toneelvijanden zagen daarentegen Sodom en Gomorra herleven, want de roddels en schandalen, vooral betrekking hebbend op gelegenheidscoalities van diplomaten met aanvallige actrices, waren niet van de lucht. Het was - tussen haakjes - in dit spel der zinnen dat voor het eerst de jonge Fransman kortstondig in de schijnwerpers kwam te staan die later als Voltaire onsterfelijk zou worden. Het feest duurde tot eind 1713.

Sedertdien is het toneel in Utrecht jaarlijks teruggekeerd.[33] Slechts incidenteel werd er nog wel eens een verbod uitgevaardigd wegens politieke onrust of collectieve rouw. Gaandeweg werden er ook steeds vaker voorstellingen *buiten* de kermistijd toegestaan. Een grote toneelbarak op het Vreeburg werd een vertrouwde verschijning. Soms werd het bouwsel zelfs niet meer tus-

32 Over deze kleurrijke episode in het Utrechtse toneelleven uitvoerig Franssen, *Comédiens français*, 228 e.v.

33 Van Sorgen, *Tooneelspeelkunst*, 22 e.v.

sendoor afgebroken maar mocht het blijven staan tot een volgende huurder zich aandiende.[34] In 1796 ging eindelijk een langgekoesterde wens van toneelleiders en toneelliefhebbers in vervulling en kreeg de stad haar eerste permanente schouwburg.[35]

Intussen had de Utrechtse toneelpolemiek nog een reprise beleefd in Amsterdam. Na de schouwburgbrand aldaar in 1772, waarin orthodoxen Gods straffende hand zagen, werd Burmans *Redenvoering* actueel genoeg geacht voor een nieuwe uitgave. Het andere kamp reageerde prompt met een herdruk van Voetius' *Twist-redening*.

Over de auteur

Joost Kloek is emeritus hoogleraar vroegmoderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Zijn afscheidsrede was getiteld ‘Een scheiding van tafel en bed (met verweesde kinderen). Over de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw in Zuid en Noord’. Eerder publiceerde hij onder meer over burgerschap en leescultuur. Hij was één van de redacteurs van *1800. blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

Geraadpleegde literatuur

P. Burman, *Oratio pro Comoedia 14 sept publice in auspiis Academiarum recitationum, quibus Terentii Fabulae explicantur*, habita a.d. 14 Septembris 1711 (Utrecht [1711]).

P. Burman, *Redenvoering voor de Comedie, In't openbaer opgezegt by den aevan zijner Academische leszen, over den Toneeldichter Terentius*. Op den 14 September 1711. (Utrecht 1711)

P. Burman, *Wederlegging van het zoogenaamde verweerschrift voor de Nederduitze kerkenraad van Utrecht* (Utrecht 1712).

H. Duits, ‘11 november 1621. De Amsterdamse kerkeraad stuurt twee afgezanten naar de burgemeesters om te klagen over een opvoering van Samuel Costers Iphigenia in de Nederduytsche Academie’, in: R.L. Erenstein e.a. (ed.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996) 178-185.

J. Fransen, *Les comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe siècles* (Parijs 1925).

L.F. Groenendijk, ‘De nadere Reformatie en het toneel’, De Zeventiende Eeuw 5 (1989) 141-153.

A. de Haas, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland*, 1700-1772 (Hilversum 1998).

A. de Haas, ‘Schavotten en tenten: tijdelijke theaters van 1600 tot ca. 1800’, in: B. Logger e.a. (ed.), *Theaters sinds de zestiende eeuw* (z.p.z.j.) 13-37.

J.N. van Hall, ‘Professor Burman en de Utrechtsche predikanten’, *Het Tooneel* 1 (1878) 48-65.

34 Doorgaans was de timmerman ervan ook de eigenaar: Sierman, ‘Dames’, 105-06 en 116.

35 Van Sorgen, *Tooneelspeelkunst*, 29.

K. van der Haven, '"Een spiegel aller grooten". Theater als deugdenspiegel voor Utrechtse regenten (1711-1728)', *Jaarboek Oud Utrecht* (2005) 35-76.
H.C. Hazewinkel, 'Professor Burman, de kerkeraad en het toneel', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1927) 120-154.
Holzey, T., 'Morele en immorele' maskerades in de toneelstukken van Nil Volentibus Arduum', in: De Achttiende Eeuw (2009) 1.
G.W. Kernkamp, 'Pieter Burman, van 1696 tot 1715 hoogleraar te Utrecht', *Verslag van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (1933) 66-136.
A. Pels, *Gebruik én misbruik des tooneels*, M.A. Schenkeveld-van der Dussen (ed.) (Culemborg 1978).
H. Pleij, 'Van vastelavond tot carnaval', in: Charles de Mooij (ed.), *Vastenavond - Carnaval. Feesten van de omgekeerde wereld* ('s-Hertogenbosch en Zwolle 1992) 10-44.
B. Sierman, '"Ten profyte van het gemeen": kermis in de achttiende eeuw', *Literatuur* 7 (1990) 134-140.
B. Sierman, 'De dames van de "dubble vreugtkasteelen". De toneelactiviteiten van de familie Van Rijndorp', *Jaarboek voor het Centaal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 105-128.
W.G.F.A. van Sorgen, *De tooneelspeelkunst in Utrecht en de Utrechtsche Schouwburg* ('s-Gravenhage 1885).

De Amerikaanse gezant William Vans Murray over de Bataafse Republiek 1797-1801

Ad van der Jagt

Summary

In historiography, during the last two decades, the old debate came alive concerning the question of the realized reforms during the time of the Batavian Republic (1795-1806), which, in many respects, marked a deeper chasm with the past in general; and with the decentralized Dutch Republic in particular, would have been possible without the support of the French. In other words, how much maneuvering space did the Dutch key players have? And how independent was this Batavian Republic? Much is known about the self-perception of the Dutch from that period. Also, foreigners have committed their findings to papers; but, yet, we know considerably less about this than about the pieces that originated from the Dutch. This article is an addendum to this. What is central is the image created by the American William Vans Murray (1760-1803) of the Batavian Republic, as well as the image of the role and maneuvering space of the principal Dutch 'actors'. This also related to the historiographical debate on the Dutch Patriot- and Batavian times. Murray held the post of Minister of the United States to the Netherlands between 1797 and 1801 - in which capacity he freely committed to paper his views and insights on a number of important state and social developments under the Batavian Republic, more specifically, around both coup d'états in the tumultuous year of 1798. Murray was convinced of the extended influence of the French on the state of affairs in the Batavian Republic; so, in fact, it was determining the preconditions. On the other hand, he expressed without reservation his admiration for moderate patriots like Daendels and Schimmelpennick, as they were definitely not seen by Murray as docile followers of Paris.

De Bataafse revolutie vormt tot op de dag van vandaag een twistappel in de Nederlandse historiografie. Juist de laatste twee decennia is de discussie weer opgerakeld over de waarde daarvan: een jammerlijk politiek experiment, of een waardevolle beginfase die ten grondslag ligt aan onze huidige democratische samenleving. Lange tijd wist men geen raad met deze episode uit onze geschiedenis. Kenmerkend is dat het bijna tot het eind van de negentiende eeuw geduurd heeft, voordat een historicus uitgebreid onderzoek deed naar deze periode. H.T. Colenbrander (1871-1945) sprak daarin over de patriotten als poppen in een marionettentheater, als slaafse navolgers van de Franse revolutie. Voor hem vormde de Bataafse revolutie een breuk met het roemrijke verleden, een breuk die pas hersteld zou worden met de instelling van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813. Deze beeldvorming is lange tijd toonaangevend gebleven in de Nederlandse geschiedschrijving. Maar rond 1945 kwam er een kentering op gang. De zogeheten 'generatie van '90' (P. Geyl, L.J. Rogier en J. Romein) maakte een definitief einde aan de door Colenbrander zo overheersend geworden laatdunkende beeldvorming van deze tijd.[1] Enkele hedendaagse historici (onder andere N.C.F. van Sas, J.

1 Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 17.

Roosendaal en S.R.E. Klein) wijzen op het unieke karakter daarvan. Volgens hen vormt deze periode een onlosmakelijk onderdeel van onze geschiedenis en heeft zij aan de wieg gestaan van onze moderne samenleving. De zaak spitst zich toe op de vraag of Nederland destijds nog wel iets over zichzelf te zeggen had of volledig onder Frans bewind stond.

Veel is bekend over hoe de tijdgenoten zelf deze periode hebben ervaren. Uit talrijke publieke en particuliere verslagen, brieven, dagboekaantekeningen, maar ook uit kranten, pamfletten, dichtwerken, romans en theaterstukken kunnen we ervaren hoe Nederlandse tijdgenoten oordeelden en reageerden op de grote veranderingen die plaatsvonden. Ook buitenlandse waarnemers hebben daarover gerapporteerd. Van hun waarnemingen is echter veel minder bekend. Dit artikel geeft hier een aanvulling op. Het is het verhaal van iemand die niet direct bij de Nederlandse politieke strijd betrokken was, maar er wel met zijn neus bovenop zat: de Amerikaanse gezant William Vans Murray.[2] Van 1797 tot 1801 was Murray aangesteld als gezant van de Ver-

2 William Vans Murray (1760-1803) studeerde rechten in Londen. Hij was van 1791 tot 1797 lid van het Huis van Afgevaardigden voor zijn thuisstaat Maryland. In 1797 werd hij door George Washington benoemd tot gezant van de Verenigde Staten in Den Haag. In 1800 zond John Adams hem als lid van een driemanschap naar Parijs om vrede te sluiten met de Fransen. In 1801 hief Thomas Jefferson het gezantschap in Den Haag op en werd Murray teruggeroepen naar Amerika, waar hij in 1803 in zijn geboorteplaats Cambridge overleed.

enigde Staten van Amerika in Den Haag. In deze functie maakte hij o.a. de beide staatsgrepen van 1798 van nabij mee.

Dit artikel is gebaseerd op een tweetal egodocumenten: het dagboek dat Murray in deze periode bijhield en zijn uitvoerige briefwisseling met John Quincy Adams, de zoon van de toenmalige Amerikaanse president, John Adams (1797-1801). Als derde bron fungeren de officiële verslagen die Murray in zijn positie van gezant naar Philadelphia (de toenmalige Amerikaanse regeringszetel) stuurde. Deze derde bron heb ik voornamelijk bekeken om te zien of hij in zijn officiële verslagen wellicht een ander beeld geeft dan in de genoemde egodocumenten.[3] Op basis van deze bronnen geef ik een analyse van de visie die Murray had op De Bataafse Republiek. Tevens geef ik aan in hoeverre deze visie past in de historiografische discussie over deze periode.

Roerige tijden

De tijd van de Bataafse Republiek (1797-1806) was een periode van ingrijpende en elkaar snel opvolgende politieke en maatschappelijke hervormingen. Hervormingen die in veel opzichten een diepgaande breuk markeerden met het verleden in het algemeen en met de decentrale Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in het bijzonder. De wortels van deze revolutie lagen nog eerder, want reeds vanaf eind jaren zeventig en in de decennia daarna hadden Nederlandse patriotten hervormingen en veranderingen bepleit. Ook de internationale politiek speelde een belangrijke rol. In 1776 was de Amerikaanse vrijheidsoorlog uitgebroken. De Engelse koloniën in Noord-Amerika hadden zich onafhankelijk verklaard van het moederland. De vrijheidsstrijd die volgde, mocht zich verheugen in veel steun en bijval in Nederland. Hollandse kooplieden zagen nieuwe handelsmogelijkheden en juichten het toe dat aartsrivaal Engeland een gevoelige klap kreeg. Maar ook ideële argumenten - vrijheid, zelfbeschikkingsrecht en democratisering van het bestuur - vonden weerklank bij Nederlandse geestverwanten.[4]

3 Ik heb hiertoe onderzoek verricht aan het Roosevelt Study Center in Middelburg, waar de officiële verslagen van de Amerikaanse ambassadeurs in Den Haag op microfilm worden bewaard.

4 Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 17.

William Vans Murray, 1800. Kunstenaar onbekend. In W.C. Ford (ed.), 'Letters of William Vans Murray to John Quincy Adams, 1797-1803' in *Annual Report of the American Historical Association 1912* (Washington D.C. 1914).

In de jaren tachtig en zeker na de voor de Republiek desastreus verlopen Vierde Engelse Oorlog liepen de interne spanningen snel op. Het land verkeerde bijna in burgeroorlog. In 1787 slaagde het conservatieve bewind van Willem V er slechts met steun van een groot Pruisisch leger in om zijn macht te herstellen. Vele patriottenleiders vluchtten naar Frankrijk, waar zij een actieve lobby voerden om de Franse regering te bewegen tot herstel en voltooiing van hun revolutie. Pas na de val van het Franse koningschap in augustus/september 1792 gaven de revolutionaire machthebbers gehoor aan die oproep en in de winter van 1794/95 werd de Republiek bevrijd van het

orangistische regentenbewind en zijn beschermheer Willem V.

Op 1 maart 1796 riep Pieter Paulus de eerste Nederlandse volksvertegenwoordiging bijeen: De Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek.[5] De belangrijkste taak van dit orgaan was het opstellen van een grondwet. Dat was niet eenvoudig, aangezien binnen de gelegenheidscoalitie die de patriotten eigenlijk vormden, vrijwel direct scherpe interne tegenstellingen aan het licht traden, tussen hen die voorstanders waren van een federale bestuursstructuur en hen die een eenheidsstaat propageerden. Het duurde tot mei 1797 voordat er een conceptgrondwet kwam. Deze werd echter in grote meerderheid door een referendum verworpen. Men was terug bij af. De revolutie dreigde te verzanden. Radicale maatregelen leken onafwendbaar om de impasse te doorbreken.[6]

Op 22 januari 1798 vond er een staatsgreep plaats, waarbij de radicalen onder de Bataven aan de macht kwamen. Drie maanden later diende men reeds een nieuwe ontwerpgrondwet in, de *Staatsregeling* geheten, die dankzij het wegzuiveren van politieke tegenstanders op 1 mei 1798 met grote meerderheid werd aangenomen. De gematigden sloegen echter terug. Op 12 juni 1798 vond er een nieuwe staatsgreep plaats waarbij zij de macht overnamen. Zij verkwanselden de *Staatsregeling* echter niet, maar ontdeden haar wel van een al te radicale interpretatie.[7]

Intussen was de in 1776 begonnen Vrijheidsoorlog uitgemond in het ontstaan van de onafhankelijke republiek der Verenigde Staten. Al spoedig vond er in de Amerikaanse politiek een tweedeling plaats, in voorstanders van een sterk centraal gezag, de federalisten, en in hen die zoveel mogelijk macht bij de afzonderlijke staten wilden laten liggen, de republikeinen.[8] Tot de federalisten behoorden George Washington, Alexander Hamilton en John Adams. De laatste was president van de Verenigde Staten ten tijde van het ambassadeurschap van Murray. De grote politieke tegenstander van Adams was de republikein Thomas Jefferson, die weliswaar de presidentsverkiezingen van Adams verloor, maar als gevolg van het toenmalige Amerikaanse verkiezingssysteem automatisch de nieuwe vice-president werd. Tussen de federalisten en de republikeinen bestonden van meet af aan grote verschillen. De federalisten wilden van Amerika een sterke handels- en industriestaat maken, terwijl de republikeinen een patriottisch, agrarisch Amerika voorstonden. Zij stonden daarmee veel dichter bij het idealisme van de Founding Fathers van Amerika. Dit idealisme zorgde ook voor een splijtzwam in de waardering die beide partijen hadden voor de Franse Revolutie. Jefferson zag hierin de bevestiging van de Verlichtingsideeën, waarop ook de Amerikaanse Republiek gegrondvest was. Hamilton en Adams daarentegen beschouwden de Franse Revolutie als een gevaarlijke bedreiging van de gevestigde orde. Hamilton en Adams vormden echter geen gesloten front. Zij kregen een diepgaand meningsverschil over de houding die de Amerikaanse regering zou moeten innemen ten opzichte van Frankrijk. Adams had weliswaar weinig op

5 Pieter Paulus (1753-1796) was een zoon van de burgemeester van Axel. Hij was lid en eerste voorzitter van de Nationale Vergadering, maar oefende deze functie zeer kort uit: van 1 maart 1796 tot 17 maart 1796, toen hij aan de gevolgen van longontsteking overleed. Zie: Elias en Scholvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers*.

6 Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 105-106.

7 Ibidem, 110-111.

8 De Amerikaanse federalisten, die voorstanders waren van een sterke centrale staat, moeten niet verward worden met de federalisten in de Bataafse Republiek. Deze factie wilde juist de regeringsvorm van de oude federale republiek weer terug.

met de Franse Revolutie, hij wilde toch vrede met Frankrijk, om de Verenigde Staten de kans te geven zich te ontwikkelen. Veel van zijn partijgenoten waren het hierover niet met hem eens. Zeker Hamilton niet, die het liefste had gezien dat het tot een oorlog met Frankrijk zou komen. Het heeft ook maar een haar gescheeld of het was werkelijk zover gekomen. In de regeringsperiode van John Adams kregen de Verenigde Staten namelijk te maken met een scherp conflict met Frankrijk, waar sinds 1795 het zogeheten Directoire aan het bewind was. Volgens dit uit vijf personen bestaande uitvoerende comité hield het door Washington met Engeland gesloten 'Jay-traktaat', een handelsverdrag uit 1794, in dat de V.S. in feite hun neutraliteit geschonden hadden. Dit traktaat stak de Fransen des te meer daar zij in 1778 de eersten waren geweest die de VS erkend hadden en dus openlijk partij hadden gekozen tegen Engeland. Met toestemming van het Franse Directoire maakten Franse kapers nu jacht op Amerikaanse schepen, wanneer ze op Engeland voeren. Op hun beurt enterden de Amerikanen Franse piraten in Amerikaanse wateren. Zo ontstond er een gespannen verhouding tussen de beide landen, door Adams de 'half-war' genoemd en door latere Amerikaanse historici de 'quasi-war' met Frankrijk.[9]

Murray begint aan zijn ambtstermijn

De eerste taak van Murray, die hij direct na zijn aantreden ter hand moest nemen, was de goede verhouding die er bestond tussen Amerika en de Bataafse Republiek, in stand te houden. Zijn tweede was dat hij vanuit Den Haag moest proberen bij te dragen aan het herstel van de betrekkingen met Frankrijk. Die stonden onder zware druk. Uit het in memoriam op Murray dat John Quincy Adams op 7 januari 1804 in de *Portfolio* schreef en dat als voorwoord afgedrukt is in de 'Letters of William Vans Murray to John Quincy Adams, 1797-1803', valt op te maken dat de Amerikanen het zeker niet denkbeeldig achtten dat Frankrijk, door de grote invloed die dat land op de regering van de Bataafse Republiek uitoefende, haar zusterrepubliek zou meeslepen in het conflict met Amerika.[10]

In de instructies die Murray bij zijn aanstelling van Timothy Pickering, de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, had meegekregen, had die zijn ambassadeur op het hart gedrukt geen gelegenheid voorbij te laten gaan om de Bataafse Republiek te overtuigen van de oprechte bedoelingen van de V.S. de vanaf het begin harmonieuze relatie tussen de beide landen te bestendigen.[11] Hij gaf aan dat de Amerikaanse regering weliswaar de Franse invloed in de Bataafse Republiek betreurde, maar dat zij het recht van ieder land respecteerde de regering te kiezen die het wilde. Op dit principe berustte immers ook de regering van de Verenigde Staten. Pickering had deze gedragswijze vier jaar eerder op verzoek van Murray's voorganger, John Quincy Adams, opgesteld. Die had namelijk met de toenemende militaire macht van Frankrijk een revolutie in de Republiek in het verschiet gezien. Mochten er ook nu veranderingen optreden in de regering van de Bataafse Republiek, dan diende de Amerikaanse ambassadeur deze gedragswijze eveneens te volgen.[12] Kennelijk was de Amerikaanse regering niet overtuigd van de stabiliteit van het Nederlandse bewind; en dat niet ten onrechte.

Al spoedig zat Murray tot over zijn oren in de precaire Nederlandse politieke situatie met betrekking tot het aannemen van een nieuwe grondwet. Hij hield de ontwikkelingen nauwkeurig bij. Op 30 juli 1797 schreef hij aan John Quincy Adams dat Noël, de Franse gezant, namens zijn regering goedkeuring kon geven aan het Bataafse grondwetsontwerp. Tevens drong Noël aan op spoedige acceptatie daarvan.[13] Een maand later schreef Murray aan zijn vriend dat het grondwetsvoorstel met grote meerderheid in een volksstemming was verworpen. De orangisten waren uiteraard tegen en verkneukelden zich over de onenigheid tussen de twee patriottische facties, aldus Murray. Het struikelblok was volgens hem de verklaring van de rechten van de mens, waar de orangisten sowieso al niets van moesten hebben, maar die ook door de radicale patriotten (door Murray consequent jacobijnen genoemd) afgewezen werd, zijnde een nietszeggend stuk.[14]

10 Ford, 'Letters of Murray', 347-351.
11 Timothy Pickering behoorde tot de partijtop van de federalisten. Als trouw aanhanger van Hamilton deinsde hij er niet voor terug zijn president bij vrijwel iedere gelegenheid tegen te werken, zo niet openlijk dan wel in het geheim. Toen Adams in 1800 ontdekte dat al zijn ministers achter Hamilton stonden, ontsloeg hij hen (dus ook Pickering) en verving hen. Zie McCullough, *John Adams*, 539 en Schulte Nordholt, *Triomf en tragiek van de vrijheid*, 57.
12 Pickering aan Murray, 6 april 1797, opgenomen in Ford, 'Letters of Murray', 351-354.
13 Ford, 'Letters of Murray', 358-359
14 Ibidem, 359-361.

Ondertussen velde de regering Adams een hard oordeel over de volgens haar quasi-zelfstandigheid van de Bataafse republiek. Dit bleek uit een brief van Pickering aan Murray, waarin hij stelde dat ten gevolge van de Franse broederschap Holland gedegradeerd was tot een vazalstaat van Frankrijk.[15] Deze uitspraak was gebaseerd op een rapport dat John Quincy Adams in november 1796 naar Amerika had gestuurd. Zijn vader had dit gebruikt als argument om voor de Franse veroveringszucht te waarschuwen. Toen dat in de Bataafse Republiek bekend werd, voelde men zich diep beledigd. Aan Murray de taak dit recht te zetten. Hij bracht hiervoor op 30 september 1797 een bezoek aan J.G.H. Hahn, die lid was van de commissie van buitenlandse zaken van de Nationale Vergadering.[16] In dit onderhoud sprak deze de hoop uit dat Murray nooit, zoals zijn voorganger, zou zeggen dat de Bataafse republiek slechts een provincie van Frankrijk was. Verder liet hij blijken dat hij het zeer beledigend vond dat deze opmerkingen in Amerika in het openbaar gemaakt waren. Bovendien, zo ging hij verder, gaf dit Frankrijk een reden om de betrekkingen tussen Holland en Amerika op de proef te stellen door de vraag op te werpen wat de

15 Ibidem, 361 (noot 1).

16 Jacob George Hieronymus Hahn (1761-1822), lid van de commissie van buitenlandse zaken uit de Nationale Vergadering. Zie: Elias, *Volksrepresentanten*, 100-101. John Quincy Adams wijdde in zijn dagboek op 7 september 1796 de volgende passage aan Hahn: ‘Hahn is paralytic, and cannot stand or move himself. He is carried about from place to place in a chair by two persons. Yet he is very active, does a great deal of business, and appears to have a very cheerful temper’. Zie Ford (ed.), *Writings of John Quincy Adams*, 225 (noot 1).

vriendschapsbetrekkingen met de Verenigde Staten waard waren als er daar zo over Nederland gedacht werd. Murray nam deze verwijten zeer serieus, ook omdat hij zag dat om die reden zelfs onder de moderaten zulke negatieve gevoelens jegens de Verenigde Staten leefden. Hij probeerde de Bataafse regering tegemoet te komen door op te merken dat het Amerika enorm speet dat het zichzelf gedwongen had gezien iets openbaar te maken dat zo gevoelig lag bij de bondgenoot.[17]

Op 4 november 1797 was Murray genoodzaakt weer terug te komen op de brief van John Quincy Adams van een jaar daarvoor. Hij schreef zijn correspondentievriend dat de Bataafse regering haar gezant in Amerika, Van Polanen, de opdracht had gegeven een officiële klacht in te dienen in Philadelphia en met klem te beweren dat de Bataafse republiek een onafhankelijke en vrije staat was.

De staatsgreep van 22 januari 1798

Op maandagmorgen 22 januari 1798 was Murray getuige van de eerste staatsgreep die hij in zijn leven meemaakte. Nog diezelfde avond schreef hij aan Quincy Adams dat er zich die dag onder leiding van M. Vreede en generaal Daendels (of Dandelles zoals Murray zijn naam verbasterde) een revolutie had voltrokken, waarbij de moderaten aan de kant waren gezet.[18]

In zijn dagboek begon hij zijn relaas over deze historische dag met te vertellen hoe eerst twintig leden van de Nationale Vergadering, de moderaten, van de revolutionairen te verstaan kregen dat zij uit de Vergadering waren gezet en dat zij Den Haag niet mochten verlaten. In de kantlijn vermeldde Murray al hun namen.[19] Murray vervolgde zijn relaas door aan te geven dat de zes leden van de commissie van Buitenlandse Zaken (onder wie Hahn en de Amsterdamse aristocraat Bicker[20] - de invloedrijkste mannen daaruit) gearresteerd waren en vervolgens onder huisarrest geplaatst. De namen van alle zes leden van deze commissie vermeldde hij eveneens in de marge.

Even na twaalven begaf Murray zich naar de Nationale Vergadering om waar te nemen hoe de overgebleven leden (hij telde er hooguit 75) een eed zwoeren tegen

17 Ford, 'Letters of Murray', 368.

18 Pieter Vreede (1750-1837), textielfabrikant en vooraanstaand patriottenleider; werd op 25 januari 1798 lid van het Uitvoerend Bewind. Bij de staatsgreep van 12 juni ontvluchtte hij het land. Zijn politieke rol was toen uitgespeeld. Zie: Elias en Scholvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers*, 252-253 en Brood e.a. (ed.), *Homines novi*, 693-694. Mr. Herman Willem Daendels (1762-1818) was een Hattemse radicaal die tijdens zijn verbanning in Frankrijk het Bataafs Legioen oprichtte. Hij werd in de rang van generaal opperbevelhebber van het Bataafse leger en was betrokken bij de beide staatsgrepen van 1798, maar nam geen politieke functie aan.

19 Uit het 'Dagverhaal der Handelingen van de Constitueerende Vergadering' weten we dat twee leden de dans ontsprongen doordat zij niet ter vergadering verschenen: Vitringa en Van Manen. Zie: De Gou (ed.), *De Staatsregeling van 1798*, deel 2, 2.

20 Jan Bernd Bicker (1746-1812) was bankier en stamde uit een regentenfamilie (dus niet behorende tot de Homines Novi). Hij vluchtte in 1787 naar het buitenland en werd in Frankrijk lid van het comité revolutionair batave. In 1795 keerde hij terug naar Amsterdam. Na zijn huisarrest werd hij gevangen gezet in Wijk bij Duurstede en in Leeuwarden. Pas op 11 augustus 1798 werd hij vrijgelaten. Zie: Elias en Scholvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers*, 37-38.

de aristocratie en het federalisme. Onderweg hiernaartoe toonde hij zich onthutst door de passieve houding van de bevolking. ‘There was no opposition (....) amoung the dastardly citizins who thus saw the organs of their mock sovereignty - for so it is in Europe, dragged perhaps to a scaffold - and more than 1500 regular troops in the city - no remonstrance - no questions!’[21] Uit dit citaat valt duidelijk de afkeer van Murray van de staatsgreep te lezen. Ook P.P. Hill, die in 1971 een biografie aan Murray wijdde, is van mening dat hij weinig ingenomen was met deze staatsgreep.[22] Volgens zijn biograaf was Murray ervan overtuigd dat Frankrijk er de hand in had. In zijn dagboek vinden we daar inderdaad een bevestiging van. Hij schreef met nauwelijks verholen afkeer over de rol van

21 Murray, diary, 283.
22 Hill, *William Vans Murray*, 76.

Charles Delacroix, de opvolger van Noël. Hij was er getuige van hoe die de Nationale Vergadering toesprak. Wat hem aan deze toespraak ergerde, was dat Delacroix zich hierbij eerder gedroeg als vertegenwoordiger van een bezettingsmacht dan als diplomaat van een buitenlandse regering. Het leek er volgens de Amerikaanse gezant verdacht veel op dat diens rede van te voren was opgesteld. Murray was kennelijk zo gespitst op een Frans complot dat volgens hem de leden na de felicitaties van de Franse gezant met de omwenteling uitriepen: 'Vive la Republique Francaise'![23] Echter volgens de 'Handelingen' werd er geroepen: 'Vivent les Republiques'.[24]

Aan het eind van zijn aantekeningen over deze dag reflecteerde Murray over de betekenis ervan. De Franse connectie was voor hem overduidelijk. Een nieuwe centrale Nederlandse overheid zou beter gecontroleerd kunnen worden door Frankrijk. Een dergelijke controle was belangrijk, want de Fransen zouden de medewerking van Nederland nodig hebben bij de komende invasie in Engeland. 'To destroy the Provincial Sovereignties by a force that connected with France may intimidate the Federalists from any struggle against the proposed constitution. To throw all the power of the country and the command of its means into the hands of France, to serve all sorts of purposes, but especially that of invading England'.[25] Dat de coup van 22 januari niet alleen gewild was door de Fransen, maar ook door hen voorbereid, stond voor Murray vast. In een brief aan John Quincy Adams van 3 februari 1798 noemde hij een Fransman, Boncarrere, die volgens hem als geheim agent de aanslag had opgezet.[26] Deze man zou eind oktober 1797 in de Bataafse republiek gearriveerd zijn met de opdracht uit te zoeken waarom het grondwetsvoorstel van augustus 1797 was weggestemd. De Franse regering zou willen weten hoe zij haar doel wel zou kunnen bereiken en welke tegenstand zij daarbij zou kunnen verwachten. Noël zou hier buiten gehouden zijn. Eigenlijk was de geheim agent de wegbereider voor Delacroix. 'It past in a whisper as far back as the first week in December, that a plot was forming by *this gentleman* (...) against the moderates'. Murray besloot zijn aantekeningen over deze historische dag door zijn medeleven uit te drukken met Hahn, eens samen met Pieter Paulus een van de voormannen van de Bataafse Republiek, nu een gevangene. Kennelijk had hij een zwak voor deze man. Twee weken later beijverde hij zich tijdens een officieel diner bij Wijbo Fijnje, een van de leden van het Uitvoerend Bewind, tevergeefs voor de vrijlating van Hahn.[27]

Op de tweede dag van de revolutie kregen de provincies een decreet waarin stond dat zij geacht werden niet meer te bestaan. Murray vroeg zich cynisch af of dit nu bezetting was of vrijheid. Hij was nu wel milder gestemd over de houding van sommige Nederlanders. Hij gaf aan dat sommigen zich best zouden willen verzetten, maar simpelweg niet durfden. 'There is a great deal of Dutch smothered turf burning in the hearts of many, but they are as cautious as if a French grenadier had his bayonet at their bosoms.'[28]

23 Murray, diary, 285.
24 De Gou (ed.), *De Staatsregeling van 1798*, deel 2, 9.
25 Murray, diary, 287-288. Zie ook: Hill, *William Vans Murray*, 77.
26 Ford, 'Letters of Murray', 374-378. Het zou gaan om de Franse avonturier Guillaume Bonnecarrere (1754-1825).
27 Murray, diary, 312.
28 Ibidem, 292.

Na onder andere aangegeven te hebben welke parlementsleden geweigerd hadden de eed tegen aristocratie en federalisme te zweren, of ontslag hadden genomen, noteerde Murray dat het parlement vanaf nu verder zou gaan onder de naam Constituerende Vergadering. Voorts werd er een Uitvoerend Bewind samengesteld, bestaande uit vijf personen, onder wie Vreede. Daendels had geweigerd toe te treden. Het Bewind ging er tot misnoegen van de Amerikaan mee akkoord dat een Franse generaal, Joubert, het bevel kreeg over alle troepen in Nederland, zowel de Nederlandse als de Franse. Hij had te doen met het ongelukkige Nederlandse volk en sprak de hoop uit dat God de vrije landen zou behoeden voor zo'n staat van afhankelijkheid en onderworpenheid. Dat dit alles zou gebeuren volgens de wil van het volk, noemde Murray ronduit belachelijk. Mooie praatjes om te verhullen dat het om ordinaire machtspolitiek ging. Alleen dat was het doel (tot twee keer toe onderstreepte Murray hier het woord 'power'). Dat zij die de macht hadden, die louter zouden gebruiken voor het heil van de natie en de mensheid omdat zij patriotten waren en vrijheid en gelijkheid hoog in het vaandel zouden hebben, noemde hij 'barefaced trash' - wat nog het best te vertalen is met het huidige Engelse woord 'bullshit'.[29] De machthebbers

29 Ibidem, 300.

bedienden zich volgens hem van het volgende valse argument om hun legitimiteit aan te tonen. De burgers zouden misleid zijn door de aristocraten en de federalisten en zouden daardoor niet begrijpen wat goed voor hen was. De potentaten bedienden zich van de absolute macht om dat te kunnen doen wat goed was voor het volk. Murray voorzag al hoe hier de bijl werd gelegd aan de wortel van de democratie.

Op 31 januari 1798 vond er een officiële ontvangst plaats door het Uitvoerend Bewind van een aantal ambassadeurs, onder wie die van Zweden, Spanje, Frankrijk en de Verenigde Staten. Murray kon het niet nalaten de spot te drijven met het uiterlijk van de nieuwe machthebbers. De vier aanwezige leden hadden zich voor de gelegenheid in vol ornaat gestoken: 'the Four Directors were standing en costume with Henry 4th Hats and Plumes and superb sashes and scarfs of red blue and white satin with rich gold fringe at the bottom. ... They were in a row - and for new made sovereigns looked well'.[30]

Belangrijker is dat Murray, als enige diplomaat, Vreede feliciteerde met de nieuwe regering. In antwoord daarop sprak deze de hoop uit dat hun landen vriendschappelijke betrekkingen zouden blijven onderhouden. Toen Pickering daar later over hoorde, was hij woedend. Murray was veel te vriendelijk geweest voor het nieuwe bewind. In een brief van 20 april gericht aan zijn ambassadeur veegde hij hem de mantel uit over deze diplomatieke blunder.[31] De felicitaties waren zeer voorbarig, misplaatst zelfs. Het grootste verwijt dat hij Murray maakte, was wel dat hij de Bataafse republiek sterkte had gewenst in haar strijd met Engeland. Dit was zeer tegen het zere been van de Hamilton-federalist Pickering. Als verzachtende omstandigheid wilde de minister van buitenlandse zaken dan nog wel aanvaarden dat zijn ambassadeur zich gedwongen voelde deze regeringswisseling als een voldongen feit te accepteren, terwijl hij die zelf betreurde. Pickering bracht hier tegen in dat, hoewel de Verenigde Staten zich niet zouden inlaten met de binnenlandse zaken van een staat (zie de instructies die Murray bij zijn aanstelling had meegekregen), dat nog niet wilde zeggen dat iedere overweldiger dan maar met respect behandeld zou moeten worden.[32] Kortom, hoewel Pickering van zichzelf vond dat hij beleefd was gebleven, gaf hij Murray een niet mis te verstaan lesje in diplomatie. Bij die laatste kwam juist de toon hard aan. In een brief van 25 juni 1798 aan John Quincy Adams beklaagde hij zich bij zijn vriend over de uitval van Pickering, niet zozeer om de reprimande zelf, als wel om de volgens hem onnodig harde toon van deze schrobbering.[33]

De staatsgreep van 12 juni 1798

Uit de correspondentie met Quincy Adams valt op te maken dat Murray vermoedde dat er een nieuwe staatsgreep in de lucht hing. Zo berichtte hij op 8 juni dat Delacroix binnenkort door de Franse regering teruggeroepen zou worden en dat dat vooral zou plaatsvinden op aandrang van de moderaten onder leiding van Daendels. Hij achtte

30 Ibidem, 305.
31 Murray ontving deze brief pas op 23 juni, dus na de tweede staatsgreep.
32 Pickering in een brief van 20 april 1798 aan Murray, opgenomen in Ford, 'Letters of Murray', 397-398.
33 Ibidem, 424.

dit weliswaar een overwinning voor Daendels, maar tekende er wel gelijk bij aan dat hij vreesde dat de moderaten hier een hoge prijs voor zouden moeten betalen in de vorm van een nog grotere afhankelijkheid van Frankrijk.[34] In zijn dagboek vermeldde hij verder alleen nog dat Daendels 10 juni weer in Den Haag gearriveerd was.[35]

Op 12 juni schreef Murray met grote letters in zijn dagboek: 'One more Revolution'. De moderaten namen de macht over van de radicalen. Hij schreef over deze dag onder andere dat Daendels een voorlopige regering vormde, met Spoors als minister van marine, Gogel als minister van financiën en Daendels zelf, al was hij van dat laatste niet zeker.[36] Wederom verbaasde hij zich over de apathie van de bevolking, ook al meende hij nu meer vreugde over de machtswisseling waar te nemen dan op 22 januari. Het kwam hem voor dat de bevolking blij was dat de oude machthebbers van hun troon gestoten waren. Hij gaf hier verder geen argumenten voor. Wellicht was de wens de vader van de gedachte. Als Amerikaans federalist was de tweede staatsgreep hem

34 Ibidem, 414-415.

35 Vanaf hier is het dagboek van Murray ongenummerd. Ik volsta met het aangeven van de datum.

meer welkom dan de radicale eerste die hij grondig verfoeid had. Net als op 22 januari gaf hij ook nu nauwkeurig aan wie er gevangen waren genomen.

Een dag later vroeg Murray zich in zijn dagboek af of de nieuwe regering stevig in het zadel zat. Dit hing volgens hem vooral af van de situatie in Frankrijk. Als het Directoire aan het bewind zou blijven, zou het proberen de federalisten uit te spelen tegen de unitarissen om zo zelf de touwtjes in handen te krijgen en te houden. Mochten de jacobijnen het Directoire omverwerpen, dan zouden deze onmiddellijk de radicalen terug in het zadel helpen, Joubert door een andere Franse generaal vervangen en de moderaten op bloedige wijze van het toneel laten verdwijnen. Daarom vond hij het noodzakelijk dat de Nederlandse moderaten contact zouden zoeken met de Franse om zich samen teweer te stellen in de Franse burgeroorlog die hij voorzag. Hij hoopte dat het in Frankrijk tot een breuk zou komen tussen de regering en de jacobijnen en dat de weg geëffend zou worden voor het tot stand brengen van normale betrekkingen met Engeland. Vlissingen en de grenssteden zouden daarvoor weer onder Nederlandse zeggenschap moeten komen. Engeland op zijn beurt zou van interventie moeten afzien. Als de Bataafse republiek zich naar deze plannen zou richten, zou de goede verstandhouding met Amerika gewaarborgd blijven en zou ze niet de kans lopen meegesleept te worden in een oorlog. Hier eindigen de dagboekaantekeningen van Murray.

In zijn correspondentie met John Quincy Adams laat Murray zich nog duidelijker uit in zijn sympathie voor deze tweede revolutie. In een brief die hij nog dezelfde avond (12 juni 1798) schreef, prees hij de nieuwe machthebbers. Gogel en Spoors waren uitstekende lieden. Daendels hield hij voor een man van eer en een ware patriot. Over de tweede revolutie schreef hij: 'I rejoice in this revolution on the whole. I have more hopes of Batavian Independence'. Het is overigens jammer dat hij dit laatste verder niet beargumenteerde. Even daarvoor citeerde hij met instemming een Nederlandse bataljonscommandant over de eerste revolutie. Deze vertelde dat hij met tranen (van verdriet) in zijn ogen had staan toe te kijken hoe Delacroix de Nationale Vergadering had toegesproken: 'I had seen atttending the high priest of France into the bosom of the Convention to make his speech'. Murray voegde daar zelf nog aan toe: 'Unhappy, excellent nation! Would to God they were independent!'[37]

Voor Murray was na de coup van de moderaten de kou uit de lucht. Aan radicalen, die hij allemaal over een kam schoor en jacobijnen noemde, had hij een broertje dood. Hij vond ze onbetrouwbaar en wenste niet met hen te onderhandelen. Zo schreef hij op 21 september 1798 aan zijn vriend dat als de jacobijnen niet verslagen zouden worden in Frankrijk, zijn advies zou zijn geen onderhandelingen, maar oorlog. Als we zouden winnen, zou dat ook een overwinning zijn op onze eigen jacobijnen en zou de regering (Adams) versterkt worden, zo concludeerde hij.[38] Ondanks zijn afkeer van radicaliteit was hij wel degelijk voorstander van de Amerikaanse revolutie, maar dat betekende in zijn geval niet dat hij radicale standpunten innam. Hij noemde zichzelf weliswaar republikein, maar dat wilde niet zeggen dat hij een monarchie per definitie ondemocratisch vond en dus afwees. Hij achtte dit eigenlijk een valse tegenstelling die alleen maar in het voordeel was van het revolutionaire Frankrijk: 'it can not be republicanism against monarchie. French republicans against all settled

37 Ford, 'Letters of Murray', 419.
38 Ibidem, 473.

governments!'[39] Getuige een brief van 4 februari 1800 had hij meer vertrouwen in Napoleon. Deze zou in zijn visie voor vrede kunnen zorgen en twee jaar vrede zou de restauratie van het Franse regeringssysteem mogelijk kunnen maken, waarop hij als vriend van de wereldvrede vurig hoopte. Als Bonaparte vrede zou kunnen sluiten, zou de nieuwe grondwet van Frankrijk ervoor kunnen zorgen dat er eindelijk een einde gemaakt zou kunnen worden aan de schijntegenstelling tussen democratie en monarchie.[40] Waar het volgens Murry om ging, was dat een staat werkelijk onafhankelijk was. Op 8 augustus 1801 schreef hij in zijn laatste brief in zijn hoedanigheid als Amerikaans gezant aan zijn correspondentievriend: 'moge God de onafhankelijkheid van alle staten bewaren'.[41]

Hij was zich intussen blijven verbazen over de lethargie waarmee de Nederlanders zich hun onafhankelijkheid lieten afpakken. In een brief van 7 januari 1799 verzuchtte hij dat er eigenlijk maar twee energieke Nederlanders waren: de militairen Daendels en De Winter, en de tegen-

39 Ibidem, 634. Een brief van 24 december 1797.
40 40 Ibidem, 640.
41 Ibidem, 702-703.

woordige minister van marine Spoors, voegde hij er aan toe.[42] De rest was apathisch. Op 22 maart 1799 merkte hij over Spoors nog op dat deze gehaat werd door de Fransen, maar juist een erg goede minister en bovendien een krachtdadig persoon was. Op 6 juni 1799 gaf hij weer aan doodmoe te worden van de vreemde passiviteit van de Nederlandse politici. Zij zorgde ervoor dat hij zich steeds meer vervreemd voelde van hen, ondanks dat hij inmiddels reeds tweeënhalf jaar geaccrediteerd was in Den Haag. Op 4 februari 1800 gaf hij nog een sterk staaltje van deze Nederlandse lethargie. Hij vroeg John Quincy Adams of die ooit wel eens gehoord had van een Nederlander die zelfmoord had gepleegd. Zelf, zei hij, kon hij zich geen voorbeeld voor de geest halen, hoewel het klimaat hier hem toch op zijn minst over deze mogelijkheid had laten nadenken. Desalniettemin bleef Murray sympathie koesteren voor de Nederlanders. Hij noemde ze 'our worthy friends the Batavians'.[43] Hij had medelijden met het Nederlandse volk dat volgens hem zijn onafhankelijkheid kwijt was geraakt. Herhaaldelijk had hij het in dit verband over 'poor Holland'.

Nu de gematigden aan het bewind waren, kon Murray zich meer gaan wijden aan zijn tweede taakstelling: de vrede met Frankrijk. Hij verloor Nederland echter niet uit het oog, ook al ging zijn tweede taak hem steeds meer bezighouden. Deels liepen de beide taken samen. Op 3 augustus 1798 meldde hij dat Rutger Jan Schimmelpenninck (toen gezant van de Bataafse Republiek in Parijs) probeerde de betrekkingen tussen Frankrijk en Amerika te herstellen.[44] Admiraal de Winter hielp hem daarbij. Murray beschouwde hen als vrienden van de VS.[45] Op 18 augustus schreef hij aan Pickering: 'The Dutch minister at Paris is a man of great talents and warmly disposed towards the cause of the United States of America; he does all he can to this end'.[46]

Ondanks de steeds groter wordende druk van de vredesonderhandelingen met Frankrijk bleef Murray de ontwikkelingen in Nederland zo nauwgezet mogelijk volgen. Zo meldde hij op 19 maart 1799 dat er onrust was in Zeeland, waar een aantal vrijheidsbomen waren omgekapt. Het bewind vreesde dat de onrust zou overslaan naar andere provincies. Ook van de inval in Noord-Holland door de Engelsen en de Russen deed hij verslag.[47] Op 20 september 1799 schreef hij in een kort briefje dat de Russische aanval op het Franse leger was mislukt en dat er hierbij door de Fransen vele krijgsgevangenen waren gemaakt.[48] Precies een maand later berichtte hij de aftocht van het Engels-Russische leger. Als Adams-federalist was hij bepaald niet rouwig om het verlies van de Engelsen. Hij gebruikte drie uitroeptekens om zijn woorden kracht bij te zetten: 'the departure of the Anglo-Russian Army was signed yesterday!!!'.[49] Vanaf nu werd zijn agenda vooral bepaald door de

42 Ibidem, 505.
43 Ibidem, 557.
44 Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825), advocaat te Amsterdam. Hij werd na de omwenteling van 1795 lid van het comité van rechtsoefening en van de provisionele regering van Amsterdam. Vanaf 1798 was hij gezant te Parijs, Londen en weer Parijs. Zie Elias en Scholvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers*, 208.
45 Ford, 'Letters of Murray', 447.
46 Ibidem, 457
47 Ibidem, 588.
48 Ibidem, 592.
49 Ibidem, 607.

vredesonderhandelingen met Frankrijk. Op 17 februari 1800 vertrok hij hiervoor naar Parijs. Pas na negen maanden zou hij weer in Den Haag terugkeren.

De ambtelijke missiven

Naast de gebruikte egodocumenten staan ons ook de officiële verslagen (despatches) die Murray aan de Amerikaanse regering zond, ter beschikking. Hij rapporteerde met grote regelmaat zijn bevindingen in de Bataafse Republiek naar Philadelphia. Zeker maandelijks stuurde hij zijn verslagen, die soms meer dan twintig pagina's omvatten. In enerverende tijden, zoals de tijd rond de beide staatsgrepen, schroefde hij deze frequentie nog flink op. Op 22 januari 1798 deed hij uitgebreid verslag van de eerste staatsgreep. Net als in zijn dagboek noteerde hij alle namen van de onder huisarrest geplaatsten en van degenen die uit de Nationale Vergadering waren gezet. In zijn officiële verslag, dat deels in cijfercode was gesteld, vermeldde hij bovendien ook nauwkeurig de namen van degenen die trouw hadden gezworen aan het nieuwe bewind. Daarin valt

vooral op hoe hij naast Daendels, Vreede en Delacroix ook de Franse geheim agent Boncarrere als direct betrokkene bij deze staatsgreep noemde. In zijn dagboek en ook in zijn correspondentie duikt deze naam pas later op. Aan zijn rapport voegde hij een Frans en een Nederlands krantenverslag toe van de toespraak die Delacroix had gehouden voor de Nationale Vergadering en het antwoord van de president, M. Vreede. Een dag later verstuurde hij nogmaals een verslag over deze staatsgreep naar de Verenigde Staten. In dit lange rapport (meer dan vijftien kantjes) berichtte hij uitvoerig over deze omwenteling. Hij kwam terug op de arrestatie van de zes leden van de Commissie van buitenlandse zaken en benadrukte, nog meer dan in zijn dagboek, dat zij gearresteerd waren zonder dat er ook maar de geringste aanklacht tegen hen was ingediend.

Iets wat in zijn dagboek en in zijn correspondentie slechts zijdelings voorkomt, zijn de contacten met Willem Buys. Deze vooraanstaande patriot was een van de zes agenten of ministers die het nieuwe vijfhoofdige Uitvoerend Bewind bijstonden. Hij was belast met buitenlandse zaken en in die hoedanigheid een van de belangrijkste contactpersonen voor de ambassadeur. Murray noemde hem steevast minister van buitenlandse zaken. Uit de despatches blijkt dat hij met Buys een uitgebreide correspondentie in het Frans onderhield.

Op 13 juni 1798 schreef Murray aan Pickering dat zich de vorige dag een nieuwe staatsgreep had voltrokken. In deze korte brief stond hij vooral stil bij de rol van Daendels. Deze zou volgens hem gesteund zijn door een grote meerderheid van het volk en door het voltallige leger. Meer dan in de andere bronnen benadrukte hij dat beide staatsgrepen zonder bloedvergieten waren uitgevoerd. Bij dit verslag voegde hij de proclamatie (in het Nederlands) van de nieuwe regering. De volgende dag stuurde hij alweer een nieuwe rapportage. Nu ging hij vooral in op de personele wisselingen in het bestuur van de Bataafse republiek.

Zoals te verwachten was, is de toon in zijn diplomatieke verslagen zakelijker dan in zijn egodocumenten. In die laatste laat hij zijn eigen mening en gevoelens omtrent hetgeen hij hier meemaakte, veel meer tot uiting komen. Opvallend hierbij is dat het niet uitmaakt of we kijken naar zijn dagboek of naar zijn briefwisseling met de zeven jaar jongere John Quincy Adams. In zijn correspondentie was hij soms zelfs nog openhartiger dan in zijn dagboek. Zijn vriendschap met de zoon van de Amerikaanse president was kennelijk zeer hecht.

Wat kan nu de functie geweest zijn van het dagboek voor Murray? Het ligt voor de hand dat hij het bijhield ten behoeve van de rapportages. Het laat zich vooral lezen als een verzameling korte notities over zaken die het publieke leven betreffen, niet als een persoonlijk dagboek. In zijn correspondentie met John Quincy Adams is hij veel persoonlijker. Toch kan zijn dagboek niet afgedaan worden als louter een geheugensteuntje voor schriftelijk of mondeling overleg. Soms zien we namelijk dat er maar weinig tijd ligt tussen zijn officiële verslagen en zijn dagboekaantekeningen. Over de staatsgreep van 22 januari bijvoorbeeld schreef hij op een en dezelfde dag naar Amerika, naar Quincy Adams als in zijn dagboek. Kennelijk had hij er behoefte aan zijn herinneringen ook voor zichzelf vast te leggen. Naast de archieffunctie van zijn dagboek, diende het ook als persoonlijke uitlaatklep.

Tot besluit

William Vans Murray is een zeer interessante figuur voor deze tijd. In de eerste plaats versloeg hij de gebeurtenissen uit de eerste hand, hij was ooggetuige. Zijn blik was scherp en bovendien afstandelijk. Hij was geen direct betrokkene, maar bekeek de gebeurtenissen vanuit de coulissen als gezant van de jonge republiek der Verenigde Staten. Uiteraard is zijn perceptie wel gekleurd in die zin dat hij als Adams-federalist de gebeurtenissen in de Bataafse Republiek duidelijk door deze bril bekeek.

Murray taxeerde de Franse invloed op de gang van zaken in de Bataafse Republiek als zeer groot. Hierbij dient wel bedacht te worden dat hij al voor zijn aanstelling in Den Haag de Franse revolutionairen met argwaan bekeek. Als federalist had hij het niet begrepen op de Franse revolutionairen. Hij zag de radicale omwenteling in Frankrijk als een gevaarlijke ondermijning van het gezag. Murray was echter vooral een Adamsfederalist. Dit betekende dat hij wel vond dat een oorlog met Frankrijk vermeden moest worden. Dit in tegenstelling tot de Hamiltonfederalisten, onder wie zijn directe baas, de minister van buitenlandse zaken van de Verenigde Staten, Timothy Pickering. Dezen wilden niets liever dan een oorlog met Frankrijk en een bondgenootschap met Engeland. Murray zag, vanuit zijn perspectief als Adamsfederalist, Nederland van meet af als slachtoffer van de Franse veroveringszucht. De (federalistische) Amerikaanse politici waren er niet gerust op dat Frankrijk de belangrijkste van zijn zusterrepublieken niet mee zou slepen in de bijna oorlogstoestand met Amerika. Het feit dat dit niet gebeurd is en dat Schimmelpenninck zich nog heeft opgeworpen als bemiddelaar tussen Frankrijk en de Verenigde Staten, geeft mijns

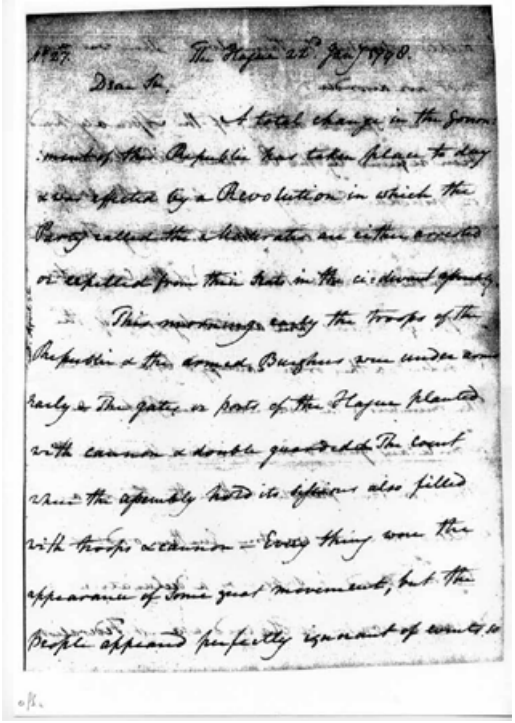

Missive van William Vans Murray aan Timothy Pickering over de staatsgreep van 22 januari 1798. In Despatches from United States Ministers to the Netherlands 1794-1906. Roll 4 June 9, 1797-June 1798, 1798. Middelburg, Roosevelt Study Center.

inziens aan dat de macht die Parijs over Den Haag had, niet absoluut was.

Tegen deze Amerikaanse achtergrond is het ook te begrijpen dat Murray tegen de eerste staatsgreep van 1798 was, deze was hem veel te radicaal. De radicale patriotten gooide hij op een hoop met de jacobijnen in Frankrijk. Ook hierin betoonde hij zich een ware federalist. Hij begreep niet hoe het Nederlandse volk deze machtsomwenteling zo gelaten over zich heen liet gaan. Dat stond volgens hem gelijk aan het opgeven van de soevereiniteit. Murray had dan ook geen hoge pet op van de kopstukken van deze revolutie. Zijn opmerkingen over deze coupplegers vormen een sarcastische column. Hij was ervan overtuigd dat Frankrijk de hand had in deze staatsgreep. Als bewijs hiervoor voerde hij aan dat de felicitatietoespraak die de Franse gezant Delacroix na de staatsgreep in de Nationale Vergadering uitsprak, van te voren voorbereid was. In zijn officiële diplomatieke verslag over de eerste dag van de staatsgreep noemde hij de naam van een Franse agent (Boncarrere) die de coup voorbereid zou hebben. Ook in zijn dagboek en brieven dook deze naam even later op. De Fransen hadden volgens hem alle belang bij een centraal geregeerde Bataafse Republiek. Zo zouden zij veel gemakkelijker gebruik kunnen maken van deze 'bondgenoot' bij de komende invasie van Engeland.

Kan Murray nu gebruikt worden ter ondersteuning van de visie van Colenbrander die de Nederlandse revolutie een slaafse navolging van de Franse vond? Voordat we deze vraag beantwoorden, moeten we wel vaststellen dat hij in tegenstelling tot Colenbrander geen geschiedschrijver was, maar een contemporain commentator. Hij gaf direct commentaar op de gebeurtenissen om hem heen. Murray reconstrueerde het verleden niet, hij maakte er zelf deel van uit. Hij was zowel medespeler als observator. Dit is een wezenlijk verschil met een geschiedschrijver die zelf in een andere tijd leeft en met behulp van allerlei bronnen het verleden weer in beeld probeert te krijgen. Een historicus moet interpreteren. Bij zijn interpretatie van het verleden kan hij onder andere gebruik maken van egodocumenten. Terug naar onze vraag. Ogenschijnlijk geeft de 'bron-Murray' Colenbrander gelijk in zijn afwijzing van de Nederlandse revolutie. Het commentaar dat Murray op de staatsgreep van 22 januari gaf, past schijnbaar naadloos bij de opvattingen van Colenbrander. Immers in zijn beschrijving van de leiders van de eerste staatsgreep lijken deze lieden haast letterlijk marionettenpoppen in de handen van de Fransen. Dat wil echter niet zeggen dat hij de eigenheid van de Nederlandse revolutie ontkende. De tweede staatsgreep, waarbij de gematigden de radicalen aan de kant schoven, kon wel degelijk op zijn sympathie rekenen.

Murray was geen voorstander van radicale veranderingen, ook in Amerika niet. Die maakten in zijn ogen meer kapot dan dat ze wat goeds opleverden. Voor hem was het hoogste goed dat een volk zelf kon beslissen over zijn toekomst, daartoe moesten staten onafhankelijk zijn. Volkssoevereiniteit was in zijn ogen het voornaamste, de regeringsvorm was voor hem van secundair belang. Voor Murray gold dat volkssoevereiniteit zeker niet het alleenrecht was van een republiek (en al helemaal niet naar Frans model), in een monarchie kon die net zo goed bereikt worden. Als voorstander van volkssoevereiniteit was hij wel degelijk een aanhanger van de nieuwe politiek, zoals die in de laat achttiende-eeuwse revoluties in Amerika, Nederland en Frankrijk gestalte kreeg.

Het lijkt mij gerechtvaardigd het dagboek van William Vans Murray in combinatie met zijn brieven aan John Quincy Adams een uitzonderlijk document te noemen.

Uitzonderlijk omdat het een geheel eigen geluid laat horen over de eerste jaren van de Bataafse Republiek. Zijn uitlatingen zijn voor een diplomaat bijzonder extreem. Zijn opmerkingen over de kopstukken van de eerste staatsgreep vormen zonder meer een sarcastische column. Zijn opvattingen over Nederland en de Nederlanders zijn echte ontboezemingen van een buitengewoon betrokken en bewogen persoonlijkheid. Het contrast tussen zijn publieke optreden, waarin hij bijvoorbeeld Vreede formeel feliciteerde met de eerste staatsgreep, en zijn persoonlijke sympathieën, is gigantisch. Dit eigen geluid betekent dat hij in de contemporaine en historiografische discussie over de interpretatie van de Nederlandse revolutie een eigen positie inneemt. Enerzijds was hij ervan overtuigd dat de Fransen zich verregaand met de gang van zaken in de Bataafse Republiek bemoeid hebben, anderzijds sprak hij onomwonden zijn waardering uit voor de gematigden onder de patriotten, zoals Hahn, Daendels en Schimmelpennick, die hij een eigen Nederlandse waarde toekende en die hij zeker niet beschouwde als slaafse navolgers van Parijs.

We weten nu hoe een Amerikaan, William Vans Murray, over de Bataafse revolutie oordeelde. Het verdient aanbeveling om een nadere studie te verrichten naar de standpunten over en weer van de Amerikanen en de Bataven over elkaars revolutie.

Over de auteur

Drs. Ad van der Jagt (1951) studeerde aan de Universiteit van Amsterdam Nederlandse taal- en letterkunde, waar hij in 1974 het diploma Nederlands MO-B behaalde. Sindsdien is hij aan diverse scholen als docent Nederlands verbonden geweest. In 2007 studeerde hij af aan de Open Universiteit in de studie Algemene Cultuurwetenschappen. jafra@zeelandnet.nl

Lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur

Bronnen

W.C. Ford (ed.), 'Letters of William Vans Murray to John Quincy Adams, 1797-1803', in *Annual Report of the American Historical Association 1912* (Washington D.C. 1914) 341-715.
Idem (ed.), *Writings of John Quincy Adams*, Vol. II 1796-1801 (New York 1913) 177-181 en 223-229.
William Vans Murray, minister to the Netherlands 1797-1801, diary the Hague 1797-1799, Library of Congress Manuscript Division.
Despatches from United States Ministers to the Netherlands 1794-1906. M42. Roll 4 June 9, 1797-June 17, 1798. Middelburg, Roosevelt Study Center.

Literatuur

J.S. Bartstra, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der landen van onze beschavingskring van 1648 tot heden. Tweede deel: van 1763-1815* ('s-Hertogenbosch 1949).
P. Brood, P. Nieuwland en L. Zoodsma (ed.), *Hominis novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993).
R.E. de Bruin, 'Gefragmenteerde volkssoevereiniteit. Democratie op lokaal en regionaal niveau, 1795-1798' in: O. Moorman van Kampen (ed.), *De Bataafse omwenteling en het recht* (Nijmegen 1997).
A. DeConde, *The Quasi War: The Politics and Diplomacy of the Undeclared War with France 1797-1801* (New York 1966).
A.M. Elias en P.C.M. Scholvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991).
L. de Gou (ed.), *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, 2 delen (Den Haag 1988-1990).
E.O.G. Haitsma Mulier, 'De geschiedschrijving over de patriottentijd en de Bataafse Tijd' in: W.W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 206-227.
P.P. Hill, *William Vans Murray, Federalist Diplomat. The shaping of Peace with France, 1797-1801* (Syracuse 1971).
A. Kaspi, *Geschiedenis van de Verenigde Staten I. Geboorte en ontwikkeling 1607-1945* (Utrecht 1988).

S.R.E. Klein, *Patriots republicanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
David McCullough, *John Adams* (New York 2001).
C.A. van Minnen, *Yankees onder de zeespiegel. De Amerikaanse diplomaten in de Lage Landen en hun berichtgeving 1815-1850* (Amsterdam 1991).
D.A.J. Overdijk, 'Regeling en praktijk van het algemeen kiesrecht in Nederland in de jaren 1795-1798' in: O. Moorman van Kampen (ed.), *De Bataafse omwenteling en het recht* (Nijmegen 1997).
Joost Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005).
Joost Rosendaal (ed.), *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005).
N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
J.W. Schulte Nordholt, *Triomf en tragiek van de vrijheid. De geschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika* (Amsterdam 1985).
O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland 1584-1810* (Den Haag 1982) 691-696.
C.H.E. de Wit, 'Oud en modern. De Republiek 1780-1795' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 9 (Bussum 1980) 113-125.

De letterkundige reflectie van Jan Konijnenburg tussen 1813-1827

Simon Vuyk

Summary
Jan Konijnenburg (1758-1831), a professor at the theological seminary of the Remonstrant Brotherhood in Amsterdam (Arminians), played an important role in the Batavian Republic (1795-1806). He was a member of the National Assembly (1797/1798), participated in the coup d'état of 22 January 1798 and contributed to the first *Constitution* of the new unitary state which he introduced in Parliament on 17 March 1798. Remonstrants aimed during the same period at a renewal of the Dutch Reformed Church from which they were expelled (1619) because of their plea for tolerance regarding confessions of faith. After the Napoleonic era Konijnenburg had to put up with the return of the House of Orange and the substitution of the Republic by the Monarchy. In his historical and literary production after 1813 he accepted the new king as a defender of concord, both in state and church. But he kept upholding the idea of sovereignty of the people. When religious controversies increased again he returned to defending his radical enlightened theology, which had made him unpopular even in his own church. His last book (1827) was dedicated to the freedom of religion and freedom of conscience.

Jan Konijnenburg (1758-1831), sinds 1790 hoogleraar aan het seminarium der remonstranten te Amsterdam, theoloog, publicist, politicus en vrijmetselaar van naam, waagde zich op latere leeftijd enkele malen op het pad der letterkunde.[1] Na de terugkeer van de Oranjes in de persoon van koning Willem I, wijdde de eens zo radicale patriot der Bataafse Republiek, de pennenvoerder van de *Grondwet* van 1798, zich van 1813 tot 1827 aan geschiedschrijving en literatuur. Eerder had hij de serie over de Franse Revolutie van de Amsterdamse predikant Martin Stuart, adviseur van Lodewijk Napoleon, weldra kroniekschrijver van het nieuwe Koninkrijk, voltooid.[2] Hij schreef eraan tot 1807. Dat werk zou, zonder bemoeienis van Konijnenburg, tussen 1822 en 1824 opnieuw worden uitgegeven. De kwaliteit ervan sprak blijkbaar nog altijd aan. Het bevatte zoveel interessante beschouwingen dat de positieve beoordeling van Napoleon uit 1807 niet eens meer als een belemmering ervaren werd. In 1816 publiceerde Konijnenburg zijn eerste letterkundige bijdrage over de nieuwe politieke situatie en de door het Wener Congres geschapen monarchie: een *Nationaal Gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche Unie van den jare MDCCCXIII*. De bordjes waren in Europa na Waterloo (1815) nu definitief verhangen. Hoe verwerkte deze patriot de wisseling van de wacht, de overgang van republiek naar monarchie? Wat bleef er van zijn idealen uit de Bataafse jaren doorklinken? Behalve het *Nationaal Gedenkboek* verdienen bij de beantwoording van die vragen

1 De biografie van Konijnenburg in: Vuyk, *De verdraagzame gemeente* en idem, Uitdovende Verlichting.
2 Stuart en Konijnenburg, *Tafereelen van de Staatsomwenteling*. Over Stuart: Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 68-89 en Reinsma, 'Martinus Stuart 1765-1826'. Over de *Tafereelen*: Vuyk, Uitdovende Verlichting, 253-256.

zijn treurspel *Konstantijn*, dat in die jaren tot stand kwam en de roman *Aurelia*, waaraan hij was begonnen te werken, en die hij anoniem in 1822 publiceerde, onze aandacht.

Konijnenburgs Gedenkboek

'Ik zwijg', schreef in 1823 de Haagse remonstrantse predikant Pieter van der Breggen Paauw aan zijn Rotterdamse collega Adriaan Stolker over Konijnenburg, 'van 's mans ultra revolutionaire denkwijze welke hij hier ter stede aan den dag heeft gelegd'.[3] Van der Breggen Paauw refereerde aan Konijnenburgs lidmaatschap van de Nationale Vergadering van september 1797 tot mei 1798, aan zijn aandeel in de staatsgreep der radicale democraten van 22 januari 1798 en aan zijn werk in de Commissie voor de *Grondwet* van 1798. Deze eerste proeve van eenheidsstaat en democratie werd door Konijnenburg op 17 maart 1798 aan het Binnenhof voor het rompparlement gepresenteerd.[4] 'Hij behoort tot die koelzinnige mensen', vervolgde Van der Breggen Paauw vijf

3 GBR, *Cat. Hss Rem. Geref.Gem*. 681:16f.

4 De toespraak verscheen in de *Binnenlandsche Bataafsche Courant* en is afgedrukt als bijlage 4 in Vuyk, *De verdraagzame gemeente*.

en twintig jaar na dato zijn collegiale roddelpraat, ‘die op een groot en woelig toneel geplaatst, niets ontzien en gruwelen plegen. Robespierre was gewisselijk zo'n man!’ Hoezeer Van der Breggen Paauw er met zijn onvriendelijke karakterisering naast zat, blijkt uit andere beoordelingen van Konijnenburg, zoals die van Boudewijn van Rees, remonstrants predikant en stadsbestuurder te Leiden: ‘Gij zijt voor rust en vrede; geeft zo lief en vriendelijk uwe gedachten aan anderen te kennen, en laat hen uitvoeren waaraan gij uzelve niet wilt wagen’, schreef hij hem eens.[5] Een politiek getint rapport over Konijnenburg luidde: ‘Faible quand les orages tonnent’.[6] ‘Maar’, eindigde Van der Breggen Paauw zijn genoemde brief, ‘met Stuart eens over des Hoogleeraars geschiedenis der laatste omwenteling sprekende, zeide die: de Professor zal hierbij voor velen, die hem tevoren kenden, nogal vrede gemaakt hebben’. Bedoeld werd hier Konijnenburgs *Nationaal Gedenkboek* van 1816. Van der Breggen Pauw zal door de opdracht in het boek aan ‘de geliefde Vorst en Vader’ zeker gerust zijn gesteld. De auteur vergeleek de omwenteling van 1813, ‘zonderling en grootsch’, met die van ‘de Unie onzer Vaderen’ uit het einde der zestiende eeuw onder Prins Willem I. Hoe besprak Konijnenburg het jaar 1813 tegen de achtergrond van zijn eigen radicale, politieke verleden?

In december 1813 had de uitgever Johannes Allart Konijnenburg onmiddellijk benaderd, vertelt Allart in zijn inleiding, om een ‘volksboek’ te wijden aan de omwenteling van dat jaar waarin de Oranjes waren teruggekeerd. In een brief van 7 december 1813 aan de hem persoonlijk bekende politicus Kraijenhoff vertelt Konijnenburg dit idee zelf te hebben opgevat en via hem nu op zoek te zijn naar moeilijk toegankelijke documenten.[7] Konijnenburg leek de aangewezen man om zo'n boek over de recente geschiedenis samen te stellen. Hij had zich op velerlei manieren, weten wij, als een ‘volksschrijver’ doen kennen.[8] Iedereen benadert geschiedenis op zijn eigen manier, begon hij de voorrede. Hij had een jaar tijd voor nader onderzoek bij de uitgever bedongen, terwijl hij een andere invalshoek zou kiezen dan Herman Bosscha, hoogleraar aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre, bij eenzelfde werk had gedaan. Hij zou niet als Bosscha een ‘wijsgeerig bewerkte Geschiedenis’ schrijven, maar tot in de details van de lokale gebeurtenissen van 1813 afdalen om te laten zien wat zich onder de mensen had afgespeeld. Empirisme stond voorop. Het resultaat, een werk van meer dan zeshonderdvijftig pagina's, was tegen de aantrekkelijke prijs van vier gulden en zestien stuivers, in januari 1816 verschenen. Allart benadrukte in zijn notitie dat het boek meer dan tien gulden had moeten kosten. Maar hij had er wel wat voor over! Konijnenburg onderstreepte - ook dat moet zijn achterdochtige collega's gerust hebben gesteld - dat hij het boek schreef ‘zonder inmenging van eenige de minste partijschap, of terugzigt op voormalige staatkundige denkwijze of handeling’. Nu gold vooral als ‘heilige pligt’ aan het vaderland de

5 Vuyk, *De verdraagzame gemeente*, 241.
6 Ibidem, 455, noot 173.
7 KB, *Hss* 72 D 18. Konijnenburg verzocht Kraijenhoff om medewerking ongepubliceerde stukken discreet te kunnen inzien.
8 Dit beginsel is op vele plaatsen in het werk van Konijnenburg terug te vinden, zoals in de inleiding op het eerste nummer van zijn *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (1794), in zijn colleges over de predikant als volksleraar (1802), in zijn opzet van *Gesprekken over de mythen in den Bijbel* (1809) en in zijn artikel over het vertalen van de klassieke auteurs voor mensen die geen Latijn of Grieks konden lezen (1815).

eendracht centraal te stellen. Alleen in de inleiding en in een slotparagraaf zou hij voor enkele beschouwingen en gevolgtrekkingen plaats inruimen. Het boek zou, aangevuld door diverse correspondenten, een bron blijven vormen voor onze kennis van wat zich in 1813 overal had afgespeeld.

Achtergrond van dat verlangen naar eendracht, ‘den zegen der Staats-rust’, vormden de uitputtende oorlogen van het Napoleontisch tijdperk. Die hadden eenheid door overheersing gebracht. Evenmin als bij ‘toevallige scheppingen’ der geschiedenis - de auteur noemde in zijn inleiding de Vrede van Amiens tussen Frankrijk en Engeland uit 1802 als voorbeeld - was hier sprake van waarachtige eenheid. De ene noch de andere eenheid kon immers bogen op de belangstelling van het volk, ‘waaruit het gezag der wetten alleen zijne kracht ontleent’. Konijnenburg handhaafde met nadruk het beginsel van volkssoevereiniteit. Hij prees in dat kader de Unie van Utrecht (1579), de Confederatie der Zwitsers en het verbond der Noord-Amerikaanse Staten. Zijn benadering bracht in deze geest een relatie tussen de Oranjes en de Republiek in herinnering: ‘Het was de Volks-geest, in de slavernij gekweekt, die het oude en staatkundige beginsel vernieuwde dat de Regent om de Maatschappij, en niet de laatste om de eerste bestaat’. Hij kon

bij het schilderen van een korte voorgeschiedenis natuurlijk niet heen om wat aan het einde van de achttiende eeuw in de Republiek gebeurd was. In prudente termen beschreef hij de Vierde Engelse oorlog als ‘de jammerlijke bron van verdeelde volks-begrippen’. De burgeroorlog, door ‘de legermacht van een nabuurig Vorst gedempt’, werd echter niet gedoofd. Financiële ontreddering was nu, volgens de auteur, oorzaak van toenemende tweedracht en verbittering. Hij dacht hier aan het twistpunt of de schulden der gewesten al of niet samengevoegd zouden worden, kernpunt in de politieke strijd in de Bataafse Republiek tussen Federalisten en Unitarissen.[9] De politiek wakkerde het vuur aan en vergat de brand te blussen, zodat men ertoe gebracht werd de proef te wagen van ‘een gansche vervorming van den Staat’. Konijnenburg sprak hier bedachtzaam over de staatsgreep van 22 januari 1798 waarin hij zelf zo'n prominente rol had gespeeld. ‘Telkens mislukkende, bewijst elke proefneming hare ongenoegzaamheid; doch men kan niet meer terug’, besloot hij zijn terugblik op dat rumoerige eerste halfjaar van 1798. Daarna werd Nederland snel een speelbal in de Franse politiek. Het eindigde als wingewest voor Napoleon.

Napoleon voorbij

Na de catastrofe van Napoleons Russische veldtocht in 1812 keerde het tij. Konijnenburg beschreef de psychologische processen die zich voltrokken: men riep om een redder in de nood. Toen vond de zoon van de laatste stadhouder, deze ‘banneling’, zijn schoonste voldoening in ‘de volks-liefde’. Een algemene opstand tegen de Fransen werd in het boek behandeld als de spontane bijdrage van het volk aan de omwenteling. Dat volk verbond zich met de trouw van de nieuwe vorst. Een gevoel van dankbaarheid, een geest van overleg en vertrouwen, een ‘godsdienstige’ hulde opende de ogen voor een toekomstige samenwerking. Wanneer dan de financiën op orde worden gebracht en posten zonder vooringenomenheid door de koning worden vergeven, groeit de tevredenheid en de ‘goedwilligheid’ waaruit nieuwe eendracht ontstaat. Konijnenburg zal elders de koning prijzen omdat het verdwijnen van de partijschappen een nieuw rustpunt verschafte en bijdroeg om dat ene doel waar het nu op aan komt, te realiseren: het herstel van de natie.[10] Van de zijde der Mogendheden zullen daarom geen andere benaderingen dan deze nog aangedragen kunnen worden.[11] Konijnenburg noemde zelfs de eendracht door ‘Gods voorzienig bestuur aan ons Nederland gewrocht’, ondanks zijn schroom, vroeger in zijn geschriften onder woorden gebracht, om Gods voorzienigheid met de eigen politieke visie te verbinden.[12] Als theoloog gold immers voor hem de Voorzienigheid als ondoorgrondelijk. Voordat de lokale opstanden tegen de Fransen breed werden uitgemeten, opende de auteur het boek met een gedetailleerd verslag van Napoleons

9 Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek*.

10 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 345 signaleert eveneens de irenische grondtoon van Konijnenburgs benadering. Van Sas noemt Konijnenburg in 1813 een patriotse dominee terwijl hij toen al 23 jaar hoogleraar te Amsterdam was. Van Sas bespreekt Konijnenburg naast J.H. van der Palm's *Geschied- en redekunstig Gedenkschrift van Nederlands herstelling in den jare 1813* (1816), maar noemt Bosscha's werk niet.

11 Konijnenburg, *Nationaal Gedenkboek*, 62.

12 Konijnenburg, *Nationaal Gedenkboek*, 62.

veldtocht naar Moskou, vooral van de rampzalige terugtocht in 1812 en van de krijgsverrichtingen in 1813 rond Leipzig. Hoezeer in zijn visie Napoleons stempel op de Europese geschiedenis centraal stond, blijkt wel uit de ruim vijftig bladzijden van de slotbeschouwing die opnieuw vrijwel geheel aan de beschrijving van diens tirannieke regime zijn gewijd. 'Voor het oog der gansche wereld op de regten der Volken snoevende, is hij het hoofd eener schriklijken Staatkunde welke dezelve openlijk schendt'. De rechten van de mens en de burger hadden in Konijnenburgs verlichte theologie een strekking die nagenoeg aan de betekenis van het evangelie van Jezus gelijk was.[13] Alle terreinen waarop Napoleon door de schepping van het koninkrijk Holland en de inlijving van ons land bij Frankrijk onze naam verloren deed gaan en ons tot 'der Volken spot' maakte, passeerden de revue. Napoleon maakte een einde aan de vrije pers, verwaarloosde de dijken, schond de rechtbanken en deed mensen op de vlucht slaan, al of niet met meenemen van hun kapitaal. Lijsten met cijfers over de gedwongen conscriptie lieten zien hoe de 'ontvoering van den bloem der jongelingschap' ouders in het hart verwondde en de economie aantastte. De gevangenissen waren vol slachtoffers van het regime, vaak werden mensen vanwege futiliteiten in de ijzers geslagen. Zo gebruikte 'dit monster van staatkunde de ligtzinnigheid [...], verkrachtte het geringe overschot van uw nationaal karakter, terwijl de ze-

13 Ibidem, 281 en 249.

delijkheid, door God zelf in aller hart als wet gegrift, [...] hare verwoesting vond'.[14] Kants zedenleer liet Konijnenburg bij het beschrijven van de verwoestende kracht van de oorlog niet in de steek.[15] Dan nadert de wijd vertakte ommekeer: 'Het waren de Predikers der Volks-deugd....Het was de Vorst....Het waren zijne doorluchtige Zonen.....Het was God, Die sprak: Er zij Licht!' Eendracht maakte macht, maar - zou een remonstrant het niet eenmaal in zijn betoog naar voren moeten brengen? - 'een ieder dient het Opperwezen naar de inspraak van zijn geweten'. Dit was Konijnenburgs variant op de *Burgerlijke en Staatkundige Grondregels* van zijn *Grondwet* uit 1798 waar stond: 'Elk Burger heeft vrijheid om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart'.[16] De grote levensles was nu wijs te worden door de opgedane ervaring. Dat gold voor ieder afzonderlijk en voor de gehele natie.

Contra Herman Bosscha

In zijn slotparagraaf onderscheidde Konijnenburg zich opnieuw - zoals hij had aangegeven te zullen doen - van Herman Bosscha in diens *Geschiedenis der Nederlandsche Staats-omwenteling in achttienhondert dertien*.[17] Deze had in zijn inleiding een beschouwing over de Nederlandse natie geschreven die met de stelling begon dat bij het tijdig realiseren van een benoeming van Willem van Oranje tot Graaf van Holland en daarmee tot soeverein hoofd van de Republiek - verhinderd

14 Konijnenburg, *Nationaal Gedenkboek*, 623.
15 Sinds Paulus van Hemert in 1792 Kant in Konijnenburgs tijdschrift *(Nieuwe) Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (1789-1794) had geïntroduceerd, is bij Konijnenburg telkens weer, met name in zijn aantekeningen voor de colleges (UBA) invloed van Kant terug te vinden.
16 Rosendaal (ed.), *Staatsregeling*, 62.
17 Bosscha's werk verscheen in drie afleveringen tussen 1814 en 1816 bij P. den Hengst en Zonen en J. van der Hey te Amsterdam.

door zijn dood door moordenaarshand in 1584 te Delft - het later in die Republiek nooit tot een stadhouderlijke en staatsgezinde partij gekomen zou zijn. Hun twisten zouden in dat geval nooit zijn ontstaan. Het was dezelfde stelling die Kluit, Bilderdijk en Da Costa uit ten treure zouden blijven verdedigen om de prerogatieven van de Kroon der Oranjes te beschermen. Aan de zwakheid van het regime van Willem V kon Bosscha moeilijk voorbijzien, maar het was toch vooral de eeuwenoude opruiende politiek van Frankrijk die ons land parten had gespeeld. Die zou ons tenslotte degraderen tot een Franse ‘Zeeprovincie’. De Oranjepartij had na 1787, naar zijn mening, wellicht milder kunnen reageren op hun tegenstanders - de term patriotten kwam in Bosscha's boek niet meer voor -, maar het waren de naar Frankrijk uitgeweken ballingen die door hun optreden in Parijs de overheersing der Fransen hier te lande na 1795 hadden voorbereid en ingeleid. In laatdunkende termen besprak Bosscha de Bataafse Republiek zonder die naam ook maar eenmaal te gebruiken. Hij toonde zich tevreden dat in 1801 de *Grondwet* van 1798 werd vervangen. Die van 1798 - een product van Ockerse en Konijnenburg - was ‘de laatste waarin een Volksbestuur

bij Vertegenwoordiging ten grondslag was gelegd en waarin het overdrevene, ‘twelk in de voorgaande heerschte aanmerkelijk getemperd was’.[18] Het was ondenkbaar dat Konijnenburg zo het beginsel van volkssoevereiniteit zou verloochenen, laat staan dat hij over ‘de beruchte twee-en-twintigste van Louwmaand zeventienhonderd acht en negentig’, de dag van zìjn staatsgreep, zou hebben kunnen spreken als over een ‘doldriftige maatregel’, zoals Bosscha deed. Konijnenburg volstond met aan die jaren te refereren door vast te stellen: ‘onze eischen waren overdreven. De middelen waren ontoereikende. Het mangelde aan toegevendheid, beleid en eendragt, en daardoor aan magt’.[19] In de huidige situatie, na 1813, kon iedereen die het met de gang van zaken niet eens was, van de drukpers gebruik maken waardoor hij onpartijdig en bescheiden zijn mening geven kon. Konijnenburg hield hier vast aan onder de Bataafse Republiek verworven rechten zoals een vrije pers. Hij sloot zijn beschouwingen af met een bede over het thema ‘Er zij Licht!’ Hij sprak daarbij de wens uit dat ‘der Batavieren Nageslacht’ zich als vrij geboren mensen de hergeven vrijheid waardig zouden tonen. Het was de enige plaats waar hij aan dat oude volk der Bataven, zolang het paradigma voor het echte Nederland, herinnerde. Met een toespeling op Vondels gedicht *Op de Waagschaal* bij de prent over de strijd tussen Johan van Oldenbarneveldt - de Raad - en Maurits, wiens zwaard in 1618/1619 bij de twisten tussen de volgelingen van Gomarus en Arminius de doorslag had gegeven, lichtte Konijnenburg het vignet van zijn boek toe: ‘Zoo, Nederlanders, ruste het achtbare kussen van den Raad, beschermd door Scepter en Zwaard, in de vereeniging van den Oranjetak met zijne rijpe Vrucht op de vereenigde Bundelbijlen des Volks dat Vrijheid en Eendragt beminne’.[20] Het boek werd besloten met een prent van Noachs Ark, symbool voor het schip van staat, waarheen de duif met de vredestak op weg was.

Dan toch liever Oranje

Niet iedereen liet na 1813 zijn republikeins en Bataafs verleden op dezelfde wijze achter zich.[21] Voor Konijnenburg bleef het beginsel van volkssoevereiniteit uitgangspunt. Zijn mening uit zijn blad *De Republikein* (1795-1797) over het verloop van omwentelingen in fasen - waarvan de ondemocratische periode, de ‘Robespierraansche’, het kortst diende te duren - liet hij nu achterwege.[22] Ten aanzien

18 Bosscha, *Geschiedenis der Nederlandsche Staats-omwenteling*, 23.

19 Konijnenburg, *Nationaal Gedenkboek*, 631.

20 Het gedicht luidt voluit: ‘GOMMAR en ARMIJN te Hoof/ dongen om het recht geloof./Ieders ingebracht bescheyt/in de Waegschaal wort geleyt,/ Doctor GOMMAR arme knecht/ Hadd' het metten eersten slecht/ Midts den schranderen ARMIJN/ tegen BESAM en CALVIJN/ Leyd'den Rock van d'Advocaet/ En de kussens van den Raedt/ End' het brein dat geensins scheen/ Ydel van gesonde re'en'/ Brieven die vermelden plat,/ 't Heylich recht van elcke Stadt:/ GOMMAR zag vast hier en gints/ Tot soo lang mijn Heer de Prins/ GOMMARS seyd' die boven hingh/ Trooste met sijn stale kling,/ Die soo swaar was van gewicht/ dat al 't ander viel te licht,/ doen aanbadt elk GOMMARS pop,/ end' ARMIJN die kreeg de schop.’

21 Voor de reacties op het nieuwe koninkrijk in remonstrantse kring zie: Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 249-265 en 233-247. Voor de herdenkingsrede in 1830 van H.W. Tydeman over 22 januari 1798: Vuyk, *Kantelaar*, 185.

22 Konijnenburg, *De Republikein* III, no. 158. Konijnenburg geeft in *De Republikein* als zijn mening dat in de toekomst eerlijke en kundige mensen uit het andere kamp nodig zullen zijn.

van vorsten had hij altijd de politieke realiteit erkend dat in veel landen de Verlichting dankzij heersers als keizer Jozef II tot stand was gebracht. Frederik de Grote, de Hertog van Toscane en anderen werden om hun tolerante beleid in zijn cultureel maandblad *Bijdragen tot het Menselijk Geluk* (1789-1794) als lichtend voorbeeld opgevoerd. Waren vele patriotse vluchtelingen in Lingen niet gastvrij ontvangen door de graaf van Bentheim-Tecklenburg? Iedereen wist 'dat er ook groote Republikainsche zielen in Monarchiën en laaghartige in Republieken worden gevonden', schreef hij al in een artikel over de samenhang tussen regeringsvorm en zedelijkheid.[23] Was het niet zo 'dat als de Vorst menschengevoel en wijsheid genoeg heeft om over vrije menschen liever door liefde en hoogachting dan over slaafsche onderdaanen door vrees te willen overheerschen, dan zullen zich spoedig republikainschen gemoederen in een monarchaal gebied vertoonen'.[24] Dat waren woorden uit 1794 waar hij nu in 1816 nog onverkort mee uit de voeten kon. Dat Konijnenburg ontwikkelingen rond de monarchie kritisch bleef volgen, blijkt uit een opmerking als lid van het bestuur der vrijmetselaars, het Groot-Oosten van Nederland.

Ook Van Sas, *De metamorfose*, 339. Voor *De Republikein*: zie Vuyk, '*De Republikein* van Jan Konijnenburg'.

23 Konijnenburg, *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* II, 617.

24 Ibidem, IV, 446.

Dat bestuur onderhandelde in juni 1816 over de verheffing van Prins Frederik, 's konings tweede zoon, tot grootmeester van de Orde. ‘De keuze voor een Oranje moest niet impliceeren de onderwerping aan een autoritair gezag!’, meende hij.[25] Het wijst erop dat hij het doel van Willems politiek om zijn invloed op opinieleiders der natie uit te breiden doorzag. Toen het erop aankwam voor de Remonstrantse Broederschap inkomsten van de staat te verwerven om zijn kerkgenootschap (en professoraat) van de ondergang te redden, trok Konijnenburg in de jaren dat hij zijn Gedenkboek schreef, alle registers van zijn diplomatieke vaardigheid open om de geliefde vorst te bespelen, in te palmen, maar ook op afstand te houden.[26]

Konstantijn de Groote

Na zijn bijdrage aan de vaderlandse geschiedschrijving publiceerde Konijnenburg in 1818 een treurspel, *Konstantijn de Groote*, dat in 1820 en 1821 in de Amsterdamse schouwburg driemaal werd opgevoerd.[27] Het treurspel was geïnspireerd op Pieter Bernagie's gelijknamige stuk *Constantinus* uit 1684, maar, zo meldde Konijnenburg in zijn inleiding, het was tegelijk een geheel nieuw geschreven drama over het leven van een der belangrijkste keizers uit de oudheid. Daarbij zou hij aan de kwalijke beeldvorming over het huis van Constantijn en Fausta voorbijgaan en zich op de geschiedschrijvers Euagrius, Eusebius en Baronius baseren die tegenover anderen altijd de eer van de keizer en de keizerin hadden verdedigd.[28] Na de première op 30 oktober werd het in november 1820 en november 1821 herhaald. De recettes wijzen uit dat het stuk de aandacht van het publiek kreeg en volle zalen trok.[29] Maar onder remonstranten gaf het opnieuw aanleiding hun onvrede met de vrijzinnige, cultureel veelzijdige Konijnenburg te uiten. Pieter van der Breggen Pauw vatte deze kritiek samen toen hij schreef: ‘Dat hij die geroepen is jongelingen voor den Cansel te vormen, voor de Schouwburg werkt, moet velen zeer zonderling voorkomen. En hoe zullen velen denken over zijn vrijmetselaarsschap, en wel over den voornamen rol dien hij aldaar speelt?’ Deze passage van Konijnenburgs geloofsgenoot eindigde met een grove uithaal naar de vrijmetselaars in het algemeen.[30] De Amsterdamse predikant Cornelis Westerbaan liet zich in een brief aan de historicus Jacob Scheltema,[31] ook al weinig lovend uit over de toneelschrijver: ‘Wat zegt ge van onzen professor, die zoo maar ineens met eenen treurspel (geenen kleinigheid) voor den dag komt, en dat zonder een geoefend dichter te zijn?’ Tien dagen na beide voorstellingen, die hij waarschijnlijk geen van beide had bijgewoond, kon Westerbaan zijn verwondering niet op: ‘Had de man toch de voorzigtigheid gebruikt van niet te bewerken dat het

25 Hanou, *De sluiers van Isis* I, 327-333; Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 266-272.
26 Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 44-45.
27 Konijnenburg, *Konstantijn de Groote*.
28 Ibidem, ‘Voorberigt’.
29 De eerste voorstelling bracht 599 gulden, de tweede 884 gulden op. Vriendelijke mededeling van H. Ruitenbeek die onderzoek deed naar de Amsterdamse Schouwburg uit die jaren.
30 GBR, *Cat HSS Bibl. Rem. Geref. Gem*. 681: 16f (brief van 13 maart 1823).
31 Jacob Scheltema trad in het begin van de negentiende eeuw tot de Remonstrantse Broederschap toe. In 1798 behoorde hij bij hen die door Konijnenburg cum suis na de staatsgreep van 22 januari op Huis ten Bosch gevangen werden gehouden. Zie: Vuyk, *Kantelaar*, 137-156.

onmiddellijk gespeeld wierd!' Blijkbaar had Konijnenburg in de Amsterdamse wereld van kunst en cultuur genoeg krediet om zijn stuk bij de directie van de schouwburg aanvaard te krijgen. Men kende hem van redevoeringen in Felix Meritis, onder andere bij de dood van de schrijfsters Wolff en Deken en als spreker over de kunst van Rafaël en de classicistische schilderes Angelika Kaufmann.[32] Bij de vrijmetselaars van zijn loge *Concordia vincit animos* stond hij bekend als een begaafd redenaar, terwijl hij ook te horen was op de jaarlijkse presentaties van het Instituut voor de blinden in de remonstrantse kerk aan de Keizersgracht.[33] Westerbaan waagde zich niettemin aan stevige kritiek op het toneelstuk van de hoogleraar: 'Doch op zijnen aandrang is het tweemaal vertoond en heeft het publiek maar tamelijk behaagd, 1e omdat het veel te lang, 2e veel te prozaïsch is en 3e omdat er te weinig werking in is en er te veel gepraat wordt. Het zal waarschijnlijk niet meer gegeven worden'.[34] Het moet Westerbaan hebben verrast dat *Konstantijn de Groote* in november

32 Konijnenburg, *Lofrede op Elisabeth Wolff* en idem, *De kunstverdiensten van Angelika Kaufmann*.

33 De bestuurskamer der stichting Visio te Huizen, rechtsopvolger van het Instituut voor de blinden, heeft een portret van Jan Konijnenburg.

34 UBA, *Hss*. Ba 209a, C.W. Westerbaan aan J. Scheltema (brief van 14 november 1820).

1821 toch nog een keer op de planken terugkeerde.

Geheel ongelijk met zijn beoordeling had Westerbaan niet. De vertogen missen dramatische werking. Misschien kwam dat wel omdat de auteur zijn ‘proeve’ vooral dienstig wilde maken aan ‘de zedelijke zijde’ van het toneel. Het machtsconflict tussen Maximianus en Constantijn plaatste keizerin Fausta voor de gewetensvraag voor wie zij kiezen moest, haar vader of haar echtgenoot. De dramatische uitwerking van dat thema bleef ver achter bij de les die Konijnenburg de toeschouwer wilde voorhouden: pas op voor mensen die de orde en de eendracht in het Rijk verstoren en terug willen keren naar een reeds verlaten standpunt inzake de godsdienst. Voor ons werpt het stuk zo indirect licht op de mening van de auteur over de politieke situatie na 1813. In de eerste plaats valt het op dat Constantijn in dit stuk niet de man is zoals hij in de remonstrantse traditie werd afgeschilderd als keizer die het christendom aan de staatsmacht ondergeschikt had gemaakt. Als pleitbezorgers na 1780 van de scheiding van kerk en staat hadden de remonstranten de verwerkelijking daarvan onder de Bataafse Republiek in 1796 als een hoogtepunt van de politieke ontwikkelingen beleefd. Niet langer kon van ‘een heersende kerk’ worden gesproken die hen met doopsgezinden, lutheranen, katholieken en joden naar de marge van het kerkelijk leven had verwezen. In dit toneelspel werd Constantijn als de goede vorst voorgesteld tegen wie zijn schoonvader, de ex-keizer Maximianus, in opstand kwam om de macht weer aan zich te trekken en de altaren der afgezworen goden te herstellen. Constantijn, en de ten onrechte door zijn moeder Helena van verraad verdachte echtgenote Fausta, staan pal voor de eendracht en de stabiliteit van het Rijk. Daarbij vertoont de vorst in zijn godsdienstpolitiek verlichte trekken: ‘Schoon Konstantijn de leer der christenen aan blijft kleven,/ laat hij een ieder vrij naar eigen godsdienst leven/..... hij doemt gewetensdwang’.[35] In het tweede bedrijf, belijdt de keizer: ‘Het christendom...ik drong haar niemand op, schoon ik haar bleef vereeren/ haar zedenwet verbiedt 't verstandsbegrip te deeren’. In tegenstelling tot wat Konijnenburg in de *Grondwet* van 1798 over de scheiding van staat en kerk schreef, gaf hij Constantijn in het derde bedrijf in de mond:

> En aan den vorst het regt, door God hem opgedragen;
> Hij moet in zijnen naam, èn Rijk èn Tempel schragen,
> Niet dulden dat zijne eer in 't minst ooit wordt geroofd:
> Hiertoe drukt hem Gods hand de gouden kroon op 't hoofd.

Wij moeten deze regels zeker interpreteren tegen de achtergrond van de grote verwachting die de remonstranten juist in de periode tussen 1813 tot 1820 koesterden van de tolerante kerkpolitiek waar Willem I borg voor leek te staan. Zij hadden in de jaren 1796 tot 1800 met hun *Brief aan alle predikanten en ouderlingen* van de protestantse gemeenten in Nederland getracht de eenheid in de vaderlandse protestantse kerk te herstellen. Die poging was mislukt.[36] Maar nu vermoedden zij nieuwe mogelijkheden voor een op onderlinge verdraagzaamheid stoelende vaderlandse kerk. In 1815 had de Commissie tot de Zaken der Remonstrantse Broederschap aan de jaarlijkse Grote Vergadering de vraag voorgelegd of het initiatief van 1796 moest worden herhaald. Men wachtte liever het *Reglement* af dat Willem

35 Konijnenburg, *Konstantijn de Groote*, 13.

36 Zie voor de *Brief aan alle de leeraren en opzieners van alle Protestantsche gemeenten in Nederland*, ontstaan en discussie: Vuyk, De verdraagzame gemeente, 76-91, 258-330.

I weldra aan de Nederlandse Hervormde Kerk op zou leggen (1816). In 1817 aarzelden de hoogleraar Konijnenburg en de curatoren studenten tot het eigen seminarium toe te laten 'vanwege de toenadering tot het Calvinistisch Kerkgenootschap'.[37] Het bedrag dat de koning in hetzelfde jaar aan de vrijwel failliete Broederschap ter beschikking had gesteld was naar hun mening weliswaar niet voldoende om alle schulden te delgen, maar 'te aanmerkelijk om niet met den vuurigsten dank te worden ontvangen'. Zo werd dat aan de Grote Vergadering meegedeeld. Het bedrag was ook 'aanmerkelijk' genoeg voor de auteur om in zijn treurspel een nieuwe visie op Constantijn, alias Willem, te introduceren. De Republiek ging weliswaar verloren, maar met de komende eenheid der kerk bracht deze koning het oude ideaal der remonstranten dichterbij:

> Uw grootst geschenk, gewetensvrijheid,
> Stort in ons hart de reinste blijheid,

37 UA 82, *Archief Remonstrantse Broederschap* inv.nr. 1472 (14 okt. 1817).

Daar zij ons tot uwe eer verheft;
In aller templen heilig midden
In geest en waarheid U te aanbidden,
Is christenpligt die 't harte treft.[38]

Met deze peroratie nam Konijnenburg, zoals velen deden, het gebrek aan politieke participatie van de burgerij voor lief in ruil voor de te verwachten verdraagzaamheid in de verlichte protestantse kerk. Blijkbaar nam hij ook voor kennisgeving aan wat zijn collega Boudewijn van Rees in 1817 de Grote Vergadering voorhield, namelijk dat accepteren van koninklijke bijdragen aan de traktementen der predikanten het karakter van de Broederschap geheel had veranderd. Van Rees zou ook de eerste zijn die enkele jaren later inzag dat de hoop op eenheid in de kerk als sneeuw voor de zon zou gaan verdwijnen toen het debat over de erfenis van de Verlichting opnieuw in alle hevigheid losbarstte.[39] Wij hebben de invloed van de Verlichting overschat, meende hij. De dweperij - hij bedoelde de orthodoxie - is te diep geworteld. De eerste tekenen werden zichtbaar rond de tweehonderdjarige herdenking van de synode van Dordrecht in 1819.[40] De polemiek ontbrandde eerst recht aan het begin van de jaren twintig.[41] Konijnenburg reageerde hierop met een anoniem gepubliceerde roman die hij de naam meegaf van een vertrouwelinge van de keizerin in het treurspel over Constantijn, Aurelia. Hij koos ervoor de Verlichting met al haar idealen nogmaals uit te leggen. Daarbij ging het om de verbinding van ouderwetse, Bataafse deugden en principes die een betere toekomst zouden waarborgen. Vandaar de merkwaardige ondertitel van de *Aurelia*:

Aurelia, tafereel van ouderwetse en spikspelder nieuwe opvoeding

Op 28 juni 1822 tekende Konijnenburg een contract met de firmanten van de uitgeverij Wed. G. Diederichs te Amsterdam voor het schrijven van een roman.[42] Hij tekende ‘pro J. van Dam’.[43] Hij koos daarmee een pseudoniem dat verwees naar zijn buitenplaats Hoogenburg te Zwammerdam. Onder het voorwoord zou hij als plaats van herkomst Z..... aangeven. Op grond van stijlkenmerken en van de correspondentie met de firma Diederichs schreef ik het boek al eerder toe aan Konijnenburg en gaf de inhoud ervan uitvoerig in mijn *Uitdovende Verlichting* weer.[44] De vrijheid van geweten werd aan de hand van ethische vragen over het (gemengde) huwelijk, het disfunctioneren der standen, de gelijkheid van man en vrouw en de rechten der kinderen bepleit. Het boek was vanaf de eerste pagina een compendium van verlichte

38 Konijnenburg, *Konstantijn de Groote*, 93.
39 Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 120.
40 Hoewel van officiële zijde aan deze herdenking geen aandacht zou worden gegeven, doorbrak de Leidse predikant Nicolaas Schotsman met *Eere-zuil ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode* het zwijgen. *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* VI, 282-283.
41 Vuyk, ‘Kritiek op de Verlichting’, 377-389.
42 In Vuyk, *Uitdovende Verlichting* wordt incorrect als het jaar van het contract 1800 genoemd. Het moet zijn 1822.
43 UBA, *Hss* 13 at 1-14, correspondentie Konijnenburg-Diederichs; het contract onder no. 14
44 Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 55.

theologie en van de opvoedingsidealen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hier klonk een nog eenmaal herhaald pleidooi voor de geest van zelfvertrouwen en authenticiteit die de eeuw der Verlichting kenmerkte. De ethische thema's waren in essays in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* al aan de orde gesteld, de beschouwing van de bijbel kwam in zijn boeken over de messiasverwachting en de mythen in het *Oude Testament* reeds aan de orde.[45] Nu kwamen die onderwerpen levensecht terug in de beide delen van Aurelia's levensverhaal. Hier vond de lezer een realistische greep uit het dagelijkse leven waarmee Konijnenburg, zoals hij in de inleiding verantwoordde, een dam wilde opwerpen tegen het *'Lafontainismus'* en tegen de romantische mode der spookhistoriën en ridderavonturen die onze magen aantastten, onze ogen 'benevelden' en bij de dames '*vapeurs* in de nacht' veroorzaakten.[46] Het thema van kerk en staat en de wijze vorst had Konijnenburg achter zich gelaten en kwam in 1822 niet meer aan de orde.

45 Konijnenburg, *Onderzoek van den aard der voorspellingen* en idem, *Gesprekken*.

46 Voor boeken die op de markt werden gebracht: Vuyk en Martens, *'Ik heb het groote doel mijner aardsche bestemming bereikt'*, 141-150.

Voorwaarde van de uitgever voor dit boek, ‘eenen oorspronglijken Hollandschen Roman’, was dat de schrijver continuïteit in het werk garandeerde.[47] Voor zestien bladzijden kreeg de auteur elf gulden waarvan een derde na deel I, een derde drie maanden na de voltooiing in klinkende munt zou worden uitbetaald. De rest werd betaald in boeken die de auteur mocht uitkiezen. Het boek van meer dan zevenhonderdvijftig pagina's kostte de uitgever uiteindelijk ruim vijfhonderd gulden aan honorarium en boeken. Over de correcties zou een pittige correspondentie volgen tussen Hoogenburg en het Amsterdamse kantoor van Diederichs. Konijnenburgs eerste brief dateert van 21 juli 1822. Behalve correcties bevatte die een vraag om *De Recensent* en de *Letteroefeningen* toe te sturen. Een week later geeft hij commentaar op het ontworpen vignet. Het boerenhuis moet naar de achtergrond; aan de horizon wenst hij bomen; het rijtuig dat het ongeluk veroorzaakt, en dóórrijdt, moet er bij, terwijl de omgevallen ‘Chais’ meer moet kantelen. De zuinige auteur meldt dat de port voor copij via Alphen hem ‘wat al te zwaar’ wordt. Hij moet voor de stukken zeven stuivers betalen, terwijl het over Zwammerdam vijf stuivers kost. Hij verzoekt stukken voor Hoogenburg voortaan op maandag en vrijdag bij hem thuis in Amsterdam, Spinhuissteeg 14, te bezorgen.[48] Blijkbaar ging er in de zomer tweemaal in de week iemand van Konijnenburgs huis naar Zwammerdam. In deze brief noemt hij boeken op die hij gaarne zou ontvangen.

Het vignet opnieuw besproken

47 De uitgever zou het boek zetten in de Hollandsche Dessendriaan letter ‘gelijkvormig aan het tijdschrift *Irene*’.

48 Nu Spinhuissteeg 16.

Op 1 augustus vraagt hij nogmaals boodschappen op maandag vóór tien uur in de Spinhuissteeg te brengen. Konijnenburg mist smartelijk de drukproef van het vignet! Op 13 augustus is hij over dat vignet nog niet tevreden: ‘indien maar dat ellendig gebouw aan de regterzijde in het verschiet gebragt in eene boerenwoning herschapen wordt!’ Dit leek wel een tuinhuisje. Er waren ook bladzijden van de tekst verdwenen. Ongenoegen was tussen de regels leesbaar. Op 18 augustus - hij werkt hard aan de voltooiing van het boek - stuurt Konijnenburg de bladzijden 61 tot 104 terug met de ontvangen tijdschriften zoals de *Quarterly Review*. Tien dagen later - 28 augustus 1822 - condoleert hij Diederichs met het overlijden van zijn moeder, met ‘het verlies eener zoo dierbare Naastbestaande als dat eener Moeder is, aan welke zig ieder regtgeaard kinderlijk gemoed voor eeuwig hechten moet’. Gelukkig steunen wij op ‘den troost van den Godsdienst, die, met het vooruitzigt op het gelukkiger lot der Overledene,

alle zoodanige wederwaardigheden met moed leert overwinnen'. Voor het laatst deze zomer vertrekt hij naar Hoogenburg; op woensdag 4 september is hij weer te Amsterdam. De colleges beginnen. Op 16 september stuurt Konijnenburg deel I, de bladzijden 105 tot 128 op. Weer geeft hij boeken op die hij als beloning wenst. Verdere brieven over *Aurelia* ontbreken.

De polemiek over de vrijheid van godsdienst en geweten

In de correspondentie met Diederichs volgt een brief op 18 augustus 1827 met de drukproef van blad L. Hier gaat het om Konijnenburgs *Mémoire sur la liberté des cultes* dat in hetzelfde jaar verscheen. Met dit boek over godsdienst en gewetensvrijheid sloot Konijnenburg zijn carrière af. Het is een zwanenzang van opmerkelijk gehalte waarin hij terugkeert tot de oude interpretatie van Constantijns godsdienstpolitiek. Deze keizer verschafte de kerk rugdekking met zijn staatkundig gezag. Toen de vorst ontdekte dat hij de staat zo misbruikte voor het gewelddadig beslechten van twisten in de kerk zoals op het concilie van Nicea, was het te laat. Aan de vrijheid van geweten kwam met de veroordeling van bisschop Arius (325) een einde. Het lijkt alsof de auteur met deze wonderlijke formulering toch nog naar een mild oordeel over de keizer zocht. Alsof ook Willem I niet kon worden verweten dat tussen Da Costa en Bilderdijk enerzijds, remonstranten als Konijnenburgs leerling Johannes Roemer en hun geestverwant Wiselius anderzijds een zinderende pennenstrijd was losgebroken. Sinds de manifestatie in 1823 bij het standbeeld van Laurens Janszoon Koster te Haarlem om de boekdrukdunst en de persvrijheid te gedenken stond de Verlichting ter discussie. Da Costa verdedigde in zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* de door God geschonken monarchie en de slavernij. Johannes Roemer, predikant te Leiden, kwam in *Voordeelen van den geest der eeuw* op voor volkssoevereiniteit en voor de menslievendheid van Jezus. In Nederland, verzekerde Konijnenburg in zijn *Mémoire*, heerste sinds de Bataafse Republiek (sic!) pluralisme en verdraagzaamheid. In een noot voegde hij toe: 'Notre monarque Guillaume I, actuellement regnant' had zich constitutioneel verplicht deze situatie te handhaven.[49]

Konijnenburg reageerde op 18 augustus 1827 op een brief van Diederichs waarin deze de kritiek van sommige mensen op zijn theologie aanstipte.[50] Konijnenburg merkte op: 'Gij weet hoe mij de opinie van orthodoxie zeer weinig bekommert, daar mijn stelregel is: *orthodoxia est mea doctrina, heterodoxia alterius* (mijne leer is regtzinnig, ketterij die van een vreemden)'. Deze formulering doet denken aan Thomas Paine's particularistische opvatting van geloof en kerk, maar verwijst ook naar de Kantiaanse nadruk op het subject dat zijn eigen voorstellingswereld schept. De door remonstranten voorgestane onderlinge verdraagzaamheid tussen protestanten en hun irenische houding in zaken van kerk en politiek kwam ongemerkt in het geding. Daarmee was immers een gelijkwaardige positie voor verschillende vormen van

49 Konijnenburg, *Mémoire sur la liberté des cultes*, 44 (noot).

50 Die kritiek vonden we al bij C.W. Westerbaan (noot 33) die op 14 november 1820 aan Scheltema schreef: 'Was de man nog maar zoo een goed Professor als hij in andere opzigten tamelijk is, want als Professor is hij waarlijk beneden alle Critiek. Om den eer van de Sociëteit zou ik dit niet gaarne aan vreemden zeggen'.

(protestants) belijden verbonden. Maar onder invloed van de Verlichting beschouwden Konijnenburg en zijn geestverwanten steeds meer de nieuwe kritische wijze van bijbelinterpretatie en theologiseren als van hoger waarde dan de belijdenissen uit het verleden. De verlichte denkwijze was naar hun mening de enige manier om het christendom te doen standhouden. De smalende opmerking over de erfzonde in de volgende brief bevestigt dat een polemische apologie de irenische *habitus* der remonstranten bij Konijnenburg en anderen ging vervangen. Aan de liberale kerkpolitiek van Willem I kwam langzaam een einde. Na de stormachtige discussies in de jaren tussen 1817 en 1825 gingen de geesten steeds verder uiteen.

De verlichte bibliotheek

Konijnenburg ried Diederichs aan voor een gunstig onthaal van een nieuwe uitgave een bekend medicus te vragen een positieve recensie te schrijven. Het ging om Hahnemans *Organon der rationellen Heilkunde*. 'Eer de domheid zich durft uiten', voegde hij eraan toe.[51] Konijnenburg kende blijkbaar de weerstand die de bedenker der homeopathische geneeskunde bij zijn vakgenoten had opgeroepen. Hij gunde Hahneman het voordeel van de twijfel en Diederichs een profijte-

51 Christiaan Friedrich Samuel Hahnemann 1755-1843, hoogleraar sinds 1811 in Leipzig, publiceerde het *Organon* in 1810 waarmee hij de grondslag legde voor de homeopathische geneeskunde. Over de receptie van de homeopathie: Sprenger, '"Een met het gezond verstand strijdig stelsel"'.

lijke verkoop. Instemming met homeopathie komt ons nu voor een vertegenwoordiger van de Verlichting vreemd voor; men bedenke echter dat de medische wetenschap nog niet verder dan de viertemperamentenleer was gevorderd. Vernieuwing was ook hier noodzakelijk. Konijnenburg stond daar open voor. Hij vroeg Diederichs om een tweede druk van zijn vertaling van het *Nieuwe Testament* (1825) en suggereerde de restanten op te halen zodat men het werk 'uitverkocht' kon noemen. Over de *Lof der Zotheid* van Erasmus klaagde hij dat het hem niet gelukt was voor een Nederlands/Franse editie een uitgever te vinden: 'Men kent en waardeert het stuk niet genoeg zoals het behoort. Welligt ware het verkieslijker geweest om dit onschatbaar werk geheel om te werken en dan alleenlijk op den titel te plaatsen, naar het oorspronkelijke van Erasmus'. Het is er niet van gekomen!

De boeken die Konijnenburg bij Diederichs als honorarium bestelde zijn interessant voor het volgen van zijn theologische ontwikkeling. Terwijl in Nederland een restauratief klimaat heerste, bleef hij op zoek naar nieuwe gezichtspunten. Op zijn wensenlijstje stond W.G. Tennemans *Grundriss der Geschichte der Philosophie*.[52] Tegelijk bestelde hij van de Kantiaan Julius August Ludwig Wegscheider diens hoofdwerk *Institutiones Theologiae Christianae Dogmaticae*.[53] Deze auteur wees het supranaturalisme af en kende op grond van historisch-kritisch bijbelonderzoek aan de prediking van Jezus over het Godsrijk uitsluitend zedelijke waarde toe.[54] In een volgende brief vroeg Konijnenburg om F.W. d'Hoven's *Ideeën ueber die sittliche Besserung der Verbrecher*.[55] Konijnenburg deed tevergeefs een poging het *Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* op te richten. Dat lukte korte tijd later (1823) wel aan W.H. Suringar, W.H. Warnsinck en J.L. Nierstrasz. Zijn leerling Nicolaas Swart vermeldde dit initiatief in het tijdschrift van het Genootschap, *Liefde en hoop*, waarin hij Konijnenburgs artikelen van dertig jaren her over dit onderwerp opnam.[56] De *(Nieuwe) Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* stonden nog altijd binnen handbereik. Konijnenburgs leerling Arnoldus Abraham Stuart zou in dit Genootschap een rol gaan spelen.[57] Uit Diederichs leesbibliotheek vroeg Konijnenburg ter inzage A. von Bucher's *Saemtliche Werke*. Tevens vroeg hij een *Journal de la Société de la Morale Chrétienne* uit de Bibliothèque de Famille. Voor een prijsvraag van dit Genootschap zou Konijnenburg zijn *Mémoire sur la liberté des cultes* schrijven. In 1827, het jaar van zijn emeritaat, las hij met instemming Droz' *l'art d'être heureux*.[58] Bij orthodoxen zal Krugs Religieleer niet goed vallen, meldde

52 Wilhelm Gottlieb Tennemann (1761-1819), sedert 1804 hoogleraar filosophie te Marburg publiceerde zijn *Geschichte der filosofie* van 1798 tot 1819 in elf banden. De tweede druk verscheen in 1820 te Leipzig.

53 Julius August Ludwig Wegscheider (1771-1849), hoogleraar theologie in Rinteln in 1806 en sedert 1810 in Halle was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het rationalisme. Het boek verscheen in 1817 te Halle.

54 *Religion in Geschichte und Gegenwart* (3), VI, 1555 (H. Hohlwein). Het afwijzen van het supranaturalisme zou hét kenmerk worden van de Moderne Theologie na 1860.

55 Friedrich Wilhelm von Hoven (1759-1838) was medicus en sinds 1803 hoogleraar te Würzburg, bevriend met Schiller. Zijn boek verscheen in 1821 te Neurenberg.

56 Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 187.

57 Ibidem, 221-232.

58 François Xavier Joseph Droz (1773-1850), econoom en sociale wetenschappen te Parijs. Publiceerde in 1844 *Pensées sur le christianisme, preuves de sa verité*.

hij bij dat boek.[59] Hij beval Diederichs aan Sommers Gemälde der Physikalischen Welt ter hand te nemen.[60] Een 'wezenlijke behoefte voor jonge Theologanten' noemde hij de Enzyklopaedie van J.S. Ersch en J.G. Gruber, vooral het hoofdstuk *Bibel*.[61] Hij vond het zo belangrijk dat hij vroeg het apart uit te geven. Hij bood zich als vertaler aan 'teneinde niet voorgekomen te worden'. Met dezelfde brief stuurde hij het blad *Echo* terug dat hij

59 Wilhelm Traugott Krug (1770-1842), hoogleraar theologie in Frankfurt a/d Oder (1801), Koningsberg 1805 (opvolger van Kant) en Leipzig 1809; bestrijder van Hegel. Zijn *Religieleer* verscheen in 1819.

60 Diederichs heeft de raad van Konijnenburg opgevolgd: in 1836 gaf hij een vertaling uit, vervaardigd tussen 1829 en 1834, van een verkorte versie van het boek van J.G. Sommer: *Verkort tafereel van het heelal volgens de beschrijving van*... J.G. Sommer was hoogleraar te Praag. 'Niets dient de ware verlichting meer dan een goed inzicht in de natuurlijke wereld, daardoor worden vooroordelen vermeden, wat niet geweten werd, wordt doorzien en maakt een einde aan het bijgeloof, boezemt ontzag in en wekt liefde voor de Schepper', heette het in het voorbericht. Konijnenburg had het kunnen schrijven!

61 Johann Samuel Ersch (1766-1828), hoogleraar te Halle (1806), samensteller van overzichten betreffende tijdschriften, gaf met Johann Gotfried Gruber (1774-1851), hoogleraar te Halle (1815), vriend van Wieland sedert 1818 de *Allgemeine Enzyklopaedie der Wissenschaften und Künsten* uit, een toonaangevend werk in die tijd. De genoemde aflevering verscheen in 1823.

van Diederichs geleend had. Konijnenburg oriënteerde zich, zoals blijkt, regelmatig op recente Duitse en Franse vakliteratuur. Hem fascineerde de verlichte bibliotheek. Zo las men in de *Aurelia* hoe een predikantsweduwe die de bibliotheek van haar man moest verkopen een rij titels zelf behield. Daaronder het kritische *Uitlegkundig Woordenboek* van Hesselink, de bijbelvertaling van IJsbrand van Hamelsveld, geschriften van Bosveld, Ewald, Kist, Muntinghe en Clarisse. Voor begrip der zedekunde diende de *Reinhard*, Gellert, Iselin en Dusch; als opvoedkunde Miller, Niemeijer, Campe en Salzmann. Neologen, liberale theologen, Philantropijnen en verlichte ethici gaven de toon aan.[62] Zijn verlichte theologie bleef slechts enkele stappen verwijderd van de vrijzinnigheid waar nog geen vijftig jaar later de Modernen mee door zouden breken.[63]

NATIONAAL
GEDENKBOEK
DER HERNIEUWDE
NEDERLANDSCHE UNIE,
VAN DEN JARE MDCCCXIII.
DOOR
J. KONIJNENBURG.
MET PLATEN EN PORTRETTEN.
IN 'S GRAVENHAGE, BIJ
JOHANNES ALLART.
MDCCCXVI.

Het slotakkoord

De volgende brief aan Diederichs dateert van 30 augustus 1829. Konijnenburg vertoeft, oud en der dagen zat, met zijn echtgenote Sophia Welsingh op Hoogenburg. Hij komt nergens meer. Slechts persoonlijke zaken houden hem bezig. Tussen hem en Diederichs is een hartelijke verstandhouding gegroeid, hoewel men elkaar niet vaak meer zag. Oprechte vriendschap spreekt uit de gelukwens bij de geboorte van

62 Voor de verlichte ethiek: Vuyk, 'Wat is dit anders dan met onze eigen handen deze gruwelen te plegen', 171-20

63 Konijnenburgs opvolgers, Abraham des Amorie van der Hoeven en Johannes Tideman, keerden terug naar een gematigd orthodoxe theologie en schreven hun leermeester weg als een oppervlakkige rationalist. Dat was een van de redenen dat men bij de doorbraak van de moderne theologie in de Remonstrantse Broederschap (1872) aan Konijnenburg geen aandacht meer schonk.

Diederichs zoon. Konijnenburg is hierin opvallend openhartig over de intieme omgang tussen Diederich en diens vrouw:

> Mijnheer en Vriend!/ Eerst heden lees ik, bij toeval, in de/ Haarlem-

> sche Krant, de bevalling uwer/ Echtgenoote, - en dat van een Zoon./ Nu is er geen kraken aan den noot./ Wel, mijn vriend! Dat hebt gij heerlijk/ geklaard. Ik verbeeld mij den dikken/ vetten Jongen, schreeuwende dat het/ een aard heeft, niet van erfzonde, maar/ van zuiveren honger en dorst, dat Ma,/ maatje, zoo ik wensch, even zoo gereed/ tot uitgeven als tot ontvangen, hem/ gaarne toedient. Hartelijk wensch/ ik u daarmede geluk. Beleef aan/ hem niet dan vreugde! Hij groeije alle/ zins voorspoedig op! De Kraamvrouw,/ thans bijkans van de eerste Eva's smart/ geheel bekomen, herstelle spoedig tot/ vorige krachten! Zij zegene uw huwelijkslot,/ zoals het betaamt! Maar Gij zelf/ matig uwe en hare verlangens; want/ ook dit behoort tot de orde der dingen./ Zijt met elkander gezond op den duur/ en leeft voorspoedig! Groet haar Ed.,/ gelijk gij bijzonderlijk gegroet zijt van/ uwen Vriend J. Konijnenburg./ Hoogenburg 30 Aug, 1829.

De laatste brief is van 22 september 1830, drie maanden vóór Konijnenburgs dood. Hij herinnert zich lang geleden een nadruk te hebben gezien van J.J. Engel's *Sämtliche Werke*. Graag zou hij dat werk nog eens inzien. In 1790 had Konijnenburg van deze aan het toneel te Berlijn verbonden auteur *De kunst van nabootsing door gebaarden* vertaald.[64] In zijn colleges kanselwelsprekendheid gebruikte hij het om het verschil tussen kansel en schouwburg te verduidelijken.[65] Hij was nu te zwak om in de Spinhuissteeg de trap naar zijn studeerkamer op te gaan om het boek in te zien. Wanneer Diederichs het zou aanreiken tussen tien en twaalf uur 's morgens, dan konden zij over een afrekening van openstaande zaken spreken: ‘mijne zwakheid neemt toe en ik wensch zulks gaarne bij monde afgedaan’. Het einde is in zicht: in december 1830 zal Konijnenburgs vrouw, Sophia Welsingh, overlijden, zes weken later, 8 januari 1831, volgt hij haar in het graf.

Samenvattend: Konijnenburg schreef tussen 1813 en 1827 zijn letterkundige bijdragen om de wisseling van de wacht in het Nederlands staatsbestel voor zich en zijn geestverwanten te rechtvaardigen, de nieuwe situatie aanvaardend zonder van de denkbeelden uit het Bataafs verleden afstand te doen. De irenische inslag in zijn denken speelde in dat proces een rol. Na 1820 lijkt het enthousiasme voor de monarchie, mede ingegeven door de remonstrantse verwachtingen van de liberale kerkpolitiek van Willem I, weg te ebben, parallel aan het sterker wordende vermoeden dat de strijd om de Verlichting nog niet gestreden was. Die strijd ontbrandde in 1823, in het jaar na het verschijnen van de *Aurelia*, een compendium van de denkbeelden der Verlichting. Het leverde Konijnenburg ook het motief voor zijn *Mémoire sur la liberté des cultes* uit 1827, opnieuw te wijden aan de verdediging van godsdienst- en gewetensvrijheid. Maar anders dan in zijn *Gedenkboek* en in zijn *Konstantijn* figureerde de nieuwe vorst in dat geschrift nog slechts in een voetnoot.

Over de auteur

64 Johann Jakob Engel (1741-1802) leidde het Berlijnse theater van 1787 tot 1794 en was leraar van Alexander en Wilhelm von Humboldt.

65 Konijnenburg, *Lessen*.

Simon Vuyk (1932) studeerde theologie, conflictpsychologie en geschiedenis te Leiden en Mainz. Na zijn werkzame leven promoveerde hij te Leiden op de rol der remonstranten in de Bataafse Republiek (1995). Sindsdien publiceerde hij verschillende studies over de remonstranten in de eeuw van de Verlichting, een biografie van Jacob Kantelaar, een brievenuitgave van Marten Martens en artikelen in bundels en tijdschriften. simonvuyk@tiscali.nl.

Gebruikte bronnen en literatuur

Gemeentebibliotheek Rotterdam (GBR), *Cat. Hss. bibl. Rem. Geref. Gem*. 681: 16f. Vd Breggen Paauw aan A. Stolker.
Koninklijke Bibliotheek (KB), *Hss*. 72 D 18, Konijnenburg aan Kraijenhoff.
Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), *Hss*. Ba 209a. C.W. Westerbaan aan J. Scheltema.
Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), *Hss*. 13 at 1-14 Dossier Diederichs.
Utrechts Archief 82, *Archief Remonstrantse Broederschap* (ARB) inv. nr 1472 (notulen curatoren seminarium).
H. Bosscha, *Geschiedenis der Nederlandsche Staats-omwenteling in achttienhondert dertien* (Amsterdam 1814-1816).
J. Konijnenburg, *(Nieuwe) Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (Utrecht/Amsterdam 1789-1794).
J. Konijnenburg, *De Republikein* (Amsterdam 1795-1797).

J. Konijnenburg, *Onderzoek van den aard der voorspellingen wegens den Messias in de Schriften des Ouden Verbonds* (Haarlem 1794).
J. Konijnenburg, *Lessen over het leeraarsambt in de christelijke kerk* (Utrecht 1802).
J. Konijnenburg, *Lofrede op Elisabeth Wolff, geb. Bekker en Agatha Deken* (Amsterdam 1805).
J. Konijnenburg, *Gesprekken over de Mythen in den Bijbel* (Haarlem 1809).
J. Konijnenburg, *De kunstverdiensten van Angelika Kaufmann en over het kunstschoone in Raphaël als voorbeeld ter navolginge* (Amsterdam 1810).
J. Konijnenburg, *Nationaal Gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche Unie van den Jare MDCCCXIII* (Den Haag 1816).
J. Konijnenburg, *Konstantijn de Groote, een treurspel* (Amsterdam 1818).
[J. Konijnenburg], *Aurelia. Tafereel van ouderwetsche en spikspelder nieuwe opvoeding* (Amsterdam 1822).
J. Konijnenburg, *Mémoire sur la liberté des cultes* (Amsterdam/Brussel 1827).
M. Stuart en J. Konijnenburg, *Tafereelen van de Staatsomwenteling in Frankrijk* (Amsterdam 1794-1807).
J.M.K. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek, Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid* (1795-1801) (Den Haag/Maarssen 1988).
A.J. Hanou, *De sluiers van Isis* I en II (Deventer 1988).
R. Reinsma, 'Martinus Stuart 1765-1826, geschiedschrijver des Rijks', in: *De Negentiende Eeuw* (1981) 1.
Joost Rosendaal (ed.), *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798* (Nijmegen 2005).
N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004)
Marcoen Sprenger, '"Een met het gezond verstand strijdig stelsel". De receptie van de homeopathie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 29 (2006) 1, 49-56.
Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek 1780-1800* (Amsterdam 1995).
Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders 1800-1860* (Amsterdam 1998).
Simon Vuyk, *Jacob Kantelaar. Veelzijdig verlicht verliezer* 1759-1821 (Zwolle 2005).
Simon Vuyk en Sibrand Martens, *'Ik heb het groote doel mijner aardsche bestemming bereikt'. De brieven van de student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland* (1798-1852) (Hilversum 2005).
Simon Vuyk, 'Wat is dit anders dan met onze eigen handen deze gruwelen te plegen?' Remonstrantse en doopsgezinde protesten tegen slavenhandel en slavernij in het laatste decennium van de achttiende eeuw', in: *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 32 (Hilversum 2006).
Simon Vuyk, 'Kritiek op de Verlichting. Bezwaren van Isaac da Costa', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850. Een veelzijdige verstandhouding* (Nijmegen 2007).

Simon Vuyk, ‘De Republikein van Jan Konijnenburg’, in: Pieter van Wissing (ed.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 217-230.

Berichten uit de geleerde wereld
Interview

‘De romantische inslag’
Gesprekken met de vertrekkende en komende hoogleraar vrijmetselarij: Anton van de Sande en Malcolm Davies

Anat Harel

In 2000 werd de eerste bijzondere leerstoel *Vrijmetselarij als geestesstroming en sociaal-cultureel verschijnsel* ingesteld aan de Universiteit Leiden. De eerste hoogleraar, Anton van de Sande, heeft begin dit jaar de scepter overgedragen aan Malcolm Davies. Deze wisseling van de wacht was voor *De Achttiende Eeuw* aanleiding om met beide hooggeleerden het gesprek aan te gaan over hun studieobject.

Anton van de Sande

Anton van de Sande (Veghel, 1942) was van 2000 tot 2008 de eerste ‘hoogleraar vrijmetselarij’ in Nederland. Zijn interesse in het

Anton van de Sande

onderwerp dateert uit de late jaren zeventig, toen de vele referenties aan geheime genootschappen in de archieven van de curie - waar hij promotie-onderzoek deed - hem opvielen. Van de Sande was dertig jaar universitair hoofddocent Cultuurgeschiedenis in Nijmegen en publiceerde vooral over antipapisme, lokale en regionale geschiedenis - in het bijzonder Noord-Brabant - en over sociabiliteit in West-Europa in de achttiende en negentiende eeuw. De vrijmetselarij bleef al die jaren één van zijn interesses, en hij zag de belangstelling voor de studie van het onderwerp langzaam groeien. Hij was de eerste ‘buitenstaander’ die een overzichtswerk over de Nederlandse orde van vrijmetselaren publiceerde, *Vrijmetselarij in de Lage Landen, een mysterieuze broederschap zonder geheimen*

(1995). Op 5 februari 2008 nam hij afscheid, met een rede getiteld *Monarchie, natiebesef en vrijmetselarij*.

Hoe heeft de studie van de vrijmetselarij in Nederland het punt bereikt waarop er een speciale leerstoel voor werd ingesteld?

In Nijmegen gaf ik werkcolleges over de loges beneden de grote rivieren, en ging met studenten kijken naar de betekenis van de broederschap voor de sociabiliteit. Het Cultureel Maçonniek Centrum in Den Haag - toen nog met wijlen Beijk Croiset van Uchelen aan het hoofd, die een zeer inspirerende archivaris was - bevatte heel veel interessant materiaal. André Hanou was misschien de eerste die in zijn proefschrift *Sluiers van Isis* op een significante manier aandacht aan de vrijmetselarij besteedde. Het was een eye-opener om de vrijmetselarij als een genootschap temidden van vele te gaan bekijken om de studie ervan binnen het kader van de genootschapsgeschiedenis te plaatsen. In 1991 organiseerde ik samen met (toenmalig promovendus) Joost Rosendaal een symposium over de broederschap in de achttiende en negentiende eeuw. Dat leverde eigenlijk twee zaken op, die van constant belang voor de studie van de vrijmetselarij zouden blijven: enerzijds dat het heel vruchtbaar was om de broederschap vanuit academisch oogpunt te bezien; anderzijds dat er een grote betrokkenheid en interesse vanuit de leden van de orde is. Die belangstelling op twee sporen zorgt enerzijds

voor een groot en geëngageerd publiek, anderzijds heeft die situatie het niet gemakkelijker gemaakt het onderwerp in de academische wereld op de agenda te krijgen.

Wat zag u als de belangrijkste taak die u als eerste hoogleraar op dit gebied had?

De eerste 'ambtsperiode' was dat toch vooral werken aan de acceptatie van de studie van de vrijmetselarij als onderzoeksobject. Niet alleen heeft het vakgebied vanwege de vele bijdragen die eraan geleverd worden door (vaak zeer kundige) amateurs soms last van een imago-probleem, het brengt ook met zich mee dat ook contemporaine bronnen zorgvuldig afgewogen moeten worden. Het feit dat de vrijmetselarij een nog levende traditie is, met veel vertakkingen, speelt daarbij een rol. Bovendien was de toegang tot het materiaal vaak erg lastig: er zijn veel archieven bewaard gebleven, maar er is geen centrale verzamelplaats en de ontsluiting ervan is vaak gebrekkig. In de loop van de jaren is er gelukkig een netwerk van onderzoekers ontstaan waardoor het vakgebied zich geprofessionaliseerd heeft en voorheen geïsoleerd opererende wetenschappers veel aan elkaar kunnen hebben. Het werk van de OVN (Stichting ter bevordering van wetenschappelijk Onderzoek naar de geschiedenis van de Vrijmetselarij in Nederland) is daarbij ook van groot belang geweest. Hun congressen en publicaties (waaronder recentelijk een archiefwijzer voor onderzoek in maçonnieke bronnen) hebben zeker een stimulerende functie gehad.

Wat heeft de toegenomen academische studie van het onderwerp opgeleverd?

Het verband tussen de idealen van de Verlichting en de vrijmetselarij is inmiddels echt een thema geworden binnen de studie van de achttiende eeuw. De vrijmetselarij krijgt in dat verband steeds vaker aandacht in werken die niet speciaal aan het onderwerp gewijd zijn - hoewel de Nederlandse IJkpunten-reeks helaas de uitzondering is die kennelijk de regel moet bevestigen. Pierre-Yves Beaurepaire, Monika Neugebauer-Wölk en vele bijdragen aan *IF [Zeitschrift für Internationale Freimaurer-Forschung*, AH] hebben overtuigend laten zien dat er een overlap was tussen Verlichtingsdenkers als Voltaire en Spinoza en het maçonnieke gedachtegoed én daarnaast dat de vrijmetselarij als 'vereniging' ook logistiek van groot belang was voor het verspreiden van nieuwe ideeën.

U heeft tijdens het hoogleraarschap vooral de nadruk gelegd op de negentiende-eeuwse vrijmetselarij. Kan voor die periode een vergelijkbare claim over de betekenis van de vrijmetselarij geponeerd worden?

Nadat het onderzoek naar de vrijmetselarij zich lang had geconcentreerd op de achttiende eeuw, was het hard nodig om aandacht te besteden aan de negentiende

eeuw. Voor zowel Nederland als het buitenland geldt dat gedurende die eeuw de vrijmetselarij numeriek het sterkst was. Kijkend naar hét negentiende-eeuwse thema bij uitstek, de vorming van de nationale staat en de nationale identiteit, kan worden vastgesteld dat de vrijmetselarij in dat proces een rol van belang heeft gespeeld. Hoe de interactie tussen de orden en het opkomende nationale besef precies lag, is voor ieder land anders, maar dat die er was is overtuigend beschreven. Voor Duitsland heeft Stefan-Ludwig Hoffmann laten zien hoe elementen van het Duitse burgerschapsideaal in de loges gecultiveerd werden; in Spanje (waar de loges zich actief in de politiek mengden) was er een direct verband tussen de antiautoritaire en antiklerikale stromingen en maçonnieke organisaties. Andersom zijn binnen de vrijmetselarij (met zijn universalistische broederschapsgedachte) nationale conflicten te herkennen: zo konden bijvoorbeeld Frankrijk en Duitsland het na 1870 ook binnen de vrijmetselarij absoluut niet met elkaar vinden. Hoe de Nederlandse vrijmetselarij onder de leiding van prins Frederik (die van 1816 tot 1881 grootmeester was) werd ingezet bij de opbouw van een bureaucratisch apparaat voor de constitutionele staat komt uitvoerig aan bod in de biografie die ik over de prins schrijf.

Hoe bevalt u het genre van de 'maçonnieke biografie'?

Enerzijds is de focus op één individu en de rol van de vrijmetselarij in dat leven een hele goede ingang om iets van de betekenis van de maçonnerie voor de bredere cultuur op het spoor te komen. Vooral in een land als Nederland, waar de officiële, internationaal erkende orde zich altijd afzijdig hield van 'echte' politiek en weinig tastbare daden verrichtte, levert het zoeken naar expliciete invloed van de orde als organisatie weinig op. Wanneer ik zie hoe prins Frederik fungeerde in de monarchie, hoe hem in het kader van zijn functie de leiding over de orde werd opgedragen etcetera, zegt dat iets over de verwachtingen die men van de maçonnerie had. Daarbij komt anderzijds opnieuw het probleem om de hoek kijken dat directe verbanden moeilijk aan te wijzen zijn. Wat je kunt doen is bezien wat voor soort inspiratie iemand in

de vrijmetselarij opdeed, en hoe dat is terug te vinden in zijn niet-maçonnieke handelen. Hoe ingewikkeld dat soms ligt is bijvoorbeeld te zien in de recent verschenen biografie (door Marie-Rose Thielemans) van één van de Belgische grootmeesters, Goswin baron de Stassart (1780-1854), die zichzelf zag als een goed katholiek én de (in katholieke ogen zeer verdachte) orde leidde.

Hetgeen ons brengt op het thema van de beeldvorming over de vrijmetselarij en de relatie kerk-vrijmetselarij waarmee u jaren geleden het onderzoek als hoogleraar begon. Waarop zouden toekomstige onderzoekers van de vrijmetselarij zich volgens u moeten richten?

Het thema van de beeldvorming is inderdaad nog lang niet uitgeput: de onderdrukking van de vrijmetselarij en de gevallen waarin zij is verboden, bijvoorbeeld onder het nationaalsocialisme in Duitsland en Italië, is nog een vrijwel braakliggend terrein. Hetzelfde geldt voor de nationale ordes in de periode van de dekolonisatie. Zeker is dat de twintigste eeuw nu nog op zijn beurt wacht om in maçonniek opzicht aan de orde gesteld te worden. Eigenlijk - en dat maakt het ook zo'n fascinerend onderwerp - moet steeds opnieuw de functie van de vrijmetselarij als een sociaal en cultureel genootschap onderzocht worden binnen de kaders van de nationale/lokale omstandigheden en in verschillende perioden.

Malcolm Davies

Malcolm Davies (1952, Crewe, UK) kwam als student (blokfluit en musicologie) naar het Koninklijk Conservatorium in Den Haag. Daar leidde hij na zijn afstuderen als koordirigent en blokfluitist vijftien jaar lang de door hem opgerichte Cecilia International Music School. Daarnaast was hij actief als dirigent en onderzoeker van vooral oude muziek. In 2003 promoveerde hij op *The Masonic Muse. Songs, music and musicians associated with Dutch Freemasonry: 1730-1806*. Het is het eerste volledige werk over maçonnieke liederen, liedcultuur en logelidmaatschap van muzikanten in Nederland. Sinds 1 januari 2008 bekleedt hij de leerstoel ‘vrijmetselarij’.

U bent gepromoveerd op een maçonniek onderwerp, hoe is dat zo gekomen?

Ik publiceerde al geregeld over blokfluit en oude muziek en was van plan een proefschrift te schrijven over melodieën uit de achttiende eeuw. Tijdens mijn onderzoek stuitte ik op een menuet met een maçonnieke thematiek en dat bracht mij bij het Cultureel Maçonniek Centrum in Den Haag. De conservator daar droeg meteen veel meer bladmuziek aan, en ik ontdekte al snel dat vrijwel alle componisten en musici aan het hof van Willem IV en van de schouwburg lid van een loge waren.

Toen heb ik besloten me te richten op muziek en muzikanten die verband hadden met de vrijmetselarij en dat bleek een rijk onderwerp te zijn.

Sinds uw kennismaking met de maçonnieke muziek bent u ook lid geworden van de Orde van Vrijmetselaren?

Ja, ik werd nieuwsgierig en kreeg al snel naast academische ook persoonlijke interesse in de

Malcolm Davies

vrijmetselarij. Door mijn lidmaatschap heb ik bovendien ook een dieper inzicht gekregen in de ervaringen van de mensen die ik bestudeer. Ik ben inmiddels alweer vele jaren verantwoordelijk voor de muziek die wordt gebruikt in mijn loge. Het lidmaatschap is zo een heel interessante wisselwerking tussen de persoonlijke ervaring en een steeds groeiend begrip van de vrijmetselarij.

Waarop wilt u zich als hoogleraar vooral gaan richten?

De muzikale erfenis van de vrijmetselaren zal mijn belangstelling steeds houden. Zo wil ik zoveel mogelijk daadwerkelijke uitvoeringen van maçonnieke werken realiseren. Het kan daarbij gaan om muziek uit de achttiende eeuw of uit het recente verleden - ook veel werken uit de jaren zestig worden nooit meer gespeeld. Van belang daarbij is natuurlijk de melodie, maar zeker zo interessant is de tekst en - in het geval van een inbedding van de muziek in een rituele maçonnieke ceremonie - het theatrale aspect. Vooral bij oudere muziek is het vaak het geval dat niet de melodie zich laat kennen als specifiek maçonniek, maar gaat het om teksten en/of toneelhandelingen die in de context van de vrijmetselarij bij al bestaande melodieën zijn gemaakt.

Waar het mij daarbij om te doen is, is de betekenis van dergelijke culturele uitingen. Aan de muziek en de teksten die de vrijmetselaren in een bepaalde periode produceerden kun je hun plaats in de wijdere cultuur aflezen. In de colleges die ik nu geef stel ik daarom afwisselend de maçonniek culturele uitingen van een periode én een historisch overzicht centraal, zodat studenten inzicht krijgen in het verband tussen beide. Als hoogleraar heb ik een geringe interesse in de ‘feiten van de vrijmetselarij’ - die bovendien voor een belangrijk deel al zijn vastgelegd - het gaat er mij om hoe de vrijmetselarij past in de culturele context van een bepaalde tijd. Geschiedenis van de vrijmetselarij zie ik uiteindelijk als ideeëngeschiedenis in de klassieke betekenis van het woord; als de geschiedenis van de filosofie en gedachtewereld van de vrijmetselaren.

In aansluiting daarop: hoe definieert u uw onderzoeksobject? En hoe verhoudt dat zich tot het onderzoek dat er al naar de vrijmetselarij is of wordt gedaan?

Onderzoek naar de vrijmetselarij moet volgens mij begrepen worden als onderzoek naar maçonnieke ordes in het algemeen. Dat wil zeggen dat we ons niet alleen moeten richten op de grote ‘regelmatige’ orden (dat wil zeggen ‘officiële’ orden van vrijmetselaren die elkaar internationaal erkennen), maar ook moeten kijken naar organisaties als de Odd Fellows, de Golden Dawn, de gemengde orden (waarvan zowel vrouwen als mannen lid kunnen worden) en ook naar de zogenaamde hoge graden (organisaties die hun leden rekruteren onder de leden van de reguliere orden en die hun eigen rituelen en symboliek hebben).

Tot zover heeft (ook in het internationale) onderzoek vaak het verband tussen de vrijmetselarij en de ideeën van de Verlichting centraal gestaan. In navolging van Margaret Jacob is er veel aandacht geschonken aan de rol die loges en maçons gespeeld hebben in het propageren van tolerantie en democratie. Zeker zo belangrijk is echter de romantische inslag, die vooral naar voren komt in het concept dat je (als niet-ambachtsman) lid kunt worden van een 'steenhouwersgilde' en de daarbij horende geheimen kunt leren. Het is ook te zien in bijvoorbeeld het ridderideaal dat in sommige graden centraal staat. Naar de verbanden tussen de Romantiek en de vrijmetselarij zou ik graag op zoek gaan in het gedachtegoed van bekende maçons als Goethe en Lessing, of - in Nederland - Kinker, Van Lennep en Multatuli, maar ook bij een schilder als Caspar David Friedrich (1774-1840) of bij de dichter/dramaturg Friedrich Ludwig Zacharias Werner (1768-1823).

Omdat ik vooral benieuwd ben naar de redenen die mensen hadden om zich aan te sluiten bij een orde; naar het verband tussen hun ideeën en idealen en de maçonnieke gedachtewereld zal ik me vooral richten op de geschriften (composities, toneelstukken etc.) van sleutelfiguren. In dat opzicht is de recente focus op de zogenaamde 'maçonnieke biografie', zowel in Nederland door bijvoorbeeld Gilles Borrie (die biografische schetsen schreef van een aantal politici die ook in de vrijmetselarij zeer actief waren) en Anton van de Sande als in het buitenland (zo wordt in Frankrijk gewerkt aan een biografische 'le Monde Maçonnique') verheugend.

Vanwege het kleine binnenlandse netwerk wordt men als vrijmetselarij-specialist eigenlijk vanzelf gedwongen om sterk internationaal georiënteerd te zijn. U organiseert in november het congres 'The Expression of Freemasonry: Ritual, Oratory, Poetry, Music, Literature, Art and Architecture' in Leiden. Wat kunnen we daar verwachten?

De 'line-up' van het congres laat prachtig zien hoe breed het vakgebied is. Er zullen sprekers zijn met een achtergrond in cultuur-

geschiedenis, kunst- of architectuurgeschiedenis, muziek-, literatuur- of theaterwetenschap. De culturele uitingen die onderzocht worden zijn eveneens divers: van toneelstukken, romans en gedichten tot naaldkunst en architectuur. Om enige voorbeelden te noemen: de maçonnieke achtergronden van het Vlaams Theater in Brussel, van de gedichten van Le Corbusier en van een beroemd schilderij van John Singleton Copley komen aan de orde. Een promovendus van de UvA zal laten zien hoe Dan Brown voor zijn *Da Vinci Code* inspiratie putte uit het maçonnieke ritueel van de zogenaamde Royal Arch. Heel verheugend is het dat de conservatoren van grote maçonnieke collecties in Engeland en de Verenigde Staten zullen spreken, en dat professor emeritus James Steven Curl zijn visie op maçonnieke invloeden in de architectuurgeschiedenis presenteert. De diversiteit aan onderwerpen laat zien dat ook de invalshoek van de materiële cultuur van de orden een heel vruchtbare is en dat dezelfde soort vragen zich steeds opnieuw aan onderzoekers opdringen. Thema's die meermaals zullen terugkeren zijn in ieder geval de relatie tussen de artistieke expressie en het maçonnieke ritueel; de verhouding tussen praktische, wereldse motieven en inspiratie vanuit de loge; en de specifieke interpretatie-moeilijkheden die zich bij de soms ‘versluierde’ verwijzingen naar de vrijmetselarij voordoen.